

15390

0/15.413

KÖNYVTÁRA

SZEMANTIKAI-PRAGMATIKAI INTERPRETÁCIÓS MODELLJE

TARTALOM

	ELŐSZÓ	
0.	BEVEZETÉS	
0.1.	Az értekezés tárgya	1
0.2.	Az előzmények	1
0.3.	A feltáró vizsgálat	3
0.4.	Egy jelentésszerkezeti modell szükségessége	3
0.4.1.	A jelentésszerkezet 'szintjei'	4
0.4.1.1.	Explicit 'szubvilágok'	6
0.4.1.2.	Explicit 'performatív-modális' proposíciók	7
0.4.1.3.	'Szubvilágalkotó' performatív-modális proposíciók	7
0.4.2.	Mindennapi (praktikus) inferenciák	8
0.4.2.1.	A konverzációs implikációk	12
0.4.2.2.	Konverzációs és konvencionális implikációk	15
0.4.2.3.	Konvencionális implikációk	18
0.4.3.	Összegzés	
0.5.	Egy jelentésszerkezeti modell	24
0.5.1.	Az elvárást törölő (megszorító) ellentét	24
0.5.2.	A kettős szillogizmus	31
0.5.2.1.	Kísérlet a kettős szillogizmus mélyszerke- zetének reprezentálására	36
0.5.2.2.	A felső tételek explicit szerepeltetése a felszíni alakulatokban	43
0.5.2.3.	Az utótag helye a <i>de</i> utáni szillogizmusban	49
0.5.2.4.	A gondolkodás és a beszélés időkülönbsége	51
0.5.2.5.	A kettős szillogizmus tételeinek megjelenési formái	53
0.5.2.6.	Összegzés	58
0.5.3.	A kettős szillogizmus tipikus 'szubvilágai'	59
0.5.3.1.	Első típus	65
0.5.3.2.	Második típus	77
0.5.3.3.	Harmadik típus	87
0.5.3.4.	Összegzés	92

0.5.4.	A jelentésszerkezet performatív-modális propozíciói	94
0.5.5.	A mélystruktúra lehetséges felszíni szerke- zetei	96
0.5.5.1.	Lineáris irányú struktúrák	96
0.5.5.2.	Hierarchikus típusok	98
0.5.6.	A konstituensek explicit-implicit szereplése	99
0.5.7.	A két leggyakoribb konstrukciótípus	100
0.5.8.	Az ábrázolás két eszköztípusa	101
0.6.	A vizsgálat módjai	102
0.6.1.	'Szisztémaimmanens' vizsgálat	102
0.6.2.	'Strukturális' vizsgálat	103
1.	Az oppozicionális konstrukciótípusok	104
1.0.	A konstrukciótípus jellemzése	104
1.1.	A <i>de...mert</i> típus, azaz a megokolt utótagú ellentét	106
1.1.0.	Észjárások, kommunikációs szokások	107
1.1.0.1.	Az ellentét megokolásának nyelvi eszközei	107
1.1.1.	A konstrukció felépítettsége	113
1.1.1.1.	Az elemi konstrukció	113
1.1.1.2.	A bővített konstrukció	124
1.1.1.3.	Összegzés	132
1.1.2.	A konstrukciótípus beépítettsége	133
1.1.2.2.	Viszonylag önálló konstrukciótípus	133
1.1.2.2.	A konstrukciótípus mint összetett konstrukció része	136
1.1.3.	A <i>de hiszen</i> kötőszóegyüttes	144
1.1.3.1.	Az író 'szubvilágai'	144
1.1.3.2.	Az 'értékelő' beágyazások	145
1.2.	A <i>de...(te)hát</i> -típus, azaz a következtető utótagú ellentét	149
1.2.1.	A konstrukciótípus felépítettsége	149
1.2.1.1.	A konstrukciótípus elemi formája	149
1.2.1.2.	A konstrukciótípus bővített formái	153
1.2.2.	A konstrukciótípus beépítettsége	160

1.2.2.1.	A viszonylag önálló konstrukció	160
1.2.2.2.	Összetett konstrukció része	160
1.2.2.3.	A transzformációs viszonyok kötöttsége	162
1.2.3.	A <i>de hát</i> kötőszóegyüttes	163
1.2.4.	A <i>mert bár</i> kötőszóegyüttes	168
1.2.4.1.	<i>Mert...ugyan</i>	170
1.2.4.2.	<i>Mert ha...is</i>	171
1.2.4.3.	<i>Mert bár</i>	171
1.2.5.	A <i>de, bár</i> kötőszóegyüttes	173
1.3.	A <i>mert...de</i> -típus, azaz a megokolt előtagú ellentét	178
1.3.1.	A konstrukciótípus felépítettsége	180
1.3.1.1.	Az elemi konstrukció	180
1.3.1.2.	A bővített konstrukció	182
1.3.2.	A konstrukciótípus beépítettsége	185
1.3.2.1.	A viszonylag önálló konstrukció	185
1.3.2.2.	Összetett konstrukció része	187
1.4.	A <i>tehát...de</i> -típus, azaz a következtető utótagú ellentét	190
1.4.1.	A konstrukciótípus felépítettsége	191
1.4.1.1.	Az elemi konstrukció	191
1.4.1.2.	A bővített konstrukció	192
1.5.	A 'konstrukciótípusok' és a 'kötőszó-együttesek'	193
1.5.1.	A konstrukciótípusok	193
1.5.2.	A kötőszóegyüttesek	194
1.5.2.1.	A <i>de hisz(en)</i>	194
1.5.2.2.	A <i>de hát</i> , a <i>mert bár</i> és a <i>de, bár</i>	194
1.5.3.	A tárgy egy aspektusa: a szövegszervező explicit (és implicit) konnektív relációk egy osztálya	194
2.	Pragmatikai-szemantikai interpretációs modell alkalmazásai	195
2.1.	Az összehasonlító szövegvizsgálat egy lehetősége	195

2.1.1.	Az explicit felső tétel	195
2.1.2.	A megnyilatkozás pragmatikai beágyazottsága	198
2.1.3.	A 'vehiculumstruktúra' és a 'relatum- struktúra'	200
2.1.4.	A konstituensek sorrendje	202
2.1.5.	Összegzés	204
2.2.	A modell szövegstilisztikai alkalmazásának lehetősége	205
2.2.1.	Az ellentét szövegszervező szerepe	205
2.2.1.1.	A szembeállító ellentét	206
2.2.1.2.	A kizáró ellentét	210
2.2.1.3.	Összegzés	211
2.2.2.	Az intertextus (szupertextus, hyperszöveg)	211
	HIVATKOZÁSOK	
	AZ IDEZETT MŰVEK JEGYZÉKE	

ELŐSZÓ

Az értekezésnek mint műfajnak is kialakult a maga 'szuperstruktúrája', így az ezt ismerő olvasó - néhány tematikai elem (kulcsszó) ismeretében - a legújabb munkáról is képes valami hozzávetőleges elképzelést: a legtagabb értelemben vett 'makrostruktúrát' alkotni. A jelen munka abban a szerencsés helyzetben van, hogy a tárgyát/hipotézisét/módszerét egyetlen kulcsszóval jellemezni lehet, nevezetesen azzal, hogy 'tartalmi-logikai'.

A nyelvhasználatnak ez az egyik domináns kapcsolásformája annyiban 'logikai', amennyiben analógia van (fedezhető fel) a - többek közt - szillogisztikus jellegű mindennapi következtetések, a *ha...*, *akkor...*-féle mindennapi feltevéseink stb., valamint a 'formális logikai' szillogizmus-sémái, implikáció-sémái stb. között. Elsősorban azonban nem logikai, hanem tartalmi ez a kapcsolásforma, s hogy meghatározóan az, remélhetőleg a jelen munkában is igazolódik.

A korábban publikált tartalmi-logikai vizsgálataimhoz képest - amelyek főként a 'tényállásleírások' explicit viszonyaira épültek - itt a beszélő (magától értetődően szubjektív és gyakran implicit) ismereteit/motivációit/hipotéziseit/diszpozícióit is figyelembe veszem.

Az efféle tartalmakhoz - akár megfogalmazásukban, akár értelmezésükben-vizsgálatukban - lehet intuitíve hozzárendelni 'szillogisztikus jellegű', 'implikáció jellegű' stb.-féle műveleti sémákat (s ezen intuitív hozzárendelések esetleges voltáról a logika kutatójának meglehet a véleménye), de ettől a *tartalmi*-logikai még nem válik (nem is akarhat válni) *formális* logikaivá.

A jelentésszerkezet más vonatkozásainak kutatásaiban, pl. a jelentésszerkezet változásában (Zsilka János), az irodalmi műértelmezésben (Csúri Károly), a szövegértésben (Pléh Csaba), az összetett mondat/complex sentence elemzésében (Deme László, Peter Austin, M.A.K.Halliday) nem azonos súllyal ugyan, de mindenütt figyelmet kap a **tartalmi-logikai kapcsolásfajták szerepe, együtt szereplése, kölcsönös összefüggése, és ezt tapasztaljuk az 'elemi szövegek', 'atomi szövegek' jelentésszerkezetének - elsősorban német - kutatásaiban (Johannes Fritsche, Hermann Kayser) is.**

Mindezekre tekintettel értekezésemet egy lehetséges példaként terjesztem elő a szövegszervező explicit (és implicit) konnektív relációk egy osztályának, a megszorító (elvárást törlő) ellentétnek a tárgyalására.

0. BEVEZETÉS

0.1. Értekezésemben arra vállalkozom, hogy a *de...mert*, a *de...te(hát)*, a *de, bár*, a *mert bár* és a *de hisz*-féle kötőszóegyettesekre - mint elkülöníthető 'felszíni' alakulatokra - szemantikai-pragmatikai magyarázatot adjak. Ennek érdekében - példák és analógiák alkalmazása, vagyis empirikus igazolás mellett - egy lehetséges 'mélyszerkezet'-et is konstruálok azon feltevésem igazolására, hogy a fent említett *tartalmi-logikai* kötőszók nem esetlegesen szerepelnek együtt a nyelvhasználatban, hanem a mélyszerkezet realizációiként interpretálhatók. Az 'oppozíció' kategóriával az ellentétes viszonyítást jelölöm, de nem az összes ellentétfajtát, hanem csak 'elvárástörlő' interpretációját értem az ellentétnek (Bánréti 1983.45-52.).

0.2. A *de... mert*-féle kötőszóegyettesekhez mint tipikus nyelvhasználati alakulatokhoz DEME László szöveg- és mondatkutatásai nyomán jutottam el (Deme 1965, 1966, 1971). DEME Lászlónak abból az alapállásából, amely a mondatot, azaz a 'mondategész'-t nyelvhasználati alakulatként mint a szöveg elemi egységét vizsgálta (Deme 1971. 39), számos termékenyítő feltevés származott. Közülük - témám szempontjából - különösen kettő bizonyult meghatározónak. Egyik a 'tömb'-nek, azaz a három- és többtagú alakulatok belső tagolódásában, 'tömbösödés'-ében keletkező átmeneti alakulatoknak a leírása volt (Deme 1971. 55); másik pedig annak a meglátásának az igazolódása, amely a mellérendelő kapcsolásforma 'tartalmi-logikai' természetére irányította a figyelmet (Deme 1971. 46-8).

BEVEZETÉS

E két, külön-külön fölvetett vizsgálati szempont tipizálható alakulatként, szövegegységet alkotva jelent meg gyakorisági vizsgálataimban. Rövid újsághírek (Békési 1982a, 1983), majd esszéreszletek elemzése (Békési 1982b, 1984, 1988) vezetett arra a felismerésre, hogy egyes tagmondattömbök két kapcsolása, azaz a tömbök közti 'fő viszony'-a és tömbön belüli 'alviszony'-a között tartalmi-logikai összefüggés van. Így például az elvárástörlő ellentét fő viszonyként kauzális alviszonyokkal jár együtt (Békési 1988):

((1 *tehát* 2) *de* 3),

(1 *de* (2 *ugyanis* 3)).

A tartalmi-logikai viszonyítás egyéb viszonyfajtainak együttsszereplése, szerkezetalkotó összefüggése is kirajzolódott ezekben az elemzésekben. Az ellentét 'szembeállító' fajtaja például nemcsak szimmetrikus jellegével különül el az 'elvárástörlő' ellentét aszimmetrikus természetétől (Bánréti 1983. 35), hanem azzal is, ahogyan (másként) együtt szerepel a kauzalitással (Békési 1986. 96):

(1 *ugyanis* (2 *viszont* 3))

((2 *viszont* 3) *tehát* 1).

Az egyes ellentétfajták s az oki-okozatiság együttes tömbösödésében megnyilvánuló alakulatokat 'konstrukciótípusok'-nak neveztem el (Békési 1975); létezésük valóságosságát különféle szövegfajtákban tipológiai-gyakorisági vizsgálatokkal (Békési 1973-1974), konfrontatív elemzésekkel (Békési 1985-1986, 1991c) sorrendi transzformációkkal (Békési 1976) stb. igazoltam.

A FELTÁRÓ VIZSGÁLAT

0.3. A konstrukciótípusok feltáró vizsgálataiban - mivel figyelmem a kötőszóegyüttesek használatára irányult - nem törekedtem a jelentés implicit komponenseinek (re)konstruálására. Bizonyos kötőszóegyüttesek szintaktikai vizsgálatában (mint például a *vagy, ha* esetében) el is lehetett tekinteni az implicit komponensek bevonásától (amelyek természetesen a *vagy, ha* esetében is jelen vannak, hiszen amit velük fejezünk ki, azt is - mint mindent - előzetes ismeretekhez, elképzelésekhez, hiedelmekhez stb. viszonyítva értelmezünk).

A megszorító (elvárástörlő) ellentét és (a vele tipikusan együtt szereplő) oki-okozati viszonyítás azonban olyan jelentésszerkezetet alkot - ezt a magyarban KÁROLY Sándor, KIEFER Ferenc és BÁNRÉTI Zoltán kutatásai tárták fel (Károly 1970. 72-90, Kiefer 1983, Bánréti 1983) -, amelyből (legalábbis egyik típusából) semmiképpen sem hagyhatók ki implicit komponensei. E típus előtagjában ugyanis implicit konklúzió van, amely olyan alapból következik, amelynek egyik komponense (egy előfeltevés) az előzetes ismeretekből stb. származtatható.

0.4. A konstrukciótípusok kezdeti igazolásaiban egy határig különösebb nehézségek nélkül dolgozhattam is így. Egyrészt a bőséges adatok elégségesek voltak a használati formák tipologizálásához, és az azonos viszonyításokra épülő példák nagy mennyisége - legalábbis számomra - meggyőző volt. Esetenként pedig, ha mégis figyelembe kellett vennem a jelen-

tésszerkezet valamely implicit komponensét, a tágabb kontextusból (illetőleg a kontextust magába ágyazó szituációból) fel tudtam idézni az implicit komponens korábbi, explikált szereplését.

A kutatás előre haladtával azonban egyre több gondot okoztak a jelentésszerkezet implicit komponensei. Előbb csak differenciáltabb példaelemzésre készítették, később - ennek eredményeképp - olyan különbségek tudomásul vételére is, amelyek akkor is megvannak, ha egy adott példában nem nyernek kifejezést.

A *de...mert*-féle kötőszóegyüttesek kielégítő magyarázatához egy olyan modellre volt tehát szükségem,, amely a konstrukciótípusok már ismert sajátosságai (a tagok sorrendje, a relációk hierarchiája, az aktuális tagolódással való összefüggések stb. mellett) a jelentésszerkezet implicit komponenseit is figyelembe veszi.

A nyelvi megnyilatkozások teljes jelentésszerkezetének interpretálására, pontosabban az interpretatív operációk eredményeinek reprezentálására PETŐFI S. János dolgozott ki egy következetes elméletet és apparátust (Petőfi-Kayser 1976, Petőfi 1978, 1990). PETŐFI apparátusából, a VeSReST-rövidítéssel ismert 'Vehiculumstruktúra-Relatumstruktúra'-elméletből az alábbi két, koncepcionálisan és metodikailag meghatározó szempontot vettem át (Petőfi 1990. 206).

0.4.1. Egyik a jelentésszerkezet 'szintjei'-ről szól, ezen belül arról, hogy a 'tényállásleírások' szintje fölött még két, (gyakran implicit módon funkcionáló) szinttel kell

számolnunk. Egyik (legfőlü) a 'performatív-modális', másik (középutt tehát) a 'szubvilágalkotó' szint.

Feladatomhoz különösen a 'szubvilágalkotó szint'-re vonatkozó kutatások tapasztalatait kellett figyelembe vennem. A 'tényállításleírások'-at ugyanis a beszélő különböző 'szubvilágok'-ban "helyezi" el (tapasztalja-gondolja-tudja-hiszi stb.); így például a *de...mert* nemcsak a tényállításleírásoknak, hanem az ezeket magukba ágyazó szubvilágoknak a viszonyait is modellálja: Tudtam, hogy..., DE feltételeztem, hogy..., MERT korábban azt tapasztaltam, hogy...

Terminusait PETŐFI S. János egy kanonikus atomi szöveg jólfarmáltságának reprezentálásához így adja meg (Petőfi 1991a. 33):

*performatív modális
propozíció*

*milyen 'performatív modalitással'
juttatja kifejezésre a narrátor,
hogy*

*világalkotó
propozíció*

melyik 'szubvilághoz' tartozik

*deszkriptív
propozíció*

*a szóban forgo kommunikációban
'referált' 'tényállítás'.*

E három szintből kitűnik, nem lehet közömbös, hogy egy komplex megnyilatkozás jelentésszerkezetét mennyire (milyen mértékben) a 'tényállításleírások' és mennyire az ezeket magukba ágyazó 'szubvilágok' relációi alkotják; esetleg - ritkán - a relációk a 'performatív-modális' szerepű megnyilatkozások

BEVEZETÉS

szintjén vannak-e. Talán nem lesz haszon nélkül, ha néhány példát - különösebb elemzés nélkül - előre bocsátok.

0.4.1.1. A tényállásleírásokat az alábbi szövegekben *explicit* 'szubvilágok'-ba ágyazza be az író. Az (1) példában a tényállásleírás (helyzet, esemény) leírása utáni belső történet elemzésében a beszélő 'szubvilágai'-n (ÉRZÉSein, TUDÁSain) halad a gondolatmenet. Megjegyzem, hogy - mivel múlt időt jelenítenek meg - ezek a 'szubvilágalkotók' egyúttal 'tényállásleíró' funkciót is ellátnak:

(1) példa: "Az őszi park álmatag és felelőtlen hangulatának vége volt: kinlódva és felnőtten álltam szemben az orosz-szal, és ekkor éreztem először életemben, hogy felelős vagyok valamiért. Tudtam, hogy ártatlan vagyok, ismertem szándékaim jóságát, de tudtam azt is, hogy mindez nem számít, és felelős vagyok valamiért, amit nem akartam. És végül tudtam azt is, hogy nem oszlathatom el a felreértést, mert a döntő felreértéseket nem lehet kimagyarázni." (Bálint György 1966. II.k.446).

A (2) példában a tényállásleírás a külsőből átlép a belső világba, s ezzel az író viszonya is a TUDÁS (LÁTÁS) 'szubvilágá'-ból a TUDÁS bizonytalanabb rétegeibe vált át.

(2) példa: "A helyzetet talán egy mukdeni fotográfus képe jellemzi leginkább. őszi fák ágai között egy park tisztására látunk. A nagy tér közepén törékeny kis padon ül két ember és hallgat. Valószínűleg töprengenek - de ezt sem lehet biztosan tudni, mert hátat fordítanak a nézőknek. Nagyon kicsinyek ott a kép mélyében, és nyomasztóan nagy körülöttük a zavaros, őszi világ." (Bálint György 1966. II. k. 133).

Az alábbi két József Attila-reszletben a TUDTAM és a NEM HITTEM 'szubvilágok'-ba ágyazódnak be a tényállásleírások:

(3) példa: "Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség
barlangja szívem. Azt hittem, mamája
ringatja úgy elalvó gyermekét,
ahogy dohogva álmait kínálja."

(Én nem tudtam (1935))

(4) példa: "Tudtam, hogy ősz lesz s majd fűteni kell,
de nem hittem, hogy itt van, ily közel,
hogy szemembe néz s fülemben morog."

(ősz (1935))

0.4.1.2. Vannak olyan szövegtípusok s ezeken belül olyan műfajok, amelyekben a kommunikációs feladat a 'performatív-modális' proposíciók explikálását igényli. Az előzetes film-, könyv-, színházismertetésekben stb. gyakoriak az AJÁNLOM, TANÁCSOLOM-féle beágyazások; más műfajokban a MONDTA neki, KERDEZTE tőle stb.-féle explicit performatív-modális proposíciók (v.ö. 0.5.4.):

(5) példa: "A kemény krimik kedvelőinek ajánljuk filmünket, tehát azoknak, akik nem szeretik, ha valakit szitává lőnek, azt tanácsoljuk, hogy a másik csatornat nézzék, vagy pihenjék ki magukat, és aludjanak egy jót. Akik meg szeretik, azoknak eláruljuk, hogy hősünk a szitává lőtt áldozat, maga is bérgyilkos..." (RTV hét 1990. aug. 3.)

0.4.1.3. A 'performatív-modális' proposíciók egy történet elmondása folyamán fölvehetnek 'szubvilágalkotó' szerepet is:

Valaki MONDTA nekem, ezért TUDOM, (de korabbról is TUDHATOM, mert magam is TAPASZTALTAM, hogy ...):

(6) példa: "Saját ügyeim és Szoltsenyicin ügye sokat foglalkoztattak az utóbbi hetekben. Talán túl sokat is, ha arra gondolok, amit nem vettem észre. Koroda Miklóssal mentünk az

BEVEZETÉS

Országház utcában. Egy pincehelyiség kivilágított ablakán benéztünk a "Design" műhelybe. Koroda mondta, hogy ez volt a szenesüzlet a Várban. Ezt tudtam. De azt nem láttam, hogy azok, akik még szénnel fűtenek (és nincs hely, ahol tárolhatnák a szenet, vagy nincs pénzük, hogy egyszerre megrendeljék, és felhozatni nyilván nincs pénzük), most a Várfook utcai szennestől vödörben hordják a szeneckséjüket.

Már én is ott tartok, hogy észre se veszem a dolgokat a sok irodalmi szenzáció függvényeitől? Megdöbbentem..." (Lengyel 1989. 519).

A fenti példákban explicit kifejezést nyertek a 'szubvilágalkotó' és a 'performatív modális' proposíciók; gyakran azonban implicitek maradnak, s a partnernek (a kutatónak) kell a beszélő 'hozzáférhetőségi lánc'-át (vagy ha nem is pontosan azt, de a partner számára elfogadhatót) rekonstruálnia. E lánc sémájának felső részét (egyik példaelemzéséhez ugyan, de eléggé általánosítható használattal) PETŐFI S. János így adja meg: (Petőfi 1983. 295):

közlöm veled	t	(tell)
emlékszem	r	(remember)
számomra ez pszichikai állapot	s	(state-for)
tapasztaltam	e	(experience)

0.4.2. A teljes jelentésszerkezet reprezentálásához másik fő szempontként PETŐFI S. János modelljéből az 'inferenciák'-at emelem át (Petőfi 1988. 219; van der Velde 1981; Nagy L. J. 1990. 30).

A logikus érvesles egyik típusát G. H. von WRIGHT nevezte el - a szillogizmusok arisztoteleszi teoretikus-gyakorlati elkülönítése nyomán - *practical inference*-nek (Wright 1963,

1968, 1983. 1). Ez a típus az emberek hétköznapi cselekvéseiben érvényesül, például mit szokás ahhoz (az előtt) megtenni, ha az ember másnap színházba akar menni (Stegmüller 1971. 112). Ennek a szemléletnek - s benne a 'tapasztalati általánosítás'-nak-a nyelvészeti alkalmazhatóságát KIEFER Ferenc már bemutatta (Kiefer 1984. 144). Ennek nyomán a 'konklúzió'-t én is tapasztalati, konvencionális, szillogisztikus jellegű következtetés zárótételeként értelmezem (Békési 1990), s a (7) példa segítségével három formai jegyét előre bocsátom:

(7) példa: Péter tud főzni, hiszen szakács. (Kiefer 1984. 144)

Az áttekinthetőbb ábrázolás érdekében a 'nagy premissza' szerepű tapasztalati általánosítást az implikáció műveleteként adom meg: Ha p , akkor q ; de ez csak analóg a formális logikai művelettel, az összefüggés - a jelen munka felfogásában - *tartalmi*-logikai:

Ha p , akkor q	Ha valaki szakács, akkor (bizonyára) tud főzni.
p	Péter szakács
q	Péter (bizonyára) tud főzni.

A (7) példa 'inferenciája' (oki-okozati összetartozása) a *szakács* és a *főzni* lexémák explicit jelentésének összefüggéséből is következik. Az inferenciának ezt az érvényesülését PETŐFI S. János egy kanonikus atomi szöveg reprezentálásában

BEVEZETÉS

'fogalmi verbális sensus'-ok inferenciájaként nevezi meg (Petőfi 1991a 13).

Az így értelmezett tapasztalati, konvencionális következtetés egyaránt épülhet természeti, valamint társadalmi összetartozások ismeretére, miként a (8) példában is látható:

(8) *példa: Pendül a kapa most, letevé a gazda* (Arany János)

A kapa pendülése elsődlegesen egy természeti ok okozata: a fém valami kemény tárgynak ütközik. Ez akár letétel, akár célszerű használat (kapálás) közben történik; akár azért, mert az ember vállán, annak fordulásakor véletlenül hozzáütődik valami kemény tárgyhöz:

Ha p, akkor q	Ha egy fémtárgy bármiféle kemény tárggyal ütközik, akkor általában fémes hangot ad: pendül, csendül, koccan stb.
p	Egy meghatározott kapa valamihez (téglahez, kőhöz stb.) ütközik, ütődik
q	A kapa fémes hangot ad, pl. pendül

Mivel azonban a *kapa* emberi tárgy (munkaeszköz), elkerülhetetlen, hogy társadalmi kontextusba kerüljön. ARANY János költeményében a *kapa* a gazda eszközeként-társaként annak vállán hazakerült, s pendülése jelle vált. Ami tehát a természeti összetartozásban okozat volt (a pendülés), ahhoz a társadalmi kapcsolatokban - ebben a példában - a kiváltó ok (itt jel) szerepe társul:

AZ INFERENCIÁK

Ha p, akkor q	Ha a kapa (az ehhez a családhoz tartozó szerszám) este az udvaron megpendül, akkor ez a hang általában a gazda napi munkájának végeztét, a gazda hazatértét: feleségnek, gyerekeknek az ilyenkor szokásos találkozást (tisztálkodást, terítést, a vacsora kezdetét stb.) jelzi.
p	"pendül a kapa most"
q	a gyerekek kutathatnak az apa tarisznájában, a feleség teríthet a vacsorához stb.

A (8) példában a 'sensus referensek inferenciáját' is láthatjuk (Petőfi i. h.).

Az itteni értelmezésben a konklúzió 'sugallt' voltát az 'implikált' kifejezés is jelölhetné; ez utóbbi azonban főlegesen terelné mondanivalómat a logika perifériájáról annak belsőbb területei felé. Jelenleg ugyanis a 'konklúzió' kommunikációs és pragmatikai vonatkozásai állnak előtérben.

Annak, hogy az itt vizsgált megnyilatkozásformával a beszélő miért 'sugallja' (ahelyett, hogy kimondaná) partnerének a konklúziót, különféle okai lehetnek. Lehet például, hogy kevés az információja, s így maga is bizonytalan a konklúzió felől; vagy birtokában van ugyan egy kielégítő konklúciónak, de például etikai okból (partnere iránti tapintatból), esztétikai (hatáskeltő) szándékkal stb. inkább rabizza partnerére a sugallt (esetleg választhatóan sugallt) konklúzió levonását.

Arra viszont, hogy milyen módon lehet a partnert konklúzió levonására (vagyis erre a gondolkodási műveletre) készíteni, mindössze két alapeset ismeretes. Egyik arra épül, amit a beszélő mond - nevezzük ezt most 'konvencionális' implikáció-

nak; másik eset pedig magára a mondásra épül, vagyis arra, *ahogyan* a beszélő mondja. Ez utóbbi esetet H. P. GRICE mint 'konverzációs' implikációt írta le (Grice 1975).

Az alábbiakban az implikált, azaz 'sugallt' konklúzió e két esetét vizsgálom meg. Remélem, hogy a két külön-külön ismeretes séma az együttes tárgyalástól kölcsönösen gazdagodni fog.

0.4.2.1. A konverzációs implikáció

H. P. GRICE kiinduló tétele az, hogy a beszédváltás (a konverzáció) kooperatív cselekvés: közös célja, iránya van; a beszédváltásoknak ezért a kooperációs alapelv (cooperative principle) és bizonyos követelmények (maximák) betartásával kell történniük (Grice 1975. 49). E maximák - E. KANT alapelvei nyomán - egyrészt magára a mondanivalóra vonatkoznak, így a mondanivaló mennyiségére (informativitására), minőségére (igazságára) és viszonyára (lényegében arra, hogy mennyire releváns), valamint a mondás hogyanjára: módjára (vagyis világosságára, rövidségére, pontosságára).

Ha ezen maximák valamelyikét a beszélő megsérti, vagyis megnyilatkozása nem annyira részletes, amennyire a partner elvárta volna, akkor 'konverzációs implikátúra'-ra van szükség: a beszélő p-t mond ugyan, de - a partner szerint - q-t sugall. Nézzük meg GRICE néhány példáját!

GRICE "C" (1a) példája egy professzor alábbi levele, melyben a lehetséges munkaadó számára jellemzést ír egy hallgatójáról, X úrról, aki filozófusi állásra pályázik:

"Tisztelt Uram! X úr angol tudása kitűnő, az órákra pedig rendszeresen eljár. Üdvözlettel stb."

E levél megsérti a 'mennyiség' első maximáját, mert nem eléggé informatív: éppen arról nem ír, amiről kellene. GRICE saját elemzése: [A professzor] "nem szállhat ki, mert ha nem akarna kooperatív lenni, akkor minek írna egyáltalán. Nem tudhat azonban ismeret hiányában többet nem írni, hiszen a személy a tanítványa; mi több, tudja, hogy ennél több információra lenne szükség. Ennélfogva neki több információt kell akarni közvetíteni, mint amennyit vonakodva leirt. Ez a feltételezés azonban csak abban az esetben állja meg a helyét, ha feltételezzük, hogy X úr gyenge filozófiából. Ez az tehát, amit ő implikált (Grice 1975. 52).

A sugallt konklúziót az alábbiakban egy szillogizmus zárotételeként reprezentálom, és a p-t (amit a professzor expliciten írt) két implicit jelentéskomponens közé helyezem el (a csillag az implicitás jele) Egyik részlet a már említett q, amelyhez mint implicit konklúzióhoz egy előfeltevés szerepű nagy premissza is szükséges. Ezt egy tartalmi-logikai összetartozásként felfogott implikáció formájában adom meg: Ha p, akkor q:

Ha p, * akkor q	Ha a p másról szól, mint amiről elvárhatóan szólnia kellene, akkor a p a beszélő elhallgatott negatív véleményét, azaz a q-t implikálja.
p	"X úr angol tudása kitűnő, az órákra pedig rendszeresen eljár."
q*	X úr filozófiából gyenge.

BEVEZETÉS

Vegyünk egy újabb példát! Negatív tartalmú konklúziót sugallhat az is, ha a beszélő a 'rövidség, tömörség' maximáját sérti meg. Vessük össze a két alábbi megnyilatkozást:

(a) Miss X az *Otthon, édes otthon*-t énekelte.

(b) Miss X egy hangsorozatot állított elő, amely jól megfelelt az *Otthon, édes otthon* dallamának.

GRICE elemzése - azt feltételezve, hogy egy kritikus inkább a (b)-t választotta elmondásra, nem pedig az (a)-t: "Miért választotta [a kritikus] ezt a halandzsát a tömörebb és csaknem szinonim *énekelte* helyett? Feltehetőleg azért, hogy jelezzen valamilyen éles különbséget Miss X produkciója és aközött, amire rendszerint az *énekel* utalni szokott. A legnyilvánvalóbb feltételezés az, hogy Miss X produkciója valamilyen rejtett hibával volt terhes. A kritikus tudja, hogy e feltételezés az, ami valószínűleg be fog ugrani; vagyis ez az, amit implikál." (Grice 1975. 56)

Reprezentáljuk ezt a példát is a konverzációs implikáció sémáján:

Ha p, * akkor q	Ha valaki a várható rövid, tömör kifejezés helyett egy indokolatlanul bonyolult nyelvi formát használ, akkor ezzel feltehetőleg egy rejtett negatív véleményt sugall.
p	"Miss X egy hangsorozatot állított elő, amely jól megfelelt az <i>Otthon, édes otthon</i> dallamának."
q*	Miss X produkciója valamilyen rejtett hibával volt terhes

Az idézett példák sugallt konklúziói nem abból folytak, amit a beszélők mondtak, hanem magának a mondásnak (konverzációnak, beszédváltásnak) a kooperációs természetéből. Nem mindig különíthető el azonban ily egyértelműen 'a mondás' attól, amit a beszéd-társak mondanak. Ilyen esetekben (s ez a gyakoribb) a konklúziót egyaránt sugallják a konverzációs, valamint a konvencionális implikációk. A következő pontban ilyen, azaz kettős implikációval lefutó konklúziókra mutatok be példákat.

0.4.2.2. Konverzációs és konvencionális implikációk

A konverzációs implikációval, például a 'viszony' maximájának a megsértésével - ha a partner nem releváns módon vesz részt a beszédváltásban - konvencionális implikáció is társulhat. GRICE alábbi példájában egy előkelő teadélutánon "A azt mondja, hogy *X asszony egy vén szatyor*. Először döbbent csönd van, majd B azt mondja, hogy *Ezen a nyáron egészen kellemes időnk van, nemde?* B nem akarta az általa mondottat A előző megnyilatkozásával relevanciába hozni. Ezáltal azt implikálja, hogy A megnyilatkozását nem kell megvitatni, és - közelebbről - hogy A társadalmi tapintatlanságot követett el." (Grice 1975. 54)

Konklúzióját B konverzációs implikációval sugallta, A megnyilatkozását azonban - ha ezt is reprezentálni akarjuk - csak egy konvencionális implikáció elemeként (konklúziójaként) helyezhetjük el:

BEVEZETÉS

<u>A</u>		A beszédpartnerek		<u>B</u>
konvencionális implikáció				konverzációs implikáció
Ha p , akkor q	Ha egy idős hölgynek bizonyos negatív tulajdonságai/tettei vannak, akkor - sértő szándékkal - szokás rá azt is mondani, hogy "ő egy vén szatyor".	Ha p , akkor q		Ha valakinek a megnyilatkozását 'hatalatlanná' akarjuk tenni, akkor irreleváns módon kell hozzá kapcsolódni.
p^*	X asszonynak bizonyos negatív tulajdonságai, tettei vannak.	p		"Ezen a nyáron egészen kellemes időnk van, nemde?"
q	"X asszony egy vén szatyor."	q^*		A társadalmi tapintatlanságot követett el. A megnyilatkozását nem kell folytatni.

(Tudatában vagyok, hogy a konverzációs implikáció tartalmi-logikai összefüggései itt és a következő táblázatokon nagyon lazak, hezagosak; de az idézőjelben közölt explicit jelentésrészeket csak ennyire tudtam megközelíteni.)

A konverzációs és a konvencionális implikációk hasonló együtt szereplését figyelhetjük meg a következő példákban is. GRICE "A" (2) jelű példájának szerkezete azonos az előzőével (Grice 1975. 51): A megnyilatkozása egy konvencionális implikáció konklúziója, B megnyilatkozása pedig konverzációs összefüggéssel sugallja az implicit konklúziót:

A: *Smithnek nemigen van mostanában barátnője.*

B: *Sokszor volt mostanában New Yorkban.*

KONVENCIONALIS IMPLIKÁCIÓK

<u>A</u> A beszédpartnerek		<u>B</u>	
Konvencionális implikáció		Konverzációs implikáció	
Ha p, * akkor q	Ha jelenleg nem tapasztalunk egy szokásos kapcsolatot, akkor hajlamosak vagyunk arra következtetni, hogy ez a kapcsolat jelenleg nem is létezik.	Ha p, * akkor q	Ha p-t mondok (vagyis a p körülményt állítom), akkor q-ra gondolok (vagyis a p körülménnyel relevánsan együtt járó lehetőséget is állítom)
p*	Nem látjuk (miként azelőtt), hogy Smithnek volna egy nővel kapcsolata.	p	"Sokszor volt mostanában New Yorkban."
q	"Smithnek nemigen van mostanában barátnője."	q*	Smithnek van vagy lehet barátnője New Yorkban.

Az előző két példától az alábbi egy fontos sajátosságával különbözik. A konvencionális konklúzió (amit tehát az A-val jelölt beszédpartner mond) ebben az esetben nem explicit, hanem – miként a konverzációs konklúzió – implicit:

GRICE "A" (1) jelű példája: A egy szemmél láthatóan le-robbant kocsival mellett áll, egy B közelít felé; az alábbi beszédváltásra kerül sor:

A: *Elfogyott a benzinem.*

B: *Van egy garázs a sarkon túl.*

GRICE kifejtése: "B megsértene a 'Légy releváns' maximát, ha nem azt gondolná, vagy nem gondolná valószínűnek, hogy a garázs nyitva van, és van eladni való benzinje; vagyis azt

BEVEZETÉS

implikája, hogy a garázs nyitva van, vagy nyitva lehet stb." (Grice 1975. 51)

<u>A</u> A beszédpartnerek		<u>B</u>	
Konvencionális implikáció		Konverzációs implikáció	
Ha p, * akkor q	Ha egy autóból kifogy a benzin, s vezetője tovább akar vele utazni, akkor benzint kell szereznie.	Ha p, * akkor q	Ha p-t mondok (vagyis egy műhely közeli létezését állítom), akkor q-ra gondolok (vagyis a műhely egzisztálásának itt és most releváns körülményei is állítom).
p	"Elfogyott a benzinem."	p	"Van egy garázs a sarkon túl."
q*	Kisegítené engem benzinnel Ön, akinek ezt mondom?	q*	A garázs nyitva van, és van eladni való benzinje = Ön nem szorul rá az én segítségemre = Nem segítem ki benzinnel.

0.4.2.3. A konklúzióhoz jutásnak azt az útját, amelyen a p-vel jelölt megnyilatkozás propozicionális tartalmából és egy rekonstruált nagy premissza propozicionális tartalmából jutunk (Ha p, akkor q), az itteni - nyelvészeti elemzésekhez szükséges - leegyszerűsítéssel 'konvencionális' implikációnak nevezem. Az ilyen módon nyert konklúzió explikálódhatik, de megmaradhat a partner implicit, azaz 'sugallt' tanulságának is. Az alábbi példák *de* utáni konklúziói mind implicitek, a

0.4.2.3.1. alcsoportba sorolt esetekben viszont a *de* előtti konklúzió is 'sugallt'.

0.4.2.3.1. Az elvárástörlő jelentésszerkezet mindkét konklúziója implicit

(9) példa: "[Mondtam neki, milyen jó volna ez a vár népfőiskolának! Erre Kiss bácsi: - Hát vegyetek meg! - Hogy vegyük meg? - kérdeztük.] - A Zichy grófoké- mondta -, és már tíz éve el akarták adni, de kinek kell egy pusztuló vár?" (Illyés 1986. 168)

Helyezzük el az elvárástörlő ellentét elő- és utótagját egy (itt most még nem kommentált sémán), ahol az egyes tételek implicit voltát *-gal jelölöm):

Az elvárástörlő ellentét			
előtagja: A		utótagja: B	
* Ha p, akkor q	Ha valamit megfelelő feltételekkel eladásra felkínálnak, akkor az árut (többnyire) valaki megveszi.	* Ha p, akkor q	Ha nem megfelelőek a kínált áru feltételei, akkor (többnyire) nem veszi meg senki.
p	"már tíz éve el akarták adni"	p	"de kinek kell egy pusztuló vár?"
q*	ELVÁRTÁK, hogy valaki megveszi	q*	TÉNY, hogy nem vette meg senki

(10) példa: "Eszterke, én marsallnak születtem, de most nincs háború." (Bolya Péter, ÉI 1990. III. 23.)

BEVEZETÉS

* Ha p, akkor q	Ha valaki marsallnak születik, akkor elvárható, hogy valamiféle hadvezér lesz belőle	* Ha p, akkor q	Ha nincs háború, akkor nincs szükség hadvezérekre
p	"én marsallnak születtem"	p	"de most nincs háború"
q*	ELVÁRHATÓ VOLT, hogy valamiféle hadvezér leszek	q*	TÉNY, hogy nem lettem

(11) példa: "Amikor Vásárhelyen dramáim kiadására készültünk, megint elővettem a Sámson-t, de a másolásba hamar elcsüggedtem." (Németh 1975. 272)

* Ha p, akkor q	Ha valaki határozott céllal vesz elő valamit, akkor (várhatóan) szándékát megvalósítja	* Ha p, akkor q	Ha a megkezdett munkájában az ember elcsügged, akkor azt (várhatóan) nem fejezi be.
p	"elővettem a Sámson-t"	p	"de a másolásba hamar elcsüggedtem"
q*	SZÁMOMRA INTENCIONÁLT ÁLLAPOT VOLT, hogy lemásolom	q*	TÉNY, hogy nem másoltam le

0.4.2.3.2. Az elvárástörölő jelentésszerkezetnek csak az utótagban lévő konklúziója implicit

KONVENCIONÁLIS IMPLIKÁCIÓK

(12) példa: *"Becsomagolnám ezt neked egy dobozba, de nem bírja el a hosszú utazást."* (Dorfmüller-Karpusa 1982. 114)

Ebben a típusban az előtag konklúziója explicit. Igealakjának feltételes módja sugallja az utótag implicit konklúzióját: "nem csomagolom be, s nem is küldöm el neked." Táblázaton felbontva:

* Ha p, akkor q	Ha valamit valaki számára postára akarunk adni, akkor be kell csomagolni valamibe	* Ha p, akkor q	Ha valami nem bírja a hosszú utazást, akkor nem ajánlatos postán küldeni
p*	El akarom ezt neked postán küldeni	p	"de nem bírja a hosszú utazást"
q	"Becsomagolnám ezt neked egy dobozba"	q*	Nem csomagolom be= nem küldöm el neked

(13) példa: *"A ház népének szólhattam volna. De ha igazolódik, amit érzek, attól kezdve borzongva néznek rám, mint valami vajakosra. Ha nem : aggódva fogják figyelni kezdődő idegbajom további tüneteit..."* (Jékely 1981. 307)

* Ha p, akkor q	Ha egy családtag betegnek kezdi érezni magát, akkor (általában) egy másik családtagnak szól	* Ha p, akkor q	Ha a beteg kellenetlenné véli a család várható reakcióját, akkor (általában) nem szól a betegségeről
p*	Betegnek kezdtem érezni magam	p	"De ha igazolódik, amit érzek... Ha nem..."
q	"A ház népének szólhattam volna"	q*	Nem szóltam

BEVEZETÉS

(14) példa: "Attila, folytatnám, de unnád;"

(József Attila: Haszon. 1933))

* Ha p, akkor q	Ha a beszélőnek van még további kikíváncozó mondanivalója, akkor (bizonyára) folytatná (=tudná/szeretné folytatni) beszédét	* Ha p, akkor q	Ha a partner feltehetőleg) unná a - hallottak folytatását, akkor a beszélő (általában) nem folytatja
p*	Van még mondanivalóm a témáról	p	de unnád"
q	"... folytatnám,	q*	nem folytatom

A (12-4) példák előtagjainak explicit konklúziói feltételes módon állnak. Ez jellemző jegy - miként a (15) példa mutatja -, de egyáltalán nem kizárólagos.

(15) példa: "Családtagjaim ... főleg erre kertes: bontsam fel a túl hosszú mondatokat. De én úgy hiszem, ha a kezdeti durva munkánál könnyitenénk is vele a színészek, a későbbiekben, a jellem finomabb kidolgozásában soktól fosztanánk meg. Mert ha valakire igaz, hogy az ember: a stílusa - hát Széchenyire." (Németh 1975. 257)

KONVENCIONALIS IMPLIKÁCIÓK

* Ha p, akkor q	Ha túl hosszúak egy színdarab mondатаi, akkor (elvileg) fel lehet bontani őket rövideb- bekre	* Ha p, akkor q	Ha valakire jellem- zőek a hosszú mon- datok, akkor ne bontsuk fel ezeket rövidebbekre
p*	Családtagjaim a Széchenyi mondатаit túl hosszúnak érez- ték	p	Széchenyire jellem- zőek a hosszú mon- datok: "Mert ha va- valire igaz,..."
q	"... főleg erre kértek: bontsam fel a túl hosszú mondатokat"	q*	Nem bontom fel őket

0.4.3. A példaelemzések közös tanulsága, hogy a konverzációs és a konvencionális összefüggések egyaránt ábrázolhatók egy szillogisztikus jellegű következtetés általános sémáján. Ez - az elemzésekhez szükséges jelentésszerkezeti séma kialakítása szempontjából - ígéretes tény. Lehetőséget ad ugyanis a szövegalkotó legtöbbször implicit valóságismereteinek, hiedelmeinek, elképzeléseinek a reprezentálására is, hiszen a felső tetel helyén szerepeltetett preszuppozíció ezekre - a partner által (re)konstruált - jelentéselemekre alapozódik. Ezek definiált, következetes reprezentálása nélkül teljes vagy teljes igényű jelentésszerkezetről nem lehet beszélni.

Abban a jelentésszerkezetben, amely az elvárástörölő ellentétre épül, nem egy, hanem két szillogisztikus jellegű következtetést találunk. Ez fejeződik ki a jelentésszerkezeti modell "kettős szillogizmus- elnevezésében.

0.5. Egy jelentésszerkezeti modell

0.5.1. Az elvárást törlő (megszorító) ellentét

Az összetett mondatok és az elemi szövegegységek jelentésszerkezetének vizsgálatában az elvárástörlő (s a vele rokon megengedő) ellentétre több kutató is felfigyelt (BIASCI: 1982., FRITSCHÉ: 1982., DORFMÜLLER-KARPUSA: 1982., BÁNRETI: 1983.). Egybevágó feltételezések utaltak ugyanis arra, hogy ennek az ellentétfajtának a jelentésszerkezetét csak implicit komponenseinek feltárásával lehet megérteni.

Az implicit jelentésrészletek tényszerű kezelhetőségére magyar anyagon - BÁNRETI Zoltán adott először meggyőző mintát. Ez könyvének leginkább abban a két fejezetében található (Bánréti 1983. 35-52), amelyben a megengedő mondatok szemantikai típusait viszonyítja az ellentétes mondatok két alaptípusához: a *kontraszt* (szimmetrikus), valamint az *elvárást törlő* (aszimmetrikus) ellentétfajtákhoz. Jelentősége miatt ezt a részt itt röviden össze is foglalom.

A kontraszt (szembeállító, egyszerű) ellentét alapformájában szintaktikai párhuzamosság van, s az ugyanolyan osztályú szintaktikai elemek között tagadás szerepel:

János megette az ebédet, Mária nem., illetőleg lexikális antonimia:

János magas, Mária alacsony.

Ezektől tanulságosan különböznek az *implicit* kontraszt ellentétes mondatok. Bennük az állított tények maguk nem ellentétesek, így a kitett kötőszó ad műveleti utasítást a

partnernak, hogy olyan kontextust (előfeltevést, konklúziót) rekonstruáljon, amelyben az állított tények ellentétesek:

Sári volt a boltban, de János nem öntözte meg a citromfát.

E példa jól szemlélteti azt a helyzetet, amelyben a mondat teljes jelentését a partnernak két részjelentésből kell összeraknia. Egyik rész az explicit (állított) jelentés:

Sári volt a boltban, (és) János nem öntözte meg a citromfát, a másik rész implicit; az, amit a beszélő - feltehetőleg - elképzelt, hitt, továbbá amire - feltehetőleg - következett, amikor azt mondta, amit mondott. A jelentésnek ezt a részét a partnernak kell rekonstruálnia; a beszélő legalábbis ilyen utasítást ad neki a *de* kötőszóval.

E példában BÄNRÉTI Zoltán az állított jelentés mellé így rekonstruálja az implicit jelentést: "Például legyen a beszélő hiedelme:

Ha valaki megígér valamit, akkor azt teljesíteni kell. János megígérte Sárinak, hogy ha Sári vásárol, akkor ő (János) megöntözi a citromfát.

A beszélő mondata:

Bár Sári volt a boltban, János nem öntözte meg a citromfát.

A beszélő állítja:

Sári volt a boltban, és János nem öntözte meg a citromfát.

BEVEZETÉS

A beszélő hiszi:

(a) előbbi hiedelmét,

(b) (a)-ra és az állítottakra tekintettel előfeltételezi

"Ha egyszer Sári volt a boltban, akkor Jánosnak meg kellett volna öntöznie a citromfát." (i.m. 42.)

Az idézett rekonstrukcióban szereplő *kellett* (*kell*, *kellene*) valamilyen szokásrendszerre, konvencióra épít, amely alapján meg kellene tenni valamit. "A kell modalitása által jelzett szükségszerűség tehát a *deontikus* modalitás esete" - emeli ki a szerző (i.m.), s ez fontos jegy, mert a következő fejezetben vizsgált elvárástörlő ellentétben más modalitásfajta érvényesül.

Az elvárástörlő ellentét (s a vele együtt vizsgált megengedő viszony) tipikus formájában nem vezet be új topikot a második tagmondatába:

János magas, de nem tud jól kosárlabdázni.

A *de* kötőszó a partnert itt az implicit jelentés olyan rekonstruálására utasítja, amely *diszpozicionális* modalitást képzel a beszélő hiedelme, előfeltevése mögé: "... a beszélő az első tagmondat által denotált tényben fizikai vagy szellemi, belső vagy külső tulajdonságot, körülményt lát, mely valaki vagy valami számára *képességet*, illetve *lehetőséget* jelent valamire" - írja - KIEFER Ferenc munkájára hivatkozva - BÁNRETI Zoltán (i.m. 45). A beszélő hiedelme az idézett mondat kapcsán:

Ha valaki magas, akkor az jól tudhat kosárlabdázni.

A beszélő előfeltételezi, hiszi:

Ha egyszer János magas, akkor jól tudhat kosárlabdázni.

Az implicit jelentés - öntudatlan vagy tudatos - rekonstruálásában a megengedő kötőszó által szerepet kap egy 'előfeltevés', amelyet a szakirodalom legtöbbször *implikáció* (*Ha...*, *akkor...*) formájában ad meg. Az ezt vizsgáló fejezet (A megengedő mondat implicit jelentését adó előfeltevések) rávilágít a potenciális, az aktuális, más szempontból a valószínű, a lehetséges stb. implikációk, valamint a kötőszók összefüggéseire. Közülük nemcsak elméletileg, hanem praktikusán (pl. iskolai magyarázatban) is tanulságos az ugyanazon tagmondatban szereplő mégis és noha különbsége:

A kályhában pislákol a tűz, Kati *mégis* a fotelben ül.

A kályhában pislákol a tűz, *noha* Kati a fotelben ül.

"Látható - írja a szerző -, hogy a két mondat fordított irányú potenciális implikációra utal. Az első mondaté:

Ha egyszer a kályhában pislákol a tűz, akkor nem kellene Katinak a fotelben ülnie.

A második mondaté:

Ha egyszer Kati a fotelben ül, nem lehetne, hogy a kályhában pislákoljon a tűz

A *mégissel* alkotott mondatot csak úgy érthetjük - folytatódik az elemzés -, hogy a *mégis* nem a *saját*, hanem a másik, az előző tagmondatot teszi meg a potenciális implikáció előtagjának", míg a megengedő kötőszó mindig a saját tagmondatát teszi meg implikációs előtagnak (i.m. 54).

Az itt idézett (valamint további, most nem érintett) megállapítások fontos szerepet kaptak vizsgálataimban, közülük is

BEVEZETÉS

elsősorban az, ami a 'preszuppozíció' szerepéről szól (Kiefer 1983). Mivel a preszuppozíció egyik komponense a jelentésszerkezet formális reprezentálásának, két sajátosságát most előre ki is emelem. Egyik az, hogy a preszuppozíció egyúttal (s elsősorban) egy szillogizmusnak is komponense (felső tétele); másik jellegzetessége, hogy nem okvetlenül szerepel implicit módon. Olyan kommunikációs helyzetben például, amelyben a partner nem eléggé tájékozott, a beszélő explicálhatja a felső tételt is a szillogizmus másik (vagy következő mindkét másik) tételével együtt. Példánk gondolatmenete (jelentésszerkezete) nem más, mint egy mindhárom tételében explicált konvencionális szillogizmus:

(16) példa: "Az már régi dolog, hogy a magamfajta ember csak úgy szerezhethet földet, ha örököl, vagy ha megkoplalja. Mink nem vártunk örökséget, minden közelebbi atyánk fia hőttkódus, tarisznyacipelő napszámos volt. Meg aztán mindegyiknek sok ija-fija volt. Nem maradt más hátra, mint megkoplalni." (Veres Péter 1979.)

Tagoljuk szét a gondolatmenetet a szillogizmus közismert tételei szerint :

A szillogizmus tételei:	A gondolatmenet szintaktikai ("felszíni") széttagolódása:
Felső tétel: F-G	Az már régi dolog, hogy a magamfajta ember csak úgy szerezhethet földet, ha örököl, vagy ha megkoplalja.
Alsó tétel: G-H	Mink nem vártunk örökséget, minden közelebbi atyánk fia hőttkódus, tarisznyacipelő napszámos volt. Meg aztán mindegyiknek sok ija-fija volt.
Konkluzió: F-H	Nem maradt más hátra, mint megkoplalni.

EGY JELENTÉSSZERKEZETI MODELL

Mint látjuk, az idézett szövegrészlet jelentésszerkezetét a szillogizmus kauzális összefüggései adják (Békési 1990.), ellentétes viszonyítás tehát nincs benne.

Az az elvárástörlésre épülő jelentésszerkezet, amely a jelen dolgozat tárgya lesz az alábbiakban, a (16) példából így hozható létre:

Kauzális viszonyok:	az elvárástörlő ellentét	
	előtagja: [A]	utótagja: [B]
F-G (preszuppozíció: pr)	[A _{pr} *]	
G-H p	[A] Minden közelebbi atyánkfia hóttkódus ...volt	
F-H q	[A _q *]	de [B _q] nem koplaltunk a földért

A jelek olvasata:

[A_{pr}*]: az ellentét előtagjának implicit preszuppozíciója, amely egyúttal a szillogizmus felső tétele is,

[A_p]: az ellentét explicit előtagja, amely - valamint a [pr] -által a szillogizmus másik két tétele impliciten jelen van,

[A_q]: a szillogizmus implicit konklúziója, amely ebben a formában is előtagja az ellentétnek: *Nem maradt más hátra, mint megkoplalni a földet, de nem koplaltuk meg.*

[B_q]: Az elvárástörlő ellentét explicit utótagja, amely a második szillogizmus konklúziója. (Erre a későbbiekben térünk rá.)

BEVEZETÉS

A fenti összefüggések sematikus ábrázolását KÄTHI DORFMÜLLER-KARPUSA elemzése nyomán készítettem el; a következő példa is DORFMÜLLER-KARPUSA-é (1982. 108.):

(17) példa: [A] A miniszterek változtak, de [B] ő (a titkárnő) megőrizte állását.

"Hogy a példában lévő ellentét mint olyan - írja a szerző - érthető legyen, szükséges, hogy egy preszuppozíciót [jele: pr], mely a világismeretünkből származik, implicit formában figyelembe vegyünk. Ez így hangzik:

[A_{pr}] Ha a miniszterek változnak, akkor változnak a titkárnők is.

Ez a preszuppozíció - folytatódik az elemzés -, továbbá a példa felszíni struktúrájának első argumentuma ([A_p]-vel jelölt előtagja) szolgálnak premisszákul a következő konklúzióhoz (jele: [A_q]), amely a felszíni szerkezetben nem jelenik meg:

[A_q] Elvárjuk, hogy a titkárnő cserélődjék.

Az ellentétes viszony - írja a szerző - a mélystruktúrában fekvő konklúzió, valamint a felszíni struktúra második argumentuma (a [B]-vel jelölt utótag) között található:

[A_{pr}]

[A_p] - - - - de - [B]

[A_q]

Az ellentét - vonja le a következtetést a szerző -, melyet a *de* jelöl, a mélyszerkezeti konklúzió $[A_Q]$ és a felszíni szerkezeti $[B]$ argumentum között húzódik."

A (17) példa idézett elemzéséből kitűnik, mi az, amit DORFMÜLLER-KARPUSÁTÓL a (16) példa bemutatásához átvettem; s mi az, amit ma már tovább (s másként) érdemes gondolnunk. Eligazítóan fontos, hogy az idézett szerző a vizsgált ellentétfajta előtagját (az $[A_P]$ -t) egy szillogizmus egyik explikált tételeként írta le, s legalább ennyire elmemozdító az a hibája, hogy az ellentét utótagját (jele: $[B]$) az előtaggal azonos szintre helyezte. Ez a hiba hívja fel a figyelmet arra, hogy *nemcsak az előtag, hanem az utótag is tétele egy szillogizmusnak*. Ha ugyanis egy másik szillogizmus tételének tekintjük a $[B]$ -t, akkor ez szintén konklúzióként $[B_Q]$ jelenik meg:

$[A_{Pr}]$	$[B]$
$[A_P]$	$[B]$
$[A_Q]$	$\text{---}de\text{---}[B_Q]$

0.5.2. A kettős szillogizmus

A kettős szillogizmus felszíni szerkezete

Az ellentétesen viszonyított kettős szillogizmusban négy tétel van, közülük azonban legalább kettő az előismeret (a beszélő hiedelmei) szintjén marad, vagyis nem explikálódik. A két alsó tétel és a két konklúzió viszont megjelenhetnek a szintaktikai széttagolásban:

(18) példa: "Vége a tanévnek, haza kéne utaznom Zámolyra, de nem megyek, mert egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek..." (Csoóri 1987. 10)

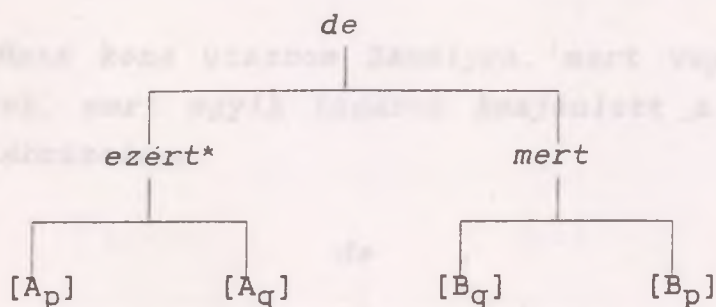
Ha sémában rendezzük az idézett mondatban felismerhető két szillogizmus 2-2 tételét, valamint 1-1 konklúzióját, akkor látjuk, hogy - mint általában - a felső tételek itt is implícitek maradnak:

A szillogizmus sémája	Az első szillogizmus (jele: [A])		A második szillogizmus (jele: [B])	
F-G (általános ok)	[A _{pr} *]	Ha vége a tanévnek, a vidéki diákoknak (általában) haza kell utazniuk	[B _{pr} *]	Ha egy vidéki diákot beajánlanak tűzörnek, az (várhatóan) nem utazik haza
G-H (egyedi ok)	[A _p]	"Vége a tanévnek"	[B _p]	"Egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek"
F-H (konklúzió)	[A _q]	"haza kéne utaznom Zámolyra"	[B _q]	"nem megyek"

A (18) példa felszíni szerkezetének formális ábrázolása

A példa jelentésszerkezetét két szillogizmus elvárástörő viszonya alkotja. Az ellentét, valamint a két szillogizmusban lévő kauzális viszonyok hierarchiáját az alábbi sémával ábrázolom (Békesi 1990):

A KETTŐS SZILLOGIZMUS

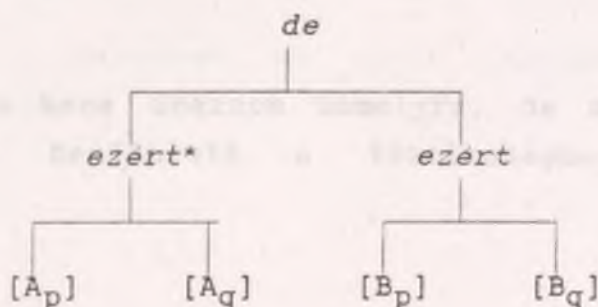

A sémáról leolvasható, hogy az első [A] szillogizmus két tétele az ok [A_p] és a konklúzió [A_q] sorrendjében, kötőszó nélkül (*ezért**) követik egymást; a második [B] szillogizmus tagjai között kötőszóval jelölt magyarázó utótagú viszony van: [B_q] *mert* [B_p].

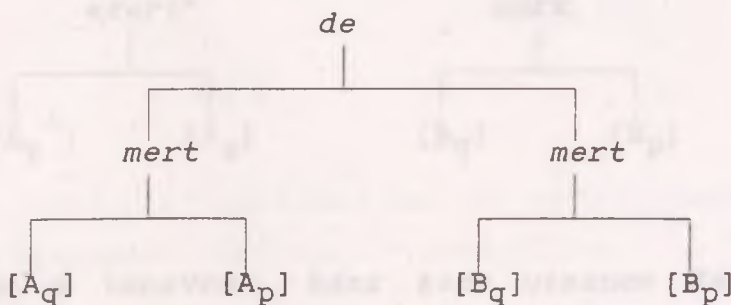
A séma ebben az esetben olyan szintaktikai alakulatot ábrázol, amelyben a legtöbb tag lett explikálva. Az a jelentésszerkezet azonban, amelyet itt a két ellentétesen kapcsolt szillogizmus alkot, akkor is jelen van, ha a az [A] és a [B] tagok a lehetséges másik sorrendjükben, valamint akkor is, ha implicit formában jutnak szerephez a szintaktikai széttagolás folyamán.

Nézzük meg a *lehetséges sorrendi* változatokat!

(18a) példa: *Vége a tanévnek, haza kéne utaznom Zámolyra, de egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek, ezért nem megyek.* – Ábrázolása:

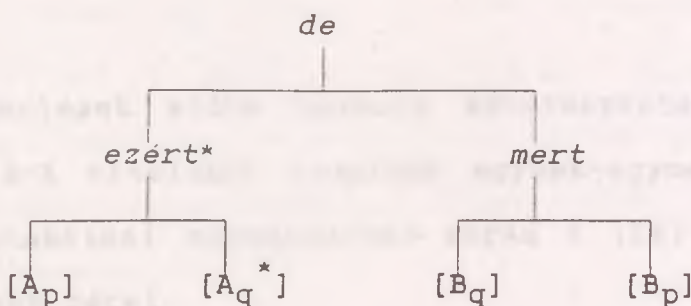
(18b) Haza kéne utaznom Zámolyra, mert vége a tanévnek, de nem megyek, mert egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek. - Ábrázolása:

(Itt következnek a (18a) és a (18b) egymás közti variálása, amely további két sorrendi változatot adna; de helykímélés végett ezeket most elhagyhatom.)

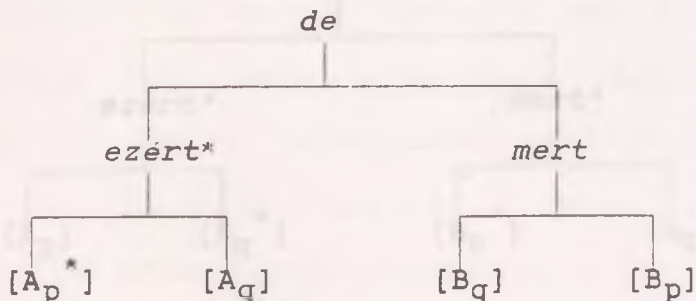
A tételek *implicitásából* adódó lehetséges változatok:

(18c) Vége a tanévnek, de nem megyek haza Zámolyra, mert egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek. - Ábrázolása:

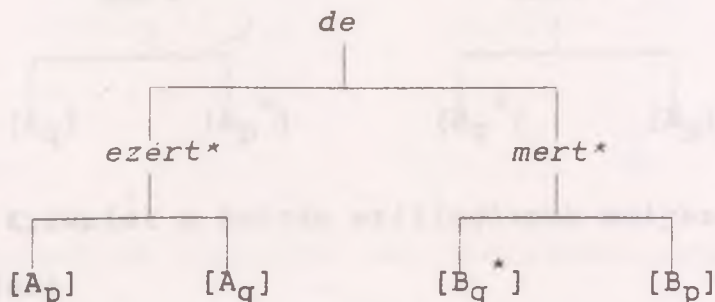

(18d) Haza kéne utaznom Zámolyra, de nem megyek, mert egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek. - Ábrázolása

A KETTŐS SZILLOGIZMUS

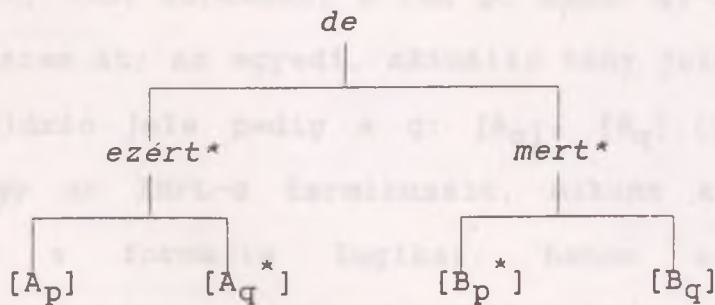

(18e) Vége a tanévnek, haza kéne utaznom Zámolyra, de egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek. -
 Ábrázolása:

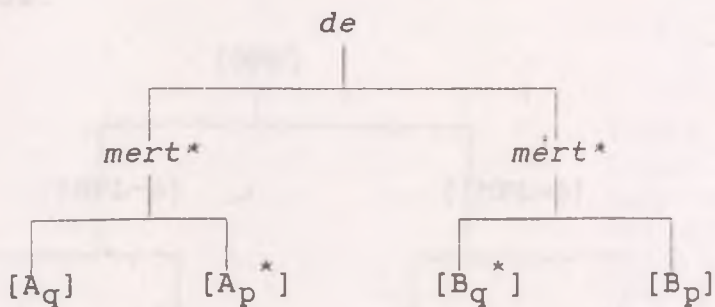

A fenti törlések előre látható következtetése, hogy a szillogizmusok 2-2 tételéből legalább egynek-egynek meg kell jelennie a szintaktikai megvalósítás során A (18) példából a legvalószínűbb két tétel:

(18f) Vége a tanévnek, de egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzörnek. - Ábrázolása:

(18g) Haza kéne utaznom Zámolyra, de egyik tanárom beajánlott a tűzoltósághoz tűzórnek. - Ábrázolása:

0.5.2.1. Kísérlet a kettős szillogizmus mélyszerkezetének reprezentációjára

A felszíni formák egy csoportja elvi változatainak áttekintése után - PETŐFI S. János munkái nyomán - kísérletet teszünk, hogy az ellentétesen viszonyított kettős szillogizmust mint mélyszerkezetet reprezentáljam. Ehhez három, egymást követő sémán igyekszem eljutni.

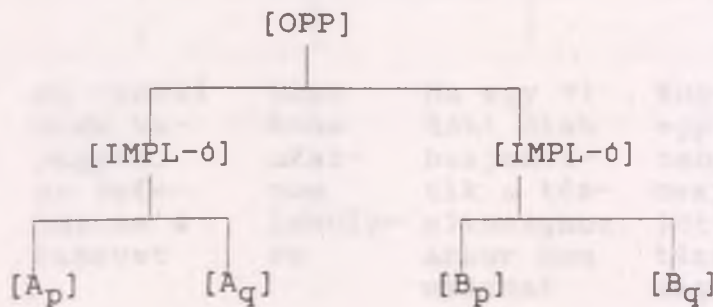
A két szillogizmus relációját (a **de** helyén) oppozícióval (=OPP), a tételek szillogizmusokon belüli relációit implikációval (=IMPL-ó összetevőinek (konstituenseinek) funkcióit itt is az [A] és a [B] szimbolumok lábához írott szubszkriptumok

A KETTŐS SZILLOGIZMUS

jelzik. Ezeket, mint korábban, a $(Ha\ p, akkor\ q)$ -féle szokásos jelölésből veszem át; az egyedi, aktuális tény jele a p : $[A_p]$, $[B_p]$, a konklúzió jele pedig a q : $[A_q]$, $[B_q]$. (Itt is hangsúlyozom, hogy az IMPL-ó terminusait, miként a 'szillogizmus'-t, nem a formális logikai, hanem az intuitív hozzárendelhető jelentés alapján használom.)

Az alábbi, első sémán az [OPP] és az [IMPL-ó] mélystruktúrabeli konjunkciókat jelölnek:

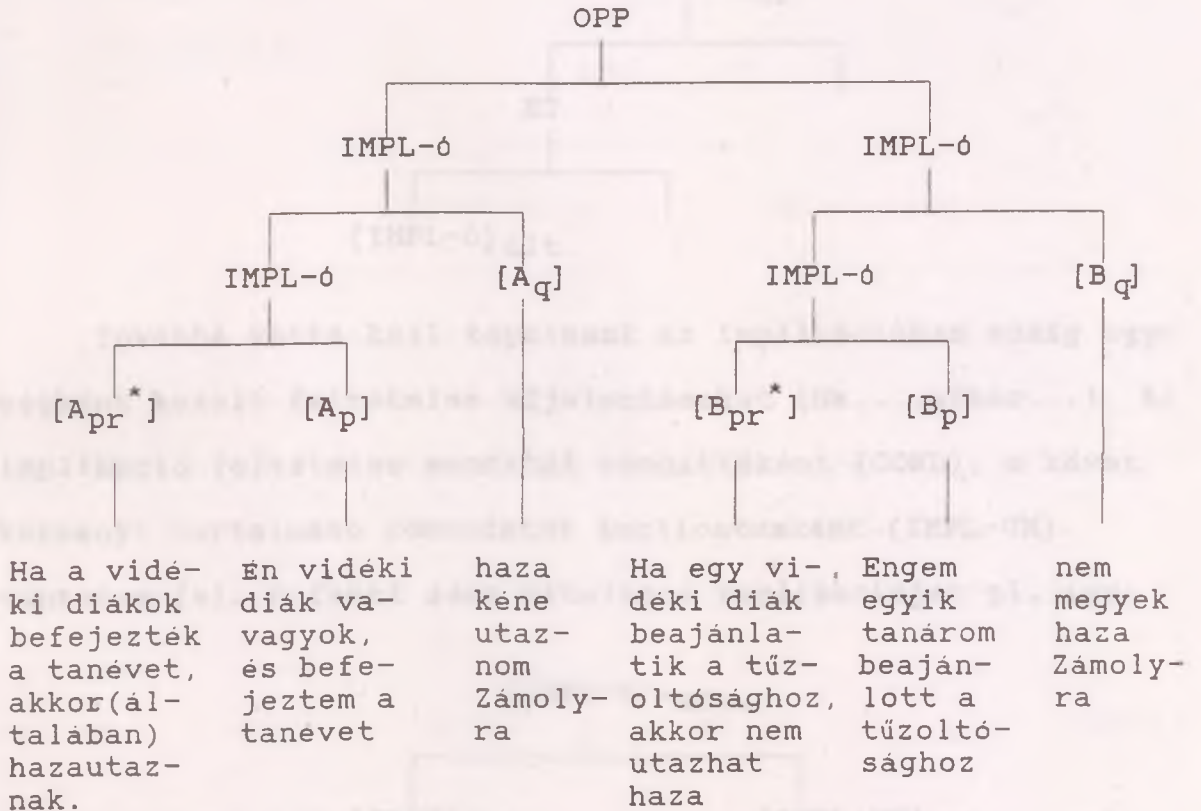
(18) példa:

Ez a séma nagyon hiányos: nem tartalmazza a presszuppozíció szerepű felső tételeket $[A_{pr}]$, $[B_{pr}]$. Mivel azonban a következő alpont kifejezetten ezeket vizsgálja, itt megelégedzem feltételezhető helyüket. A leolvashatóság érdekében a szimbólumok alá írom szemléltetésül a már ismert (18) példát:

(18) példa:

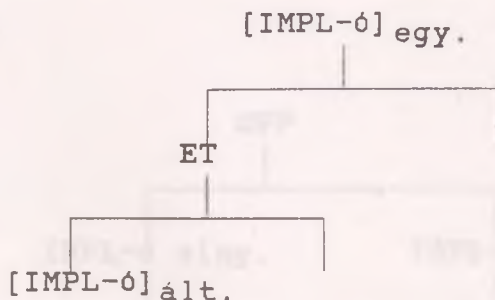
Második séma:

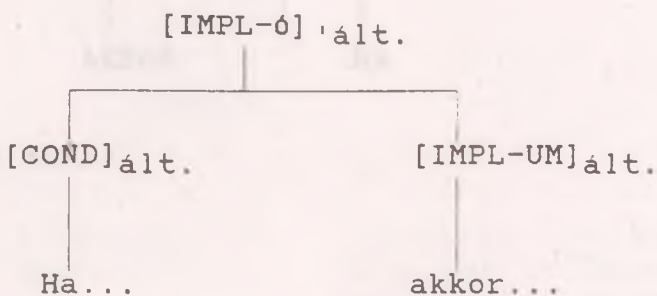
Ez a séma még mindig nem eléggé explicit, ezért legalább két helyen ki kell bővítenünk.

Először is ott, ahol hiányzik belőle a konvencionális általánosnak (*Ha valaki vidéki diák*), valamint az aktuális egyedinek a viszonya (*Én vidéki diák vagyok*). Ez a viszony egy mélyszerkezeti konjukció: ET, ami által a világismeretet/hiedelmeket/feltételezéseket stb. közvetítő preszuppozíció akkor is felidéződ(het)ik a partner tudatában, ha a beszélő egyébként impliciten hagyta:

KETTŐS SZILLOGIZMUS

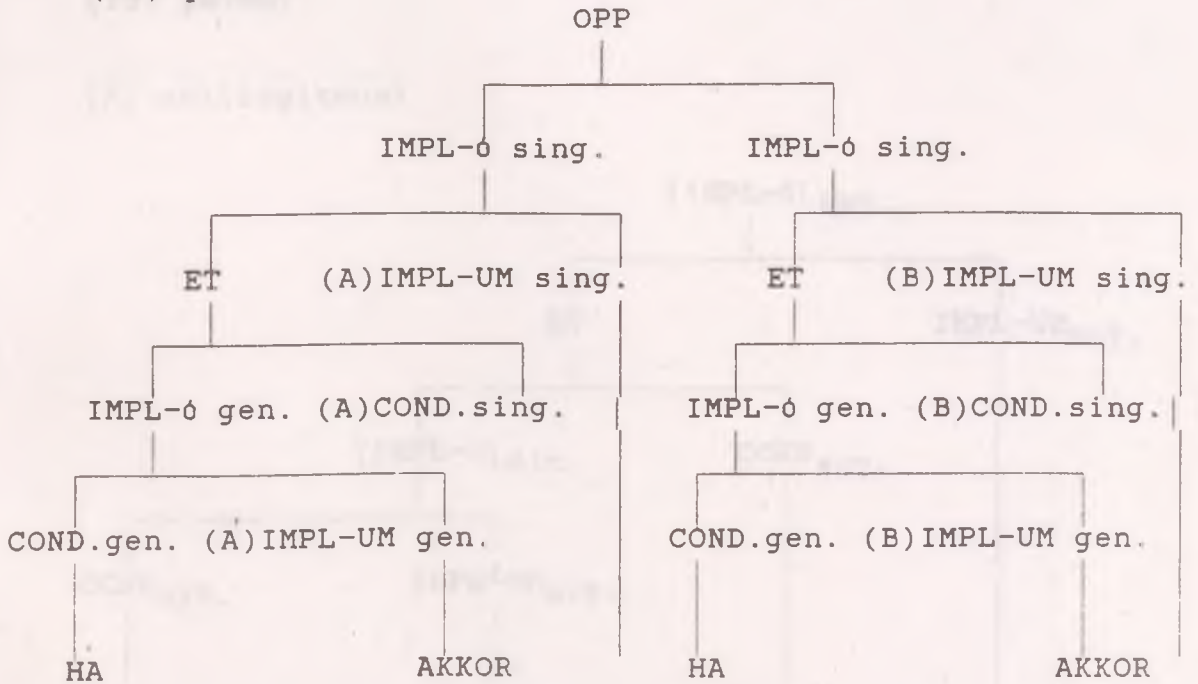
Továbbá ketté kell tagolnunk az implikációban eddig egységségment kezelt feltételes kijelentéseket (Ha...,akkor...). Az implikáció feltételes mondatát conditióként [COND], a következményt tartalmazó főmondatot implicatumként (IMPL-UM) tüntetem fel. A fenti séma általános implikációját pl. így:

A harmadik séma az a 'mélyszerkezet', amelyre az oppozicionális konstrukciótípusok (valamint a bennük viszonyító kötőszóegyüttesek) valamennyi megjelenési formája visszavezethető.

Mindez a későbbi, konfrontatív elemzések végett latin rövidítésekkel is:

(18) példa:

A rövidítések feloldása:

OPPOSITIO

IMPLICATIO

CONDITIO generalis/általános: COND.ált.

IMPLICATUM generale/általános:IMPL-UM ált.

CONDITIO singularis/egyedi :COND.egy.

IMPLICATUM singulare/egyedi :IMPL-UM egy.

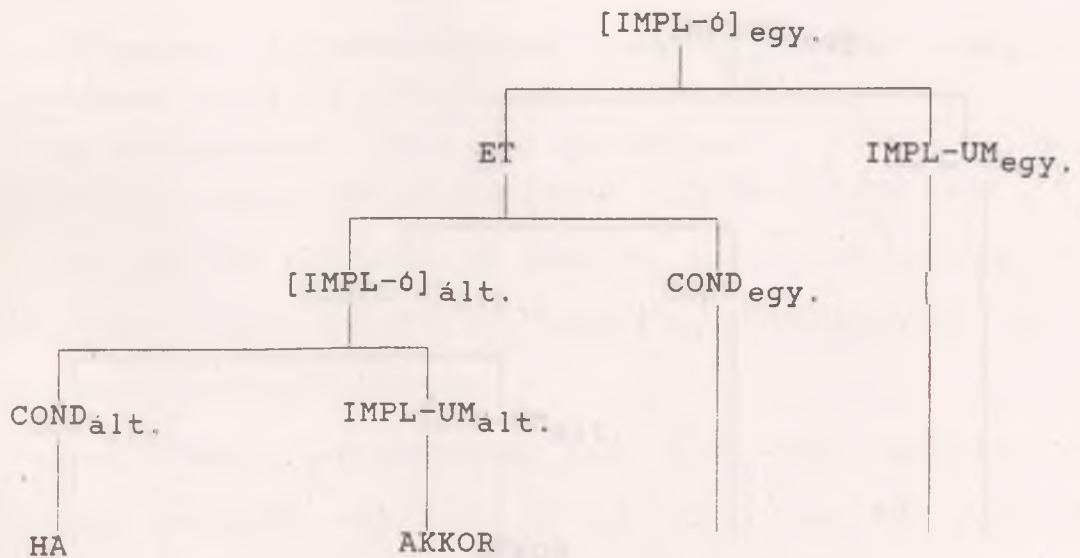
A (18) példa mélyszerkezeti reprezentációja - PETŐFI S. János értelmezését követve - a következő sema. (Felhívom a figyelmet, hogy itt az egyes konstituenseknek - a felszíni reprezentációtól eltérően - rögzített helyük van.)

A (18) példa elő- és utótagja ([A] és [B] szillogizmusai):

A KETTŐS SZILLOGIZMUS

(18) példa:

[A] szillogizmus:

x vidéki
diák és x be-
fejezi a tan-
évet

x (általában)
hazautazik

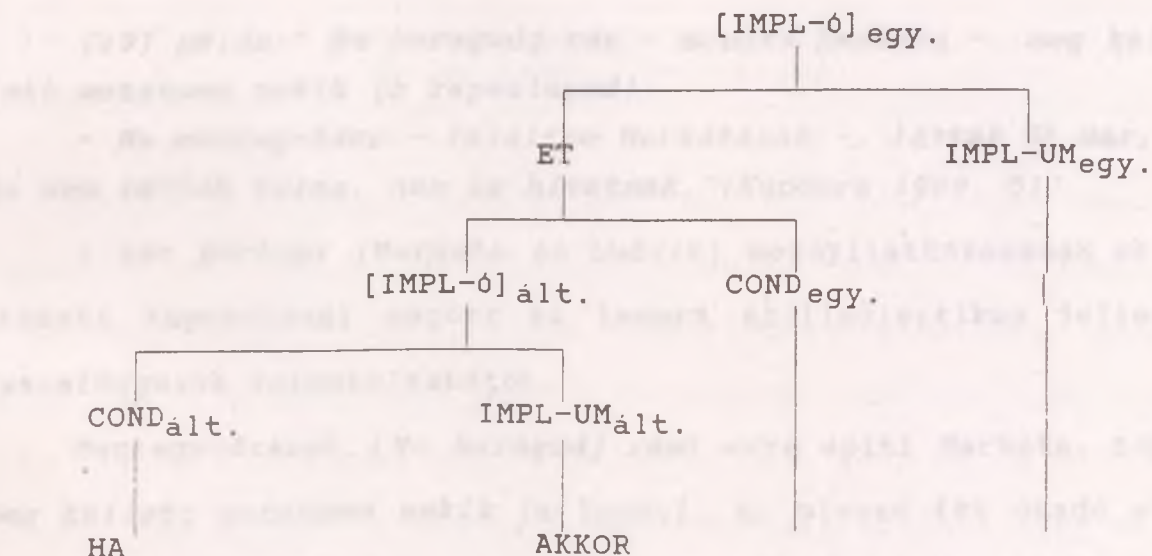
én vidéki
diák va-
gyok és
én befeje-
zem a tan-
évet

én haza kel-
lene hogy
utazzam

BEVEZETÉS

(18) példa:

[B] szillogizmus:

x vidéki di-
ák és x be-
fejezi a tan-
évet és x be-
ajánltatik...
nem a lak-
helyén

x (általában)
nem utazik

én vidéki
diák va-
gyok és
én befe-
jeztem a
tanévet és
én beajánl-
tattam nem
a lakhelye-
men

én nem uta-
zom haza
(minden va-
loszínűség
szerint)

0.5.2.2. A felső tételek explicit szerepeltetése a felszíni alakulatokban

A (18) példa elvi változataiból hiányzik az az alcsoport, amely explicit felső tétel(eke)t tartalmaz. Az alábbiakban más példákön ezt a hiányt pótolom.

(19) példa: " *Ne haragudj rám - mondta Markéta -, meg kellett mutatnom nekik [a képeslapod].*

- *Ne mentegetőzz - feleltem Markétának -, látták ők már, ha nem látták volna, nem is hívatnak.*" (Kundera 1989. 51)

A két partner (Markéta és Ludvík) megnyilatkozásának oki-okozati kapcsolásai mögött az ismert szillogisztikus jellegű összefüggések feltételezhetők.

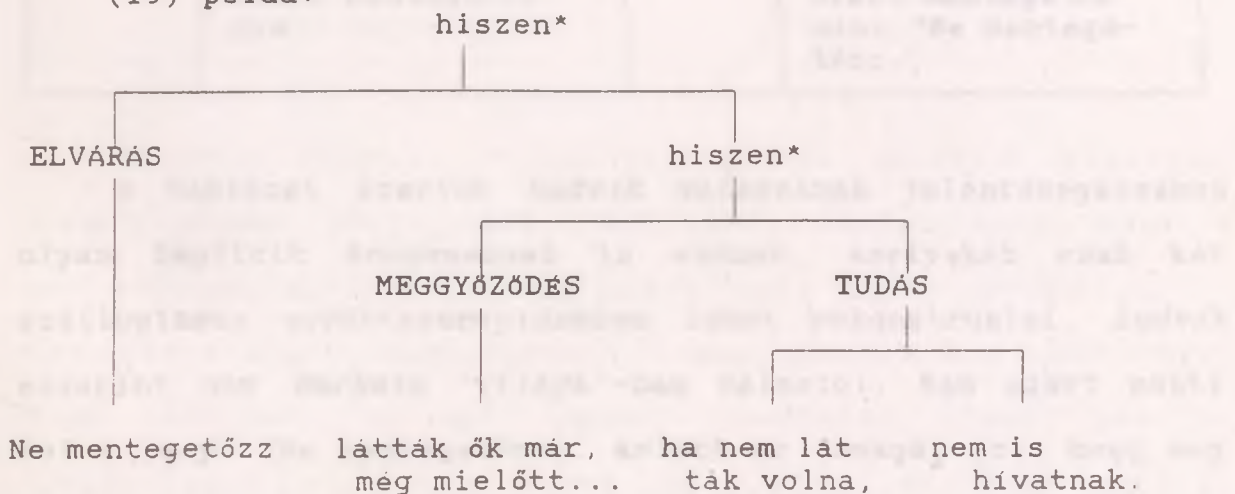
Mentegetőzését (*Ne haragudj rám*) arra építi Markéta, hogy *meg kellett mutatnom nekik* [a lapot]. Az olvasó itt okadó viszonyt rekonstruál, de nem e két megnyilatkozás explicit jelentései között. Az oki-okozati viszonyhoz egy implicit komponensre is szükség van: Markétának arra a hiedelmére, mely szerint a "meg kellett tennem" mentségül szolgálhat az egyébként nem menthető tettére. A két explicit komponens között ez a - Markéta ismereteire, hiedelmére stb. épülő '- pragmatikai előfeltevés' (Kiefer 1983. 51) hozza létre az oki-okozati viszonyt. így e három komponens, valamint összefüggésük kauzális természete szillogisztikus jellegű sémát körvonalaz:

BEVEZETÉS

G - H	[pr [*]]	REMÉLEM, SZERETNÉM HINNI, hogy ha valaki kénytelen megmutatni egy - az íróját kompromittáló - képeslapot az el- hárításnak, akkor a "kénytelenség" ment- ségül szolgál a tette.
F - G	[p]	TÉNY (FAKTUM), hogy hívhattak, és "meg kellett mutatnom nekik a lapot.
F - H	[q]	REMÉLEM, SZERETNÉM HINNI, hogy van mentség: "Ne haragudj"

Miután ily módon rekonstruáltunk egy lehetséges össze-
függést a két explicit komponens jelentése között, térjünk át
a dialógus másik szereplőjének, Ludviknak a válaszára. Ebben
három explicit komponens van, s jelentésük kauzális kapcsoló-
dása oly kézenfekvőnek tűnhet, hogy ki sem kell velük tölteni
a fenti táblázatot; a felszíni összefüggések azonnal ágrajzzal
leírhatók:

(19) példa:

Teljesnek tűnhetik az explicit tagok jelentésének itt ab-
rázolt felszíni összefüggése, de nem az. Ludvik válasza a tel-
jes jelentés utótagja, előtte ugyanis egy implicit szillogiz-

A KETTŐS SZILLOGIZMUS

mus rekonstruálható. (E két szillogizmust [C]-vel és [D]-vel jelölöm):

C_{pr}^*	TUDÁS Ha az elhárítók még nem szereztek tudomást egy politikailag kompromittáló adatról, akkor annak, aki ezen adatot tudomásukra hozta, van miért mentegetőznie az előtt, akit így elárult.	D_{pr}	TUDÁS Ha az elhárítás már tudomást szerzett a politikailag kompromittáló adatról, akkor annak, aki ezen adatot tudomásukra hozza, nincs miért mentegetőznie: "Ha nem látták volna nem is hívatnak"
C_p^*	FELTÉTELEZÉS Az elhárítás nem látta a címzett előtt az "anarchista" lapot	D_p	MEGGYŐZŐDÉS "Látták ők már a lapot, mielőtt veled beszéltek"
C_{q1}^* C_{q2}^*	ELVÁRÁS Nem hívatják a címzettet ELVÁRÁS Markétának lenne miért mentegetőznie	D_{q1} D_{q2}	TENY, hogy hívatnak ELVÁRÁS Markétának nincs miért mentegetőznie: "Ne mentegetőzz."

A táblázat szerint *Ludvík* válaszában jelentésegészében olyan implicit komponensek is vannak, amelyeket csak két szillogizmus együtt szereplésében lehet rekonstruálni. *Ludvík* szerint nem *Markéta* 'világá'-ban válaszol. Nem azért menti fel a lányt (Ne mentegetőzz), amiért az önmagát (ti. hogy meg kellett mutatnom nekik), hanem egészen másért. *Ludvík* ugyanis TUDJA (RÁJÖTT ARRA), hogy az elhárításnak meg a címzett előtt látnia kellett a lapot, s így *Markétának* nem volt módja elárulni őt.

BEVEZETÉS

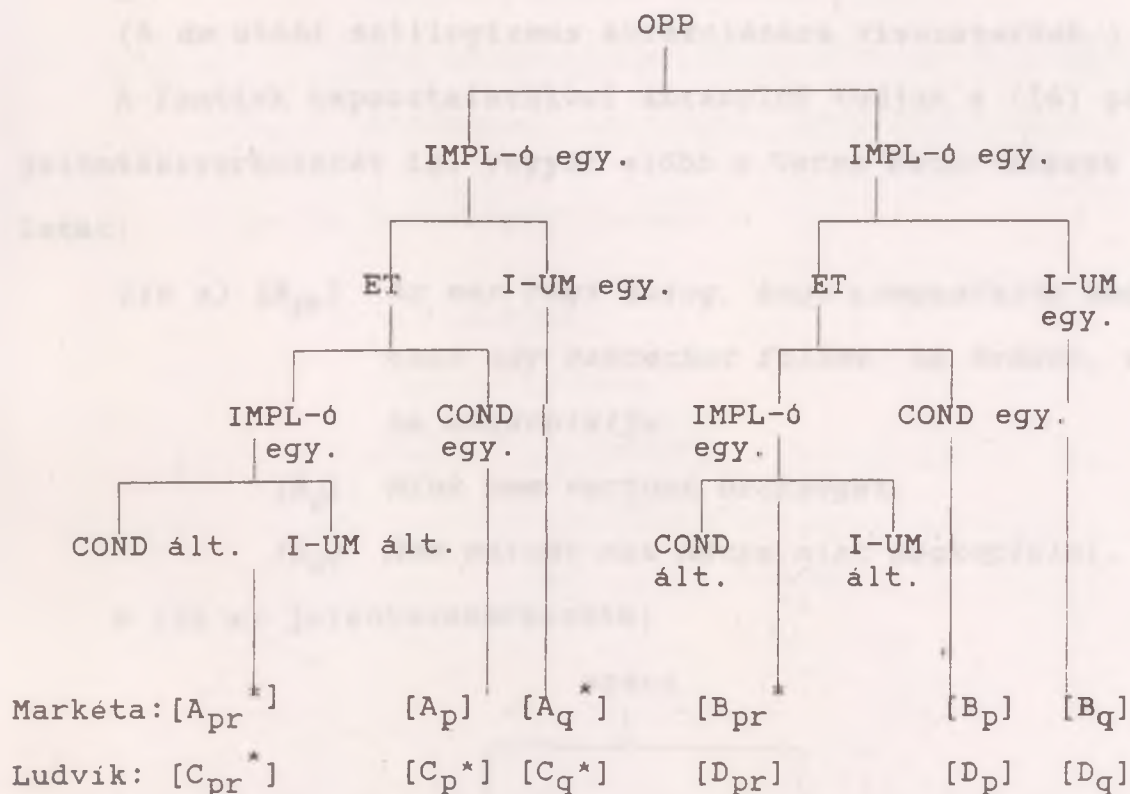
Markéta viszont - mivel "optimista", "egészséges" lélek, s így nem üt szöget fejébe, hogy miért kéri tőle *Ludvík* lapját - abban a HISZEMBEN van, hogy elárulta *Ludvíkot*. Bűnössége tudatában REMÉLI, SZERETNÉ HINNI, hogy van mentsége, az ti., hogy *meg kellett mutatnia* a lapot. Mindezt - a további implicit jelentéskomponenseket is tehát - ugyancsak egy kettős szillogizmus keretében lehet rekonstruálni:

[A _{pr} [*]]	TODOM, hogy ha valaki kényszer nélkül megmutat egy kompromittáló lapot az elhárításnak, akkor erre a tettre nincs mentség.	[B _{pr} [*]]	REMÉLEM, SZERETNÉM HINNI, hogy ha valaki kénytelen megmutatni egy kompromittáló lapot az elhárításnak, akkor a kényszer mentségül szolgálhat a tettre.
[A _p]	TÉNY, hogy megmutattam nekik a lapot.	[B _p]	TÉNY, hogy hívtak, és "meg kellett mutatnom."
[A _q [*]]	ELVÁRAS Erre a tettre nincs mentség.	[B _q]	REMÉNY Van mentség: "Ne haragudj."

Mindkét szereplő megnyilatkozásának felszíni összefüggéseit azonos 'mélyszerkezet'-re lehet visszavezetni. Ebben a két, szillogisztikus jellegű összefüggés között OPPOSITIO viszonyít; a kauzalitást pedig - a már ismert módon - IMPLICATIO (egy általános és egy egyes) formájában (CONDITIOra és IMPLICATUMra tagolva) adom meg. Az elemzett dialógus tételeit a táblázatban használt jelölések képviselik:

A KETTŐS SZILLOGIZMUS

(19) példa:

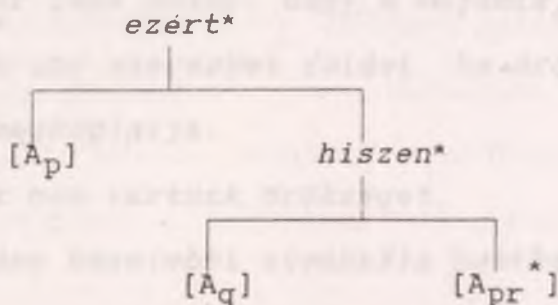

(20) példa: *Ferenc alkoholista, de minden reggel pontosan jár munkába.* (Fritsche 1982. 22)

A **de** előtti szillogizmus tételei:

- [A_{pr}*] Az alkoholisták általában pontatlanul járnak munkába.
- [A_p] Ferenc alkoholista
- [A_q*] Számítani lehet arra, hogy Ferenc reggelenként pontatlanul jár munkába.

A **de** előtti szillogizmus jelentésszerkezete:

BEVEZETÉS

(A *de* utáni szillogizmus ábrázolására visszatérünk.)

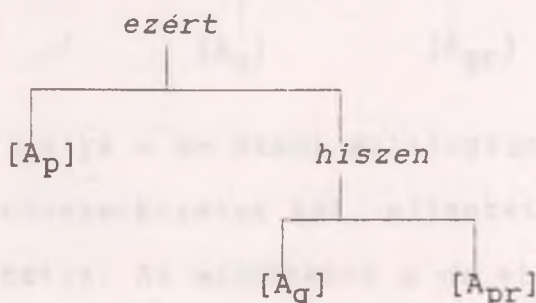
A fentiek tapasztalataival ábrázolni tudjuk a (16) példa jelentésszerkezetét is. Vegyük előbb a Veres Péter-idézet vázlatát:

(16 a) $[A_{pr}]$ *Az már régi dolog, hogy a magamfajta ember csak úgy szerezhethet földet, ha örököl, vagy ha megkoplalja.*

$[A_p]$ *Mink nem vártunk örökséget.*

$[A_q]$ *Nem maradt más hátra, mint megkoplalni.*

A (16 a) jelentésszerkezete:

Miután legalábbis praktikusnak tűnik a preszuppozíció (A_{pr}) helye a vizsgált jelentésszerkezetben, kisereljük meg a (16) példa teljes szövegének ábrázolását. Azt tapasztaljuk, hogy ebben két mozzanat is konklúziót tartalmaz, ezért ezeket sorszámoznunk kell ($[A_{q1}]$, $[A_{q2}]$):

(16) $[A_{pr}]$ *Az már régi dolog, hogy a magamfajta ember csak úgy szerezhethet földet, ha örököl, vagy ha megkoplalja.*

$[A_{q1}]$ *Mink nem vártunk örökséget.*

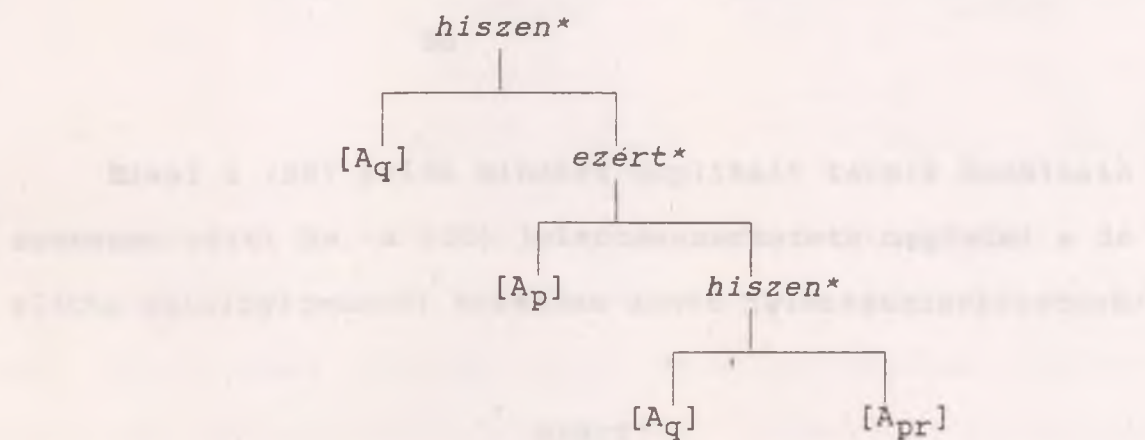
$[A_p]$ *minden közelebbi atyánkfia hőttkódus,*

tarisznycipelő napszámos volt.

Meg aztán mindegyiknek sok ija-fija volt.

[A_{Q2}] Nem maradt más hátra, mint megkoplalni.

A (16) példa jelentésszerkezete:

0.5.2.3. Az utótag helye a *de* utáni szillogizmusban

A (20) példa jelentésszerkezetét két, ellentétesen viszonyított szillogizmus alkotja. Az előzőekben a *de* előtti, [A]-val jelölt szillogizmust már leírtuk, most nézzük meg a *de* utáni, [B] jelű szerkezetrészt.

(20) példa: [A] Ferenc alkoholista, *de* [B] minden reggel pontosan jár munkába.

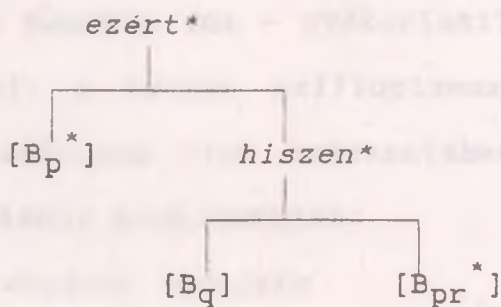
Az összetett mondat explikált [B]-tagja feltehetőleg konklúziót tartalmaz, vagyis [B_Q]; s e szerepének, valamint lexikai jelentésének figyelembevételével *rekonstruálhatjuk* az implicit [B_{Pr}*] és [B_P*] tetteleket. (A lehetséges kontextusok rekonstruálására BÄNRETI Zoltán meggyőző példákat hoz. Lásd i.m. 40-42.) A (20) peldához a következő tetteleket rekonstruálom:

(20 b) [Bpr*] Ha munkanélküliség van, még az alkoholista is pontosan járnak munkába.

[Bp*] Munkanélküliség van.

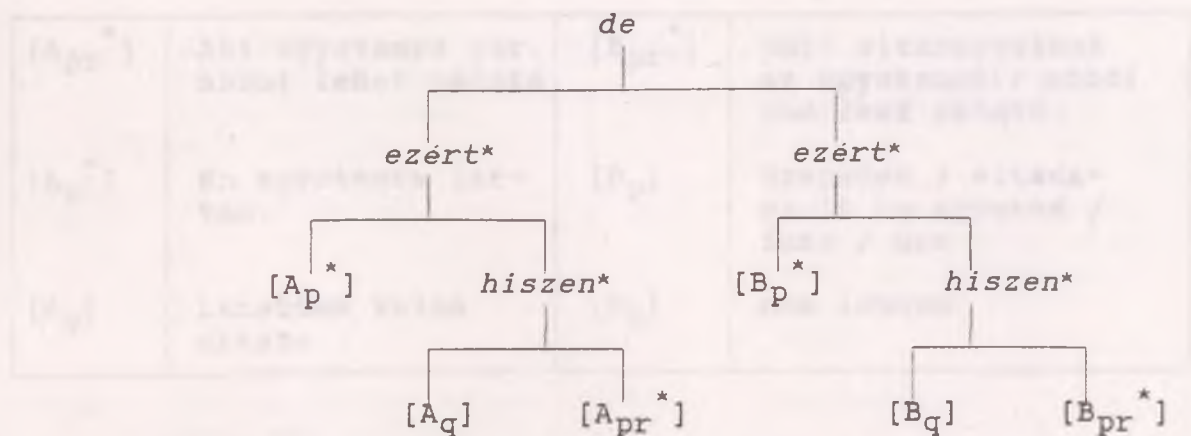
[Bq] Ferenc minden reggel pontosan jár munkába.

Mivel a (20) példa mindkét explikált tétele konklúzió szerepét tölti be, a (20) jelentésszerkezete megfelel a de előtti szillogizmusról korábban adott jelentésszerkezetnek:

A (20) példa felszíni szerkezete: az elvárástörléssel viszonyított kettős szillogizmus:

A KETTŐS SZILLOGIZMUS

0.5.2.4. A gondolkodás és a beszélés időkülönbsége

Beszélésünk olyan cselekvés, amelynek explicit lépéseit csak egymás után tehetjük meg. Gondolkodásunkban viszont – különösen, ha bejáródott sémákon fut – gyakorlatilag egyszerre tekintjük át a séma (pl. a kettős szillogizmus) valamennyi összefüggését, s megszólalásunk első mozzanatában már jelölhetjük a második szillogizmus konklúzióját:

(18 d) *a Haza kéNE utaznom Zámolyra*

mondat feltételes módja -valószínűleg -ezt jelenti:

de nem megyek;

(21) *a Lehettem volNA oktató*

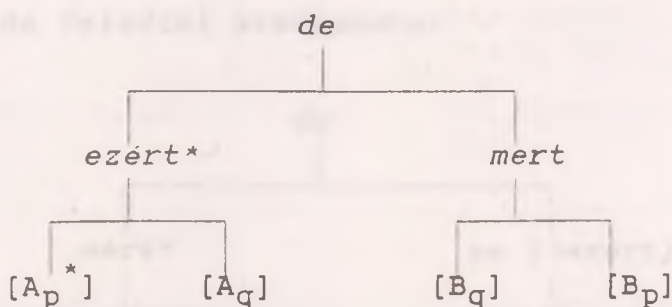
mondat feltételes múltja viszont elég erősen ezt:

De nem lettem.

A (21) példa kettős szillogizmusa:

[A _{pr} [*]]	Aki egyetemre jár, abból lehet oktató	[B _{pr} [*]]	Akit eltanácsolnak az egyetemről, abból nem lesz oktató.
[A _p [*]]	Én egyetemre jár- tam.	[B _p]	Szegeden / eltaná- csolt az egyetem / fura / ura
[A _q]	Lehettem volna oktató	[B _q]	nem lettem

A (21) példa felszíni szerkezete:

Ugyanez a jelentésszerkezete a (13), (14) és (15) példák-
nak is.

Az implicit tagok rekonstruálását a beszélő a partnerra
bizza. E szempontból tanulságos a (22) példa. [B_p]-tételének
explicit része kiegészítésre szorul:

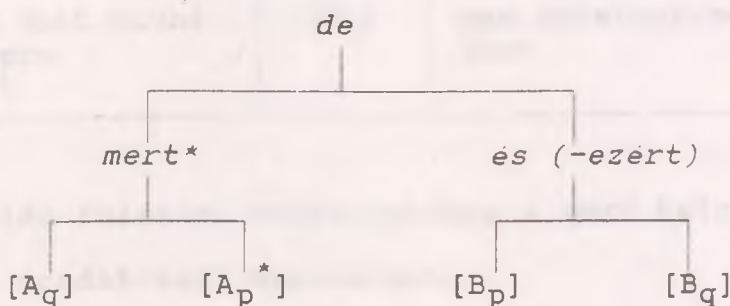
(22) példa: "Láttam rajta, hogy enne még valamit, de rá-
néztem az étlapra, és lebeszéltem." (Benedek István)

(22) példa kettős szillogizmusa:

A KETTŐS SZILLOGIZMUS

[A _{pr} [*]]	Aki éhes maradt, azon (többnyire) meglát- szik, hogy enne még valamit	[B _{pr} [*]]	Itt csak az ehet, aki a magas árakat meg tudja fizetni.
[A _p [*]]	ő éhes maradt.	[B _p]	ránéztem az étlapra, láttam a magas ára- kat, amelyeket mi nem tudunk megfi- zetni.
[A _q]	Láttam rajta, hogy enne még valamit.	[B _q]	lebeszéltem

A (22) példa felszíni szerkezete:

0.5.2.5. A kettős szillogizmus tételeinek megjelenési formái

Eddigi példáinkban a szillogizmusok tételei tagmondatok vagy mondatok voltak, így mindig elkülöníthetőek voltak egymástól. A kauzális viszony azonban különféle morfológiai alkatú mondatrészként is megjelenhetik (Henschelmann 1977., Rudolph 1982.), ezáltal egy tagmondatba kerülhet az ok és az okozat:

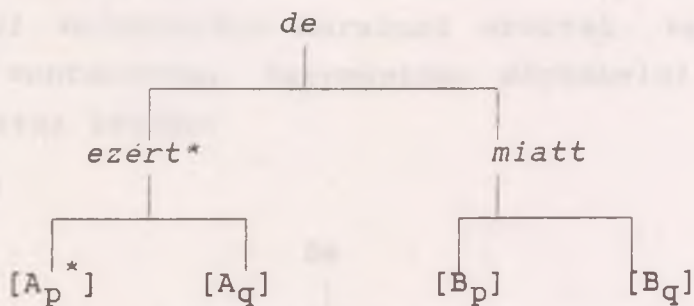
0.5.1.5.1.

(23) példa: "Akartam őket hívni vasárnapra, B.-ékkal, de Éva itt lévő amerikai nagybátyja miatt nem jöhetnek." (Fodor András)

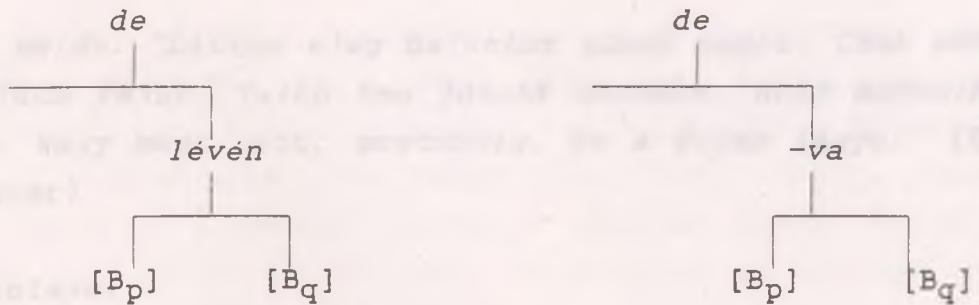
A (23) példa kettős szillogizmusa (amelyben az első szillogizmus implicit tételeire most nincs szükségünk):

[A _Q]	Akartam őket hívni vasárnapra B.-ékkal	[B _{pr} *]	Ha vendégük van Évá- éknak, akkor nem jö- hetnek/nem hívom őket.
		[B _p]	Éva amerikai nagybáty- ja itt van.
		[B _Q]	nem jöhetnek/nem hívom őket

A (23) példa felszíni szerkezetében a *mert* helyére írt *miatt* jelöli a mondatrészi megokolást.

A felszíni jelentésszerkezet képletében a *miatt* helyén *lévén* vagy egyszerűen az igenévképző is (-va) reprezentálhatja a második szillogizmus megokoló tételét. - Ábrázolásuk:

Nézzünk ezekre is egy-egy példát!

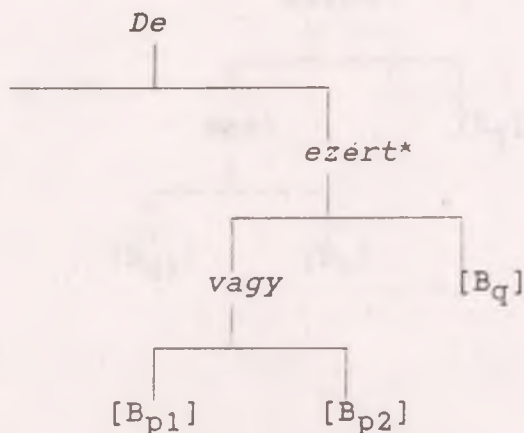
(24) példa: "Makra nem volt szép fiú (ő egyenesen rondának tartotta magát), de vonzó és feltűnő jelensége lévén, buktak rá a nők." (Kertész Ákos)

(25) példa: "A költő azt a feszült pillanatot festi..., mikor Rómeó már beleszeretett Júliába, de - megtudva, hogy Capulett-lány -, ellenségének véli." (Mészöly Dezső)

0.5.2.5.2. Jellegzetes megjelenési forma az is, amelyben a második szillogizmus megokoló tétele diszjunktív módon széttagolódik:

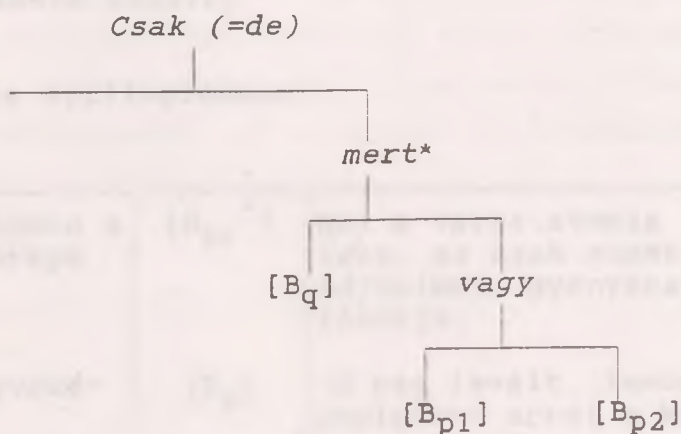
(26) példa: "Repertoáromban tartottam a Kamarinszkaját is. De vagy túl választékos darabnak érezték, vagy én játszottam nagyon vontatottan, fenyegetően dörömbölni kezdtek az asztalon." (Lakatos István)

Ábrázolása:

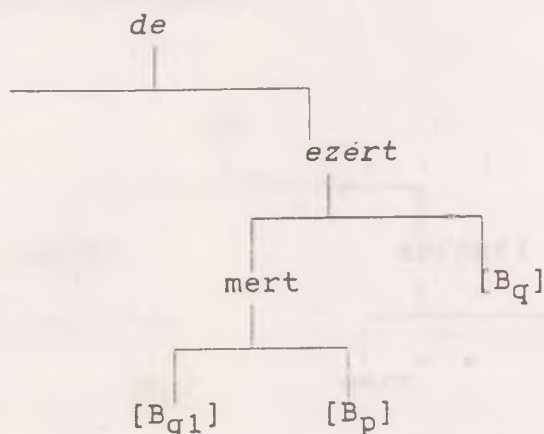

(27) példa: "Láttam elég halottat akkor mégis. Csak eddig nem gondoltam rájuk. Talán nem jutott eszembe, hogy meghalhatok én is. Vagy most nőtt, mostanság, be a fejem lágya." (Esterházy Péter)

Abrázolása:

0.5.2.5.3. A második szillogizmus következtető tétele is széttagolódik. Ez inkább megokoló viszonytal történik:

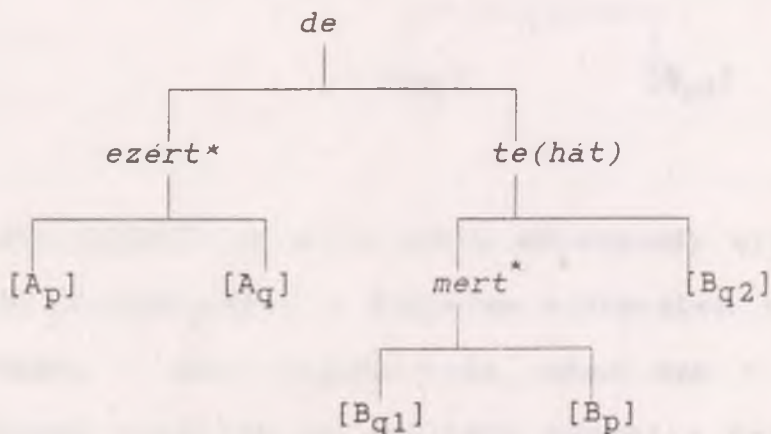

(28) példa: "Mialatt ő [Szabó Lőrinc] a nagyvárossal küzdött, barátai megcsinálták a népi irodalmat. Semmi sem lett volna könnyebb, mint a mozdonyvezető fiának szerepet követelni benne. De ez, úgy érezte, nem lenne igaz. ő rég levált, lemorzsolódott arról a közetről; magában hanyódó egyén, a város atomja lett; nem írhatott hát mást, csak ennek az atomnak fájdalmát, gyönyörét." (Németh László)

A (28) példa kettős szillogizmusa:

[A _{pr} *]	A népi irodalomban a nép fiának szerepe van.	[B _{pr} *]	Aki a város atomja lesz, az csak ennek fájdalmát, gyönyörét írhatja.
[A _p]	"Sz.L. mozdonyvezető fia volt."	[B _p]	"ő rég levált, lemorzsolódott arról a közetről..."
[A _q]	Semmi sem lett volna könnyebb, mint szerepet követelni benne"	[B _{q1}] [B _{q2}]	"ez...nem lenne igaz nem írhatott hát mást..."

A (28) példa felszíni szerkezete:

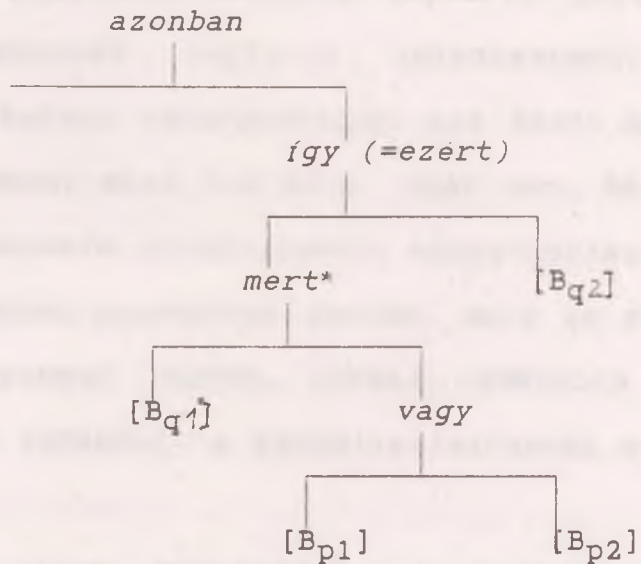

Végül tekintsük át egy olyan szövegrészlet második szillogizmusát, amelyben a következtető tétel egy diszjunktív módon széttagolódott megokolással bővül ki:

(29) példa: "... A tudósok ott is álltak tisztes számban, írók azonban nem sikerült egyet sem odacsábítani; vagy a kérdés nem érdekelte őket, vagy nem volt kedvük a várható fejmosást meghallgatni. így visszhangtalan szállt át az üres partra a vádbeszéd, hogy ma, amikor egyre nő a természettudományos műveltségű értelmiség arányszáma, az írók nem is próbálnak olvasóikkal lépést tartani." (Németh László)

A második szillogizmus felszíni szerkezete:

(29) példa:

0.5.2.5. Az elvárástörlő (s vele rokon megengedő) ellentét külföldi s hazai kutatásaiban a figyelem előterében a *de* előtti rész áll. Ebben – akár tudnak róla, akár nem – egy szillogizmus teteleinek explicit és implicit kauzális összefüggéseit vizsgálják. Az itt elemzett példakkal arra hívom fel

a figyelmet, hogy a *de* után is egy szillogizmus következik, vagyis a *de* nem egyszerűen egy előtag és egy utótag, hanem két szillogizmus viszonyát jelöli. A két szillogizmusból a használatban legalább egy-egy tételt explikálunk, a *de*-vel jelölt ellentét azonban nem mindig ezek között van, hanem tipikusan lehet különböző szerepű (szintű) és különböző megjelenésű (sőt meg nem jelenő) tételek között is.

0.5.3. A kettős szillogizmus tipikus 'szubvilágai'

A kettős szillogizmus tehát egy elméleti séma, amelyet azért konstruáltam, hogy - mint kutató - reprezentálni tudjam általa az elvárástörölő konstrukciótípusok implicit jelentésrészleteit. Mondatok, szövegek implicit jelentésrészleteit természetesen nemcsak a kutató interpretálja; ezt teszi minden partner (beszéd-társ, olvasó) akár tud róla, akár nem. Beszéd-folyamatában ugyanis a beszélő túlnyomórészt tényállásleírásokat ad (*Az emberek az utcán esernyővel mennek, esik az eső.*), de az ezekhez való viszonyát (LÁTJA, REMÉLI, GONDOLJA stb. azt, amiről beszél) csak időnként, a tényállásleírásnak egy-egy részleténél explikálja.

Az, hogy a beszélő mikor, beszédének mely helyein jelzi viszonyát a beszédében leírt tényálláshoz, több mindentől függ. Általában függ a memóriaszabályoktól (mint minden, időben megvalósuló emberi tevékenység); függ attól, hogy adott tényállás leírása közben meddig marad vele azonos viszonyban: pl. meddig REMÉLI és mikortól TUDJA; és függ attól is, hogy mikor változik meg a leírt tényállás maga. Egy valami állandó,

BEVEZETÉS

amit a beszélő nem kerülhet el: hogy valamilyen viszonyban ne legyen azzal a valóságos, lehetséges tényállással, amiről beszél; s a partner sem kerülheti el, hogy ne vegye tudomásul, vagy - ha nem hozták tudomására - ne rekonstruálja ezt a (maga számára elfogadható) viszonyt. (Megjegyzem, hogy a partner természetesen nem rekonstruálja minden esetben (legalábbis explicit/tudatos módon nem) azt a lehetséges viszonyt, amiben a beszélő áll az általa kifejezésre juttatott tényállással. Tudatos rekonstrukcióra általában akkor kerül sor, amikor a partner nem tud 'automatikusan/intuitive/talán tudat-küszöbealatti-módon' egy számára elfogadható hozzáférhetőségi relációt találni.)

Nemcsak azt a jelentést kell a partnernak átvennie, hogy *az emberek az utcán esernyővel mennek, esik az eső*, hanem azt is, hogy a beszélő TUDJA ezt (mert pl. valakitől hallotta), vagy pedig itt és most LÁTJA (és csak ennyit lát), hogy az *emberek az utcán esernyővel mennek*, s ebből a tényből, valamint múltbeli tapasztalataiból arra következtet (azt GONDOLJA), hogy *esik az eső*. Ez persze a példának csak egyik lehetséges olvasata. Észlelheti (LÁTHATJA) a beszélő mindkét tényállást, tehát nemcsak az esernyővel járó-kelő embereket, hanem pl. a háztetők háttére előtt kirajzolódó esőszálakat is.

A beszédeben adott tényállással a beszélő többféle viszonyban ('hozzáférhetőségi reláció'-ban lehet; s hogy milyenben (mennyire valóságos, lehetséges stb. viszonyban) van, annak adekvát interpretálása a megértés (a partner) szempontjából alapvető, s meghatározóan fontos az interpretáció-ku-

tatások számára, amelyek többek közt 'propositional attitude' címszó alatt tárgyalják. A kutató számára ráadásul még az a viszonyulás (hozzáférhetőségi reláció) is fontos, amelyet a partner a *saját* hipotéziseihez alkot, vagyis az, ahogy ő (ti. a partner) MEG VAN GYŐZŐDVE (HISZI), SEJTI stb., hogy a beszélő (a szerző) TUDJA/TAPASZTALJA, hogy ... Ezt a vonatkozást azonban ebben a munkában nem vizsgálom.

A 0.4.1 pontban már említett Vehiculumstruktúra-Relátumstruktúra-elmélet (VeSReST) alapgondolata az a feltételezés, hogy a beszélő minden tényállásleírása be van ágyazva (legtöbbször implicit módon) egy 'szubvilág'-ba. S mivel a beszélő rendszerint nem elkülönített tényállásleírásokat ad, hanem tényállásleírások láncolatát, azaz szöveget alkot, indokolt feltételezni, hogy a szövegben 'szubvilágalkotó lánc' húzódik meg:

A beszélő (itt és most) LÁTJA, hogy az emberek az utcán esernyővel mennek, EZÉRT azt GONDOLJA, hogy esik az eső, HISZEN a korábbiakban azt TAPASZTALTA, hogy esernyővel az emberek általában esőben járnak-kelnek az utcán.

PETŐFI S. Jánosnak s közelebbi-távolabbi munkatársainak kutatásai már sokat feltártak a beszélő 'szubvilágalkotó láncá'-nak természetéből, s főként arról, hogy a partner hogyan rekonstruálja a beszélő szubvilágalkotó láncát. Mivel a láncban - s a TeSWeST-re épülő elemzésekben is - tartalmi-logikai viszonyfajtak által kapcsolódnak egymashoz az egyes lánccszemek (Dorfmüller-Karpusa 1983.), kézenfekvő volt számomra, hogy a 'konstrukciótípusok' néven publikált mondat- és szövegalaku-

lataim interpretációját ugyancsak a TeSWeSt, végleges értelmezésében VeSReST = 'Vehiculumstruktúra-Relatumstruktúra' (Petőfi 1990. 206) alapján kíséreljem meg létrehozni. Ez nemcsak ígéretes, hanem ajánlatos is volt számomra, hiszen az említett elemzések középpontjában épp úgy, mint a konstrukciótipusokéiban a megszorító (elvárástörlő) ellentét áll (Bánréti 1983.). Ez az a viszonyfajta, amelynek elő- és utótagja (miként az előző alpontban felvázoltam) egyúttal egy-egy szillogizmus tétele is. Explikált elő- és utótagjai által vannak jelen a két szillogizmus implicit tételei (konvencionális, valamint aktuális premisszái, konklúziói)

A 'kettős szillogizmus' néven felvázolt vizsgálati keret az imént említett 'szubvilág'-összefüggéseket nem tartalmazza. Nem kapott tehát teret benne az a kérdés, hogy két szillogizmus tételeként felfogott tényállásleírásokhoz miféle viszonyok fűzik a beszélőt, vagyis hogy ezek a tényállásleírások miféle 'szubvilágok'-ba ágyazódnak be.

Ebben a dolgozatban az általam (azaz egy elemző kutató által) lehetségesnek tartott 'szubvilág-alkotó elemeket' (re)konstruálok; nem törekszem tehát (legalábbis most nem) arra, hogy ezeket (pl. másokkal tesztelve) általánosítsam. Arra sem vállalkozom, hogy az itteni 'szubvilág-alkotó elemek' valamennyi kanonikus nyelvi feltételét és következményét elemezzem, így többek közt azt sem, hogy az ET-tel (vagy más konnektív elemmel) összekapcsolt világalkotó elemek milyen (főlegük rendelkezhető) 'szubvilág' elemei lehetnek; vagyis (globáli-

san) 'szubvilágalkotó konnektívumok'-ról beszélek az 'általuk alkotott szubvilág' (re)konstrukciója/megnevezése nélkül.

Ha azt a kérdést, hogy a tényállásleírások miféle 'szubvilágok'-ba ágyazódhatnak be, minden szövegfajtára és a lehetséges összes jelentésösszefüggésre vonatkozóan tennénk fel, akkor igen sokféle 'szubvilág'-ra gondolhatnánk (Petőfi-Kayser 1978, Kindermann 1983. 24., 171). Mivel azonban az ellentétesen viszonyított kettős szillogizmus maga is egy sajátos szerkezet, nem teszi lehetővé, hogy minden lehetséges 'szubvilág' megjelenjék benne. Valószínű, hogy a két alsó premisszában, megjelenített tényállásleírások tipikusan a FAKTUMként közölt TUDÁS szubvilágába ágyazódnak be. Az első szillogizmus konklúziója - szerepéből következően - az ELVÁRTAM, hogy..., ARRA SZÁMÍTOTTAM, hogy... AZT REMÉLTEM, hogy... szubvilágokba ágyazódik be; a második szillogizmus konklúziója jelen időben FAKTUM, azaz a TUDÁS-szubvilág egyik komponense, a jövőre vonatkoztatva pedig a beszélő MEGGYŐZŐDÉSE-T fejezi ki.

Legtöbb figyelmet a partnertől a két szillogizmus nagy premisszái igénylik. Formailag azért, mert legtöbbször implícitek maradnak; de főként azért, mert itt lehet a legnagyobb eltérés a beszélő, valamint a partner 'szubvilágai' között. Azokról az aktuális tényállásokról ugyanis, amelyek az alsó premisszában explikálódnak, a beszélő mas-mas konvenciókkal: HIEDELMEKKEL, TAPASZTALATOKKAL rendelkezhetik, s így mas-mas előfeltevesekből indulhat ki.

BEVEZETÉS

Mindezt, vagyis a kettős szillogizmus, valamint a benne szerepelhető 'szubvilágok' összefüggését az alábbi általános vázlat szemlélteti:

[A] szillogizmus:	[B] szillogizmus:
[A _{pr} [*]] FELTÉTELEZÉS, EL- KÉPZELES, TUDÁS, TAPASZTALÁS	[B _{pr} [*]] FELTÉTELEZÉS, EL- KÉPZELES, TUDÁS, TAPASZTALÁS
[A _p] TUDÁS, TAPASZTA- LÁS, TÉNY	[B _p] TUDÁS, TAPASZTA- LÁS, TÉNY
[A _q [*]] ELVÁRÁS, REMÉNY, MEGGYÖZÖDÉS	[B _q [*]] TÉNY, HIABAVÁLÓ REMÉNY

A fenti ábrán csupán a két szillogizmus tételei állandó komponensek, valamint a két szillogizmus ellentétes viszonya. Változó sajátosság az explicitás-implicitás, meghozzá a 'szubvilágalkotó' igék és a beléjük ágyazott tényállásleírások explicitása-implicitása egyaránt. Változó sajátosság természetesen az is, hogy aktuálisan miféle 'szubvilágok' rekonstruálhatók egy-egy tényállásleírás fölé.

A jelen gondolatmenet számos 'konstrukciótípus'-nak nevezett alakulat elemzési tapasztalataira épül (Békési 1986). Az iménti szempontok tipikus kombinációit igyekszem elvonatkoztatni, s az alábbiakban a három legszembevetőbb típust mutatom be.

0.5.3.1.

(30) példa: "Már készen volt a temetési menet, de nem indult." (Illyés 1987. 258)

Ha az idézett két tagmondatát két egymás mellé helyezett tényállás-leíró kijelentésnek tekintenénk, akkor jelentésvizonyukat egyszerű konjunkciónak találnánk, s ezt logikai szempontból az *és* jelölné adekvátan (Bánréti 1983. 10). Az író azonban a *de* kötőszót használja, s ezzel arra készteti az olvasót, hogy tapasztalataiból, világismeretéből, hiedelmeiből stb. hozzon létre (rekonstruáljon) egy konvencionális, általános előfeltevést:

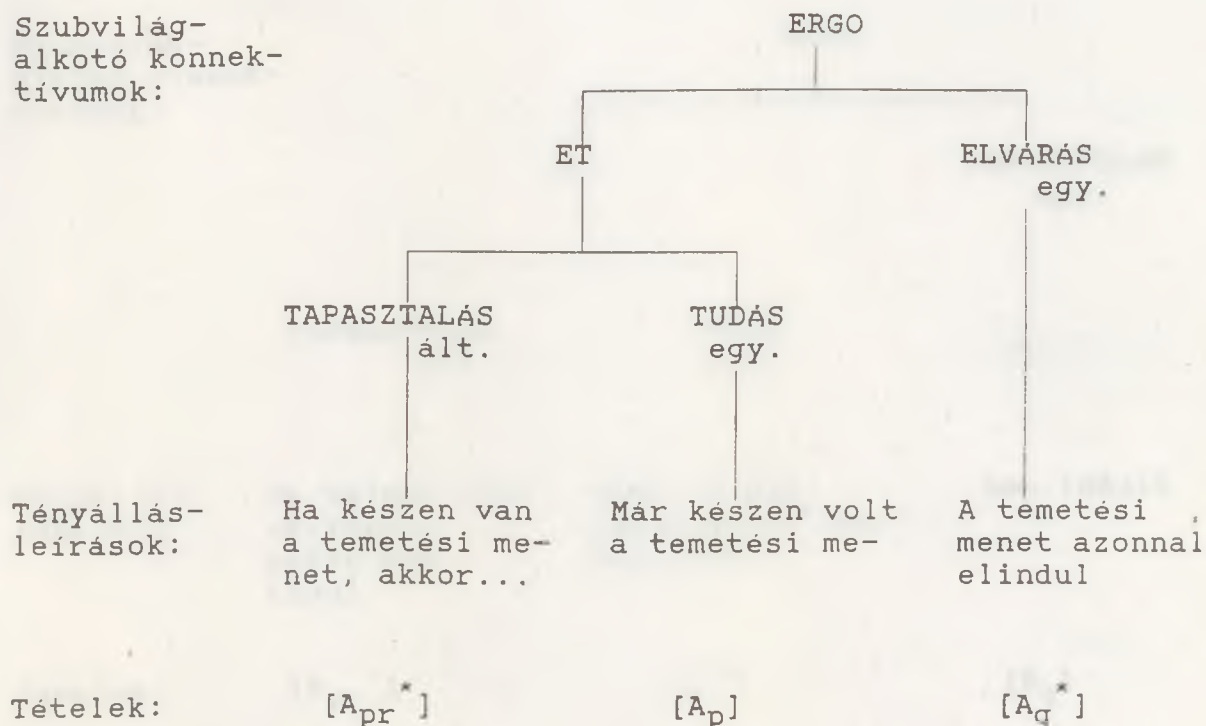
- [A_{pr}^{*}] Ha készen van a temetési menet, akkor (általában) el szokott indulni...
és ebből (valamint az explikált általános okból:
[A_p] Már készen volt a temetési menet)
vonja le az elvárható következtetést:
[A_q^{*}] A temetési menet azonnal elindul.

Az eddigieknek, vagyis a *de* előtti szillogizmusnak a szerkezete:

(30) példa:

[A] szillogizmus:

Szubvilág-
alkotó konnek-
tívumok:

Mire a második tagmondat végére ére az olvasó, gondolatában lefut a második szillogizmus is:

[B_{pr}^{*}] Ha valami akadályozza az elindulást, akkor a menet (általában) nem indul el.

[B_p^{*}] Most valami (bizonyára) akadályozza az elindulást.

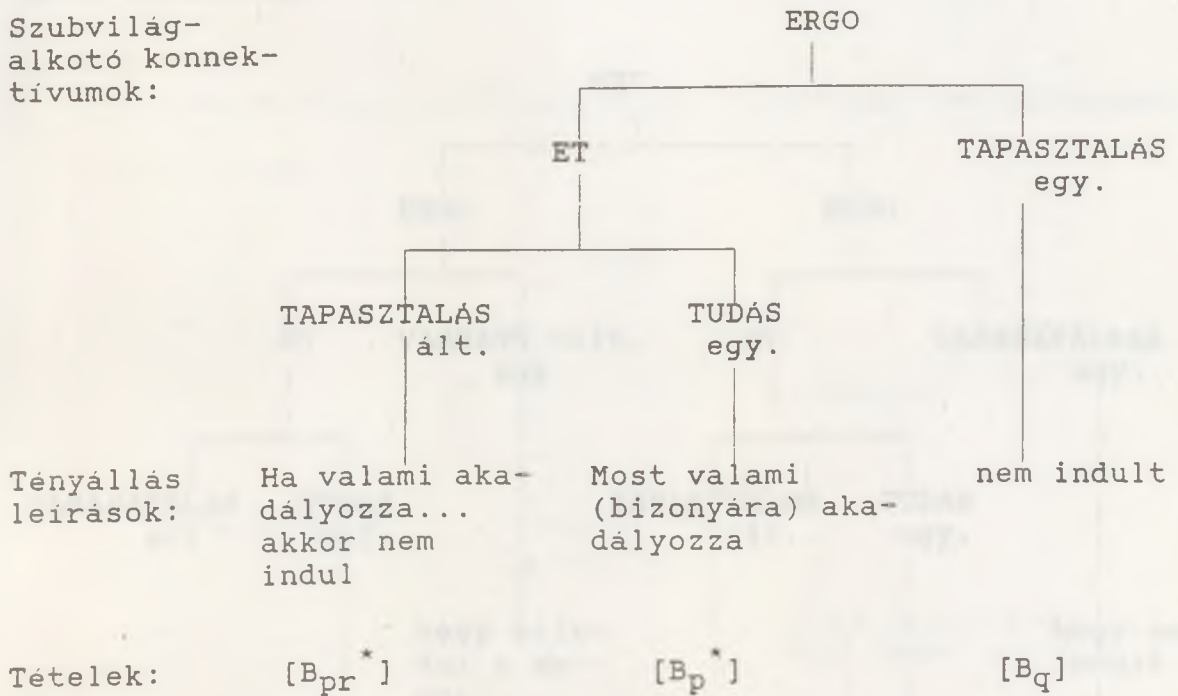
[B_q] a temetési menet nem indult.

A KETTŐS SZILLOGIZMUS SZUBVILÁGAI

(30) példa:

[B] szillogizmus:

Szubvilág-
alkotó konnek-
tívumok:

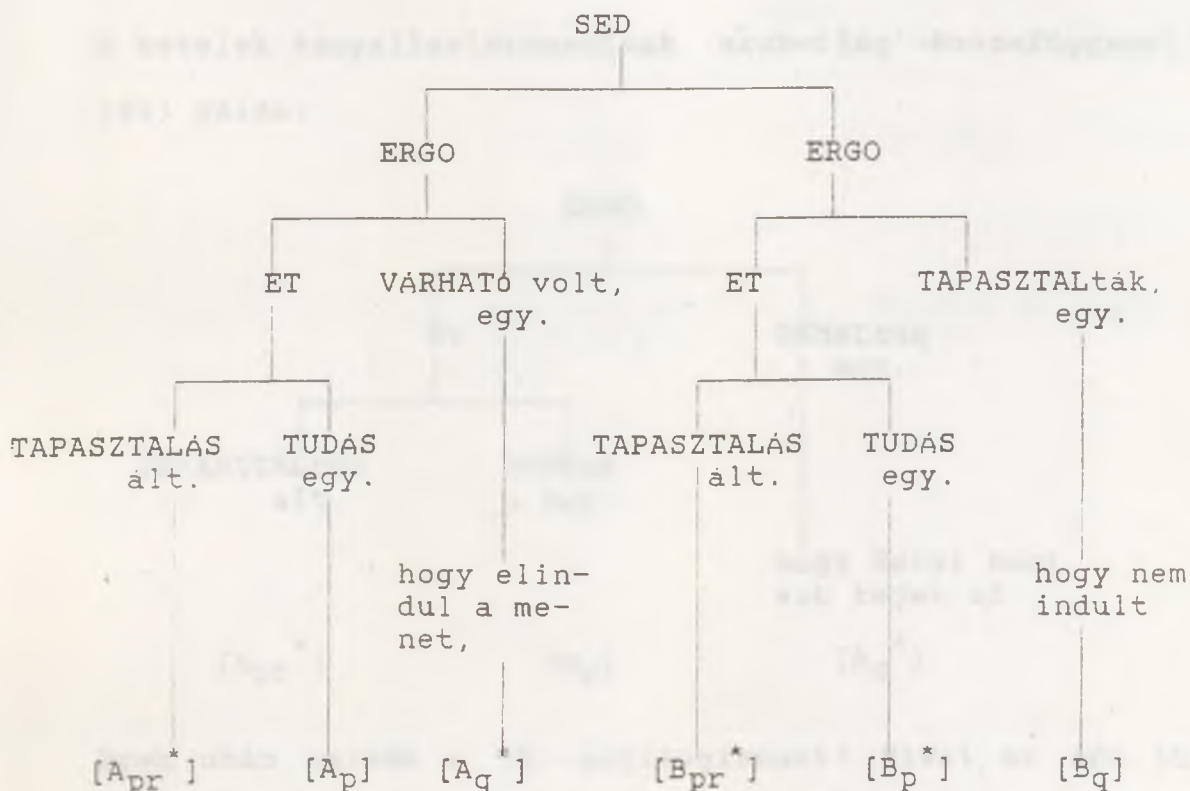

Ezek után arra a kérdésre, hogy a (30) példa mely kom-
ponensei között van a *de*-vel jelölt ellentét, részletező vá-
laszt kaphatunk. A sémák szerint az ellentét a kettős szillo-
gizmus két konklúziója között van; elsősorban azonban nem az
ezekben (implicite és explicite) jelen lévő tényállásleírások
között (*elindul* -- *nem indult*), hanem implicit 'szubvilágaik'
között:

VARHATÓ volt, hogy	DE	TAPASZTALTAK, hogy
elindul a temetési		nem indult.
menet.		

BEVEZETÉS

A (30) példa teljes jelentésszerkezetét vázlatosan így lehet ábrázolni:

Hogymé valóban a két konklúzió áll ellentétben egymással, a következő (31) példa sorrendi változatain meggyőzően láthatjuk.

(31) példa: "A Rózsi bociból vegre tehénke lett, de soha nem adott annyi tejet, hogymé egyszeri fejésből jól tarthatta volna a családot, mert mindig az igat húzta." (Veres Péter 1973. 1416)

A de kötőszó itt is arra készíteti az olvasót, hogymé általános előfeltevést alkosson, s ebből, valamint az explikált egyedi tényből vonja le az implicit következtetést:

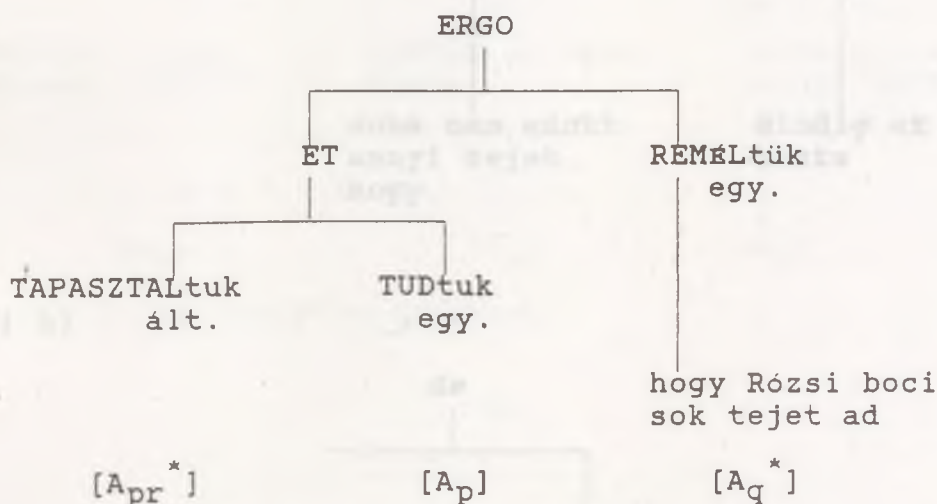
[A_{pr}^{*}] Ha a borjúból tehén lesz, sok tejet fog adni.

[A_p] "Rózsi bociból végre tehénke lett."

[A_q^{*}] Rózsi boci sok tejet ad.

A tételek tényállásleírásainak 'szubvilág'-összefüggései:

(31) példa:

Ezek után nézzük a [B] szillogizmust! Mivel az író itt nemcsak a következtetést, hanem ennek egyedi, ténybeli okát is explikálja, az olvasónak nem nehéz megalkotnia az előfeltevés szerepű nagy premisszát:

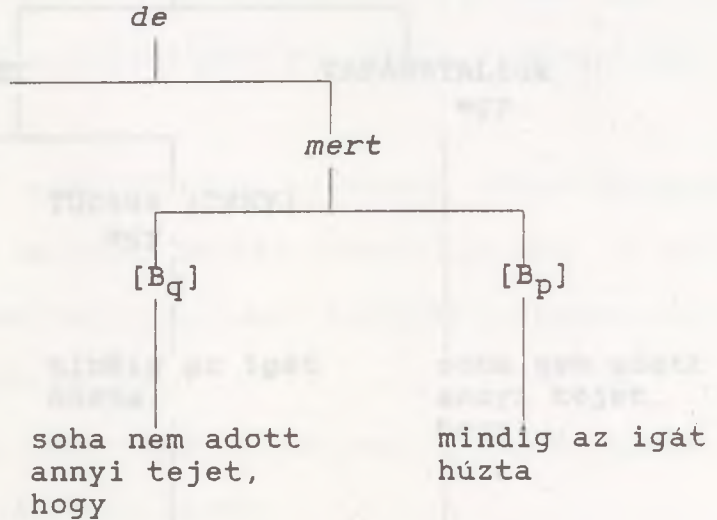
[B_{pr}^{*}] Ha a tehénnel igát is húzatnak, nem ad sok tejet.

Ennek tudatában a *de* közvetlenül a következtetést is hozhatja: ..., de soha nem adott annyi tejet, hogym...; de hozhatja a következtetés ténybeli egyedi okát is: de mindig az igát húzta...

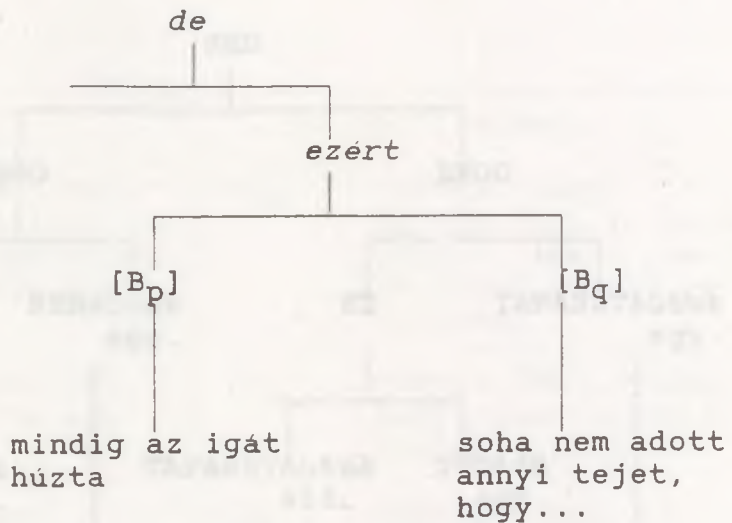
E két felszíni szerkezet ábrája az alábbi:

BEVEZETÉS

(31 a)

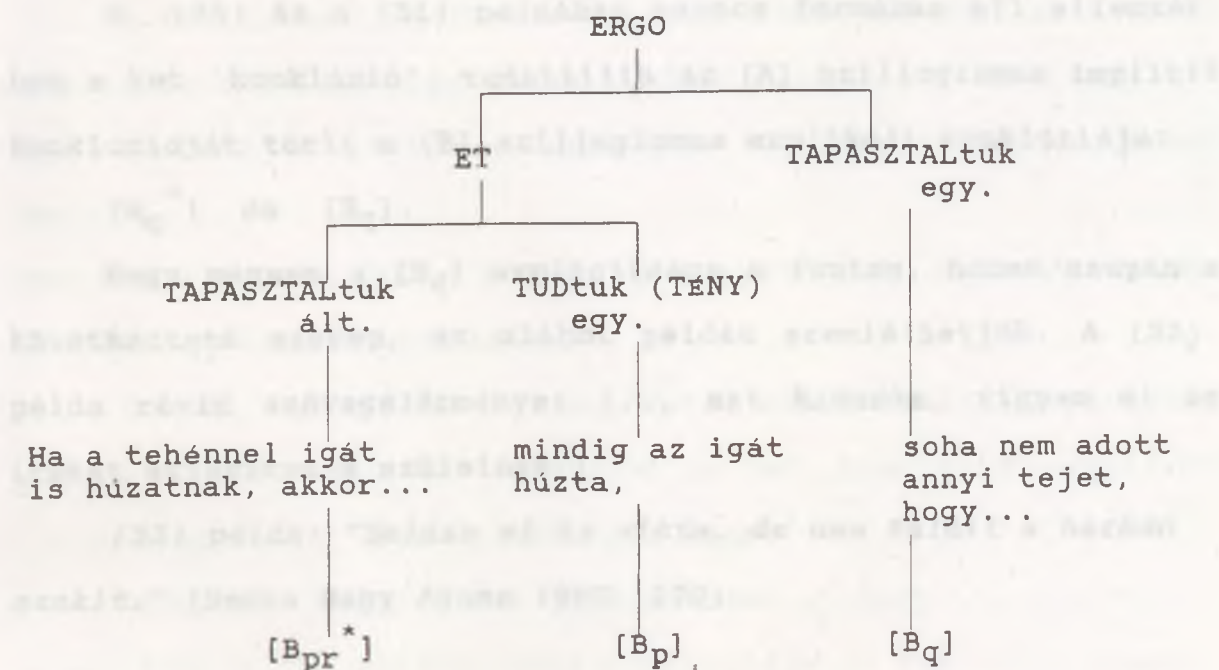
(31 b)

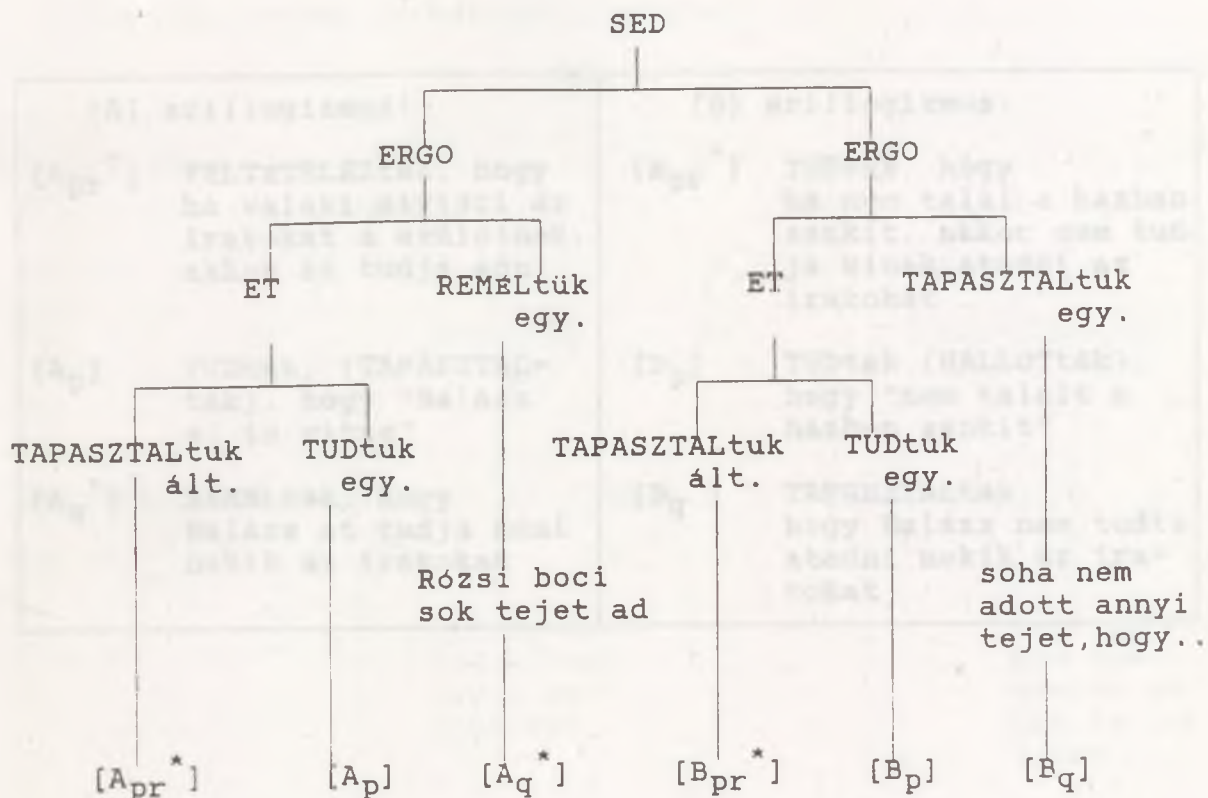
A [B] szillogizmus tényállásleírásai - a felszíni struktúrában található sorrendjüktől függetlenül - az alábbi 'szubvilágokba' ágyazódnak be:

A KETTŐS SZILLOGIZMUS SZUBVILAGAI

(31) példa:

A (31) példa jelentésszerkezete:

A (30) és a (31) példában azonos formában áll ellentétben a két 'konklúzió'; tudniillik az [A] szillogizmus implicit konklúzióját törli a [B] szillogizmus explicált konklúziója:

$[A_q^*]$ de $[B_q]$.

Hogy mégsem a $[B_q]$ explicitsege a fontos, hanem csupán a következtető szerep, az alábbi példán szemlélhetjük. A (32) példa rövid szövegelőzménye: [... azt kívánta, vigyem el az iratát átjavítva a szüleinek.]

(32) példa: "Balázs el is vitte, de nem talált a házban senkit." (Nemes Nagy Ágnes 1987 170)

A két szillogizmus explicit és implicit tételei:

[A] szillogizmus:	[B] szillogizmus:
$[A_{pr}^*]$ FELTÉTELEZték, hogy ha valaki elviszi az iratokat a szüleinek, akkor át tudja adni	$[B_{pr}^*]$ TUDták, hogy ha nem talál a házban senkit, akkor nem tudja kinek átadni az iratokat
$[A_p]$ TUDták, (TAPASZTALTák), hogy "Balázs el is vitte"	$[B_p]$ TUDták (HALLOTták), hogy "nem talált a házban senkit"
$[A_q^*]$ REMÉLTék, hogy Balázs át tudja adni nekik az iratokat	$[B_q^*]$ TAPASZTALTák, hogy Balázs nem tudta átadni nekik az iratokat

A KETTŐS SZILLOGIZMUS SZUBVILÁGAI

A táblázatról leolvasható, hogy a két kis premissza tény-állásleírásai között egyszerű konjunkció van:

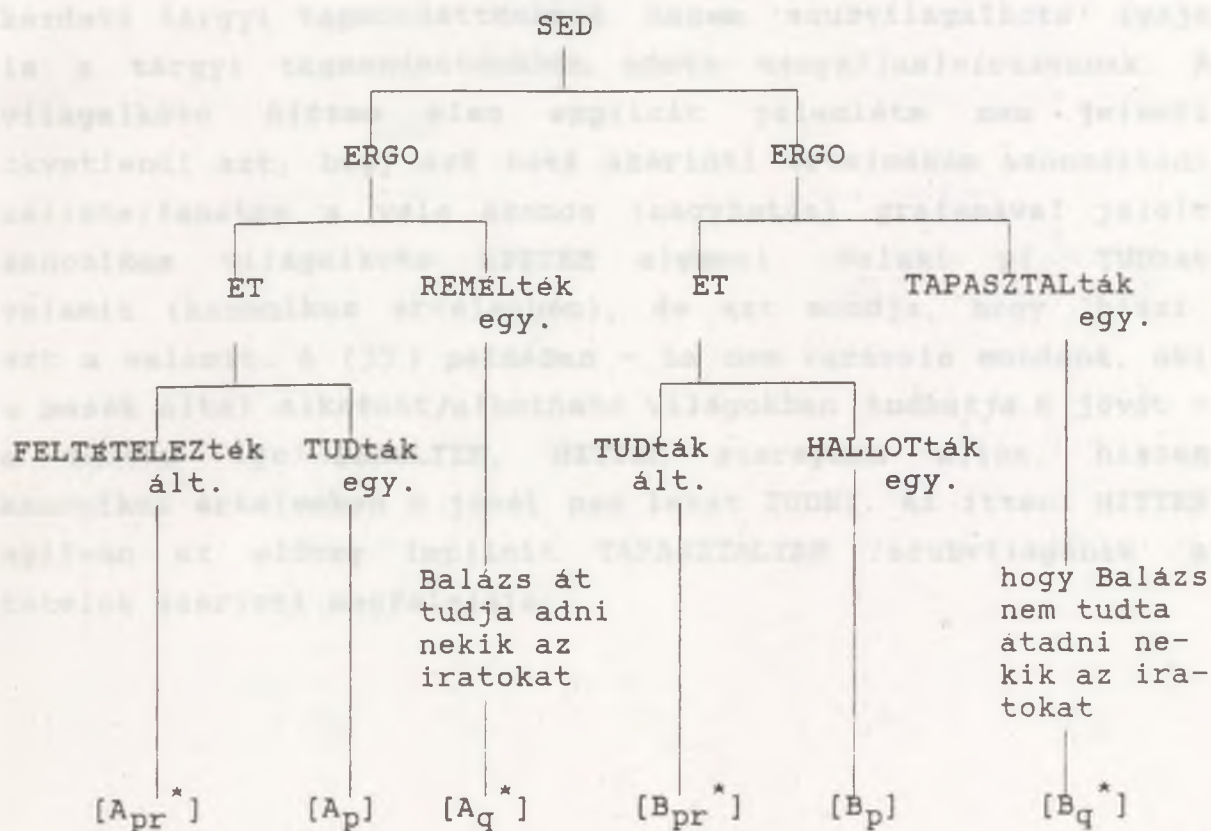
"Balázs elvitte az iratokat", és "nem talált a házban senkit".

Konjunkció van a két 'szubvilág' között is, melyekbe a két tényállásleírás beágyazódik:

TUDták (TAPASZTALTák) és TUDták (HALLOTták). A jelentésszerkezet lényegét adó ellentét a két konklúzió (implicit) 'szubvilágalkotó' igéi között áll fenn:

REMÉLTék, hogy..., de TAPASZTALTák, hogy..., s az, hogy a [B] szillogizmus konklúziója is implicit, csupán a megjelenési forma sajátossága.

A (32) példa jelentésszerkezete:

BEVEZETÉS

A kettős szillogizmus sémájának ismeretében nem okozott gondot, hogy példáinkban az implicit proposíciók viszonyait is rekonstruáljuk, továbbá az sem, hogy implicit 'szubvilágalkotó igék' viszonyaiként is el tudjuk fogadni a megszorító (elvárástörő) ellentétet. Tény, hogy a 'szubvilágalkotó igék' gyakran és tipikusan maradnak implicitek, de – legalább egyikük – explikálódhatik is. Ezt szemlélteti a (33) példa.

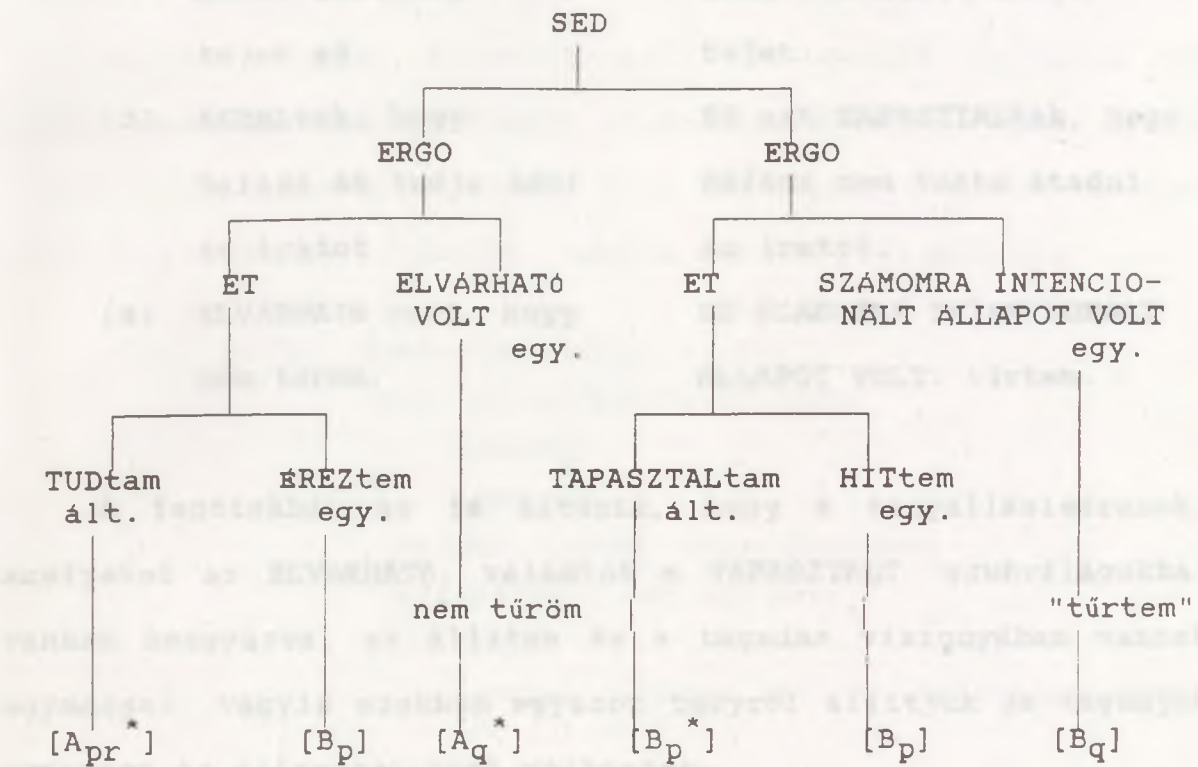
(33) példa: *"Fájt a fogam, már jó két hete, de türtem, azt hittem, csak az íny csúszott föl a fognyakról, s a zománctalan, érzékeny rész magától megedződik, megkérgesül."* (Illyés 1987. 397)

Az idézett mondatban az explicit "azt hittem" nemcsak 'főmondata' a "csak az íny csúszott föl a fognyakról..." kezdetű tárgyi tagmondatömbnek, hanem 'szubvilágalkotó' igeje is a tárgyi tagmondatömbben adott tényállásleírásoknak. A világalkotó *hittem* elem explicit jelenléte nem jelenti okvetlenül azt, hogy azt betű szerinti értelmében azonosítani kellene/lehetne a vele azonos (nagybetűs) grafémával jelölt kanonikus világalkotó HITTEM elemmel. Valaki pl. TUDhat valamit (kanonikus értelemben), de azt mondja, hogy 'hiszi' ezt a valamit. A (35) példában – ha nem varázsló mondaná, aki a mesék által alkotott/alkotható világokban *tudhatja* a jövőt – a tudtam ige REMELTEM, HITTEM szerepben állna, hiszen kanonikus értelemben a jövőt nem lehet TUDNI. Az itteni HITTEM nyilván az előtag implicit TAPASZTALTAM 'szubvilágának' a tételek szerinti megfelelője:

A KETTŐS SZILLOGIZMUS SZUBVILÁGAI

A szillogizmus	B szillogizmus
[A _{pr} [*]] TUDtam, hogy ha az embernek fáj a foga, akkor nem tűri sokáig, hanem orvoshoz megy	[B _{pr} [*]] TAPASZTALTam, hogy ha csak az íny csú- szik föl a fognyak- ról, akkor az érzé- keny rész (általában) magától is megedződik
[A _p] ÉREZtem, hogy "Fájt a fogam, már jó két hete,	[B _p] "azt HITtem, hogy csak az íny csúszott föl a fognyakról...
[A _q [*]] ELVÁRHATÓ VOLT, hogy nem tűröm, hanem or- voshoz fordulok,	[B _q] SZÁMOMRA INTENCIO- NÁLT ÁLLAPOT VOLT "tűrtem..."

A (33) példa jelentésszerkezete:

Ha ezek után visszatekintünk, hogy miféle közös sajátosságok tűntek szembe az eddigi négy példában, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

A példák jelentésszerkezete egy kettős szillogizmusra épül. A két szillogizmus konklúziói között ellentét van, mégpedig az általános konvenciók alapján ELVÁRHATÓ, valamint az aktuálisan megvalósuló, TAPASZTALHATÓ konklúzió között:

(1) VÁRHATÓ volt, hogy	DE TAPASZTALTák, hogy
elindul a temetési	nem indult.
menet,	
(2) REMÉLTük, hogy	DE TAPASZTALTuk, hogy
Rózsi boci sok	soha nem adott annyi
tejet ad,	tejet...
(3) REMÉLTék, hogy	DE azt TAPASZTALTák, hogy
Balázs át tudja adni	BALázs nem tudta átadni
az iratot,	az iratot.
(4) ELVÁRHATÓ volt, hogy	DE SZÁMOMRA INTENCIONALT
nem tűröm,	ÁLLAPOT VOLT: tűrtem.

A fentiekből az is kitűnik, hogy a tényállásleírások, amelyeket az ELVÁRHATÓ, valamint a TAPASZTALT 'szubvilágokba' vannak beágyazva, az állítás és a tagadás viszonyában vannak egymással, vagyis ezekben egyazon tényről állítjuk és tagadjuk ugyanazt az állapotot vagy változást.

Közös jegye volt e négy példának egy fontos formai sajátosság is. Ezekben az előtagot az explicit kis premissza reprezentálta: $[A_p]$, az első szillogizmus konklúziója pedig implicit maradt: $[A_q^*]$. Ez az implicit ELVÁRAS és a beléágyazott implicit tényállásleírás törlődött aztán a $[B]$ szillogizmus explicit vagy implicit konklúziója által.

A következőkben egy olyan típusra láthatunk példákat, amelyben nem a kis premissza, hanem maga a konklúzió reprezentálja az $[A]$ szillogizmust, vagyis a felszíni formában megjelenik a konklúzió: $[A_q]$.

0.5.3.2. Az első típus esetében arra, amit a beszélő REMÉLT, ELVART - mivel ezt a beszélő impliciten hagyta - a partnernek kellett következtetnie. Az alábbi formában erre nincs szükség, sőt lehetőség sincs. A feltételes módú igealak (kiváltképp, ha múlt időben áll) kifejezi, hogy az elvárast már maga a beszélő törölte. Vegyük újra a (21) példát!

(21) példa: "Lehettem volna oktató,

nem ily töltőtoll-koptató

szegény

legény.

De nem lettem, mert Szegeden

eltanácsolt egy egyetem

fura

ura." (József Attila: Születésnapomra
(1937))

A kettős szillogizmusnak ebben a megjelenési formájában a két tényállásleírás között nem konjukció van (mint a (29)--(32) példákban, hanem ugyanannak a ténynek állító, majd tagadó leírása; s a beszélő viszonya is más ezekhez:

MEGGYŐZŐDÉSEM, hogy DE TÉNY, hogy
lehettem volna oktató nem lettem.

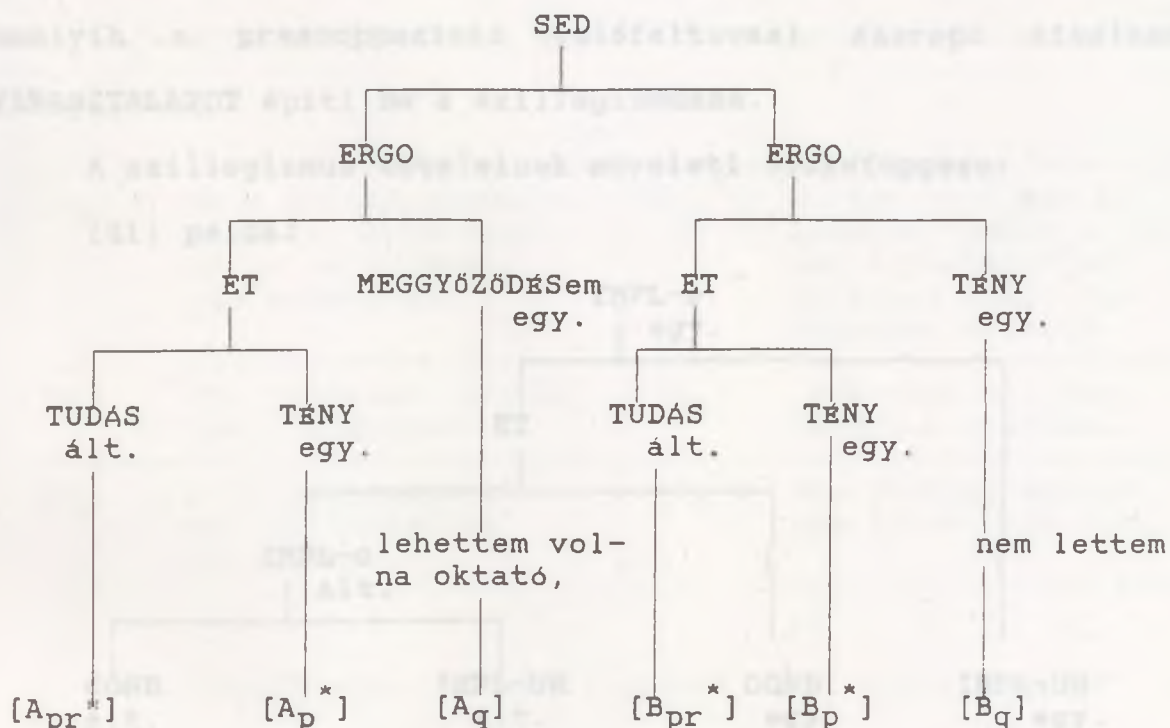
Rekonstruáljuk a kettős szillogizmus implicit tételeit:

(21) példa:

[A] szillogizmus:	[B] szillogizmus:
[A _{pr} [*]] Ha valaki egyetemre jár, az (általában) lehet oktató.	[B _{pr} [*]] Ha valakit eltanácsolnak az egyetemről, az (általában) nem lesz oktató.
[A _p [*]] Én egyetemre jártam.	[B _p [*]] [Engem] "eltanácsolt az egyetem fura/ura.
[A _q] "Lehettem volna oktató..."	[B _q] "nem lettem"

A táblázatról két tanulság első látásra leolvasható. Egyik, hogy a kettős szillogizmus erre a típusra is alkalmas vizsgálati keret. Másik tanulság az, hogy az explicit és implicit tényállásleírások mely tételeknél maradtak meg az előző típusával azonos 'szubvilágokban', és melyeknél ágyazódnak be itt más 'szubvilágokba'.

A (21) példa jelentésszerkezete:

A kettős szillogizmus implicit tételei természetesen más tagolásban is rekonstruálhatók. Az [A] szillogizmus tényállásait így is elképzelhetjük:

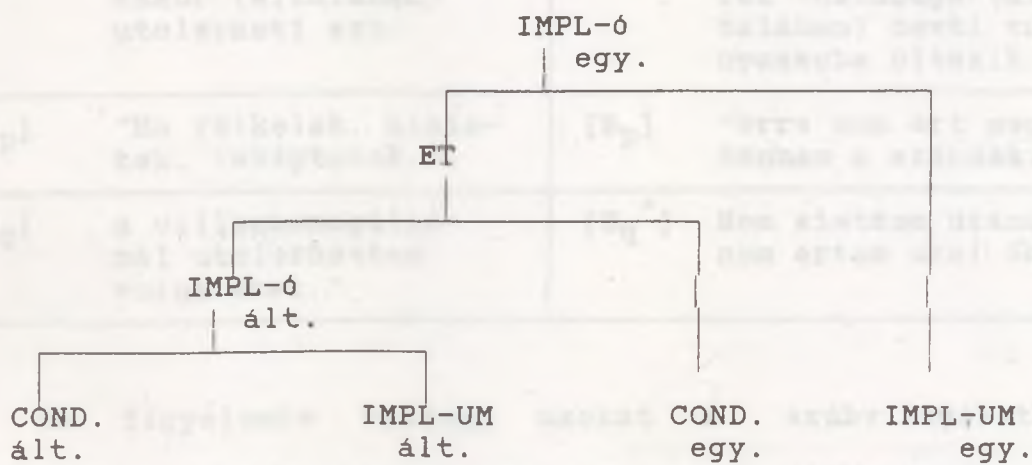
[Apr*]	Ha az egyetemistát nem tanácsolják el az egyetemről, akkor (általában) lehet belőle oktató.
[Ap*]	Ha [engem] nem tanácsolnak el az egyetemről,
[Aq]	akkor [én] "lehettem volna oktató".

Ebből a rekonstrukcióból két praktikus lépés következik. Egyik az, hogy fölerősödik az [Ap] és az [Aq] eddig rejtett ha...akkor-viszonya; e két tétel így tehát egy műveletnek, mégpedig az implikációnak conditiójaként és implicatumaként jelenik meg. A másik lépés ezzel együtt jár. Ugyanígy tagolhatjuk a nagy premisszát is, azt a tényállásleírást tehát,

amelyik a preszuppozíció (előfeltevés) szerepű általános TAPASZTALATOT építi be a szillogizmusba.

A szillogizmus tételeinek műveleti összefüggése:

(21) példa:

Ha az egyetemistát nem tanácsolják el az egyetemről,

[Apr*]

akkor (általában) lehet belőle oktató

Ha (engem) nem tanácsolnak el az egyetemről,

[Ap*]

akkor (en) "Lehettem volna oktató"

[Aq]

A következő példa felszíni szerkezete ezt a részletezési formát igényli:

(34) példa: "Ha fölkelek, kisietek, levágatok a három emelet lépcsőn, aztán a Krisztina lépcsőn, a szokásos diákszökdelésekkel, a villamosmegállónál utolérhettem volna őket. De erre nem ért meg bennem a szándék. Mert az a bizalmas baráti kör felremagyarázhatta volna viselkedésemet? Van, amikor testi tunyaságba öltözik a lélek döntést kerülő lustasága." (Illyés 1979. 362)

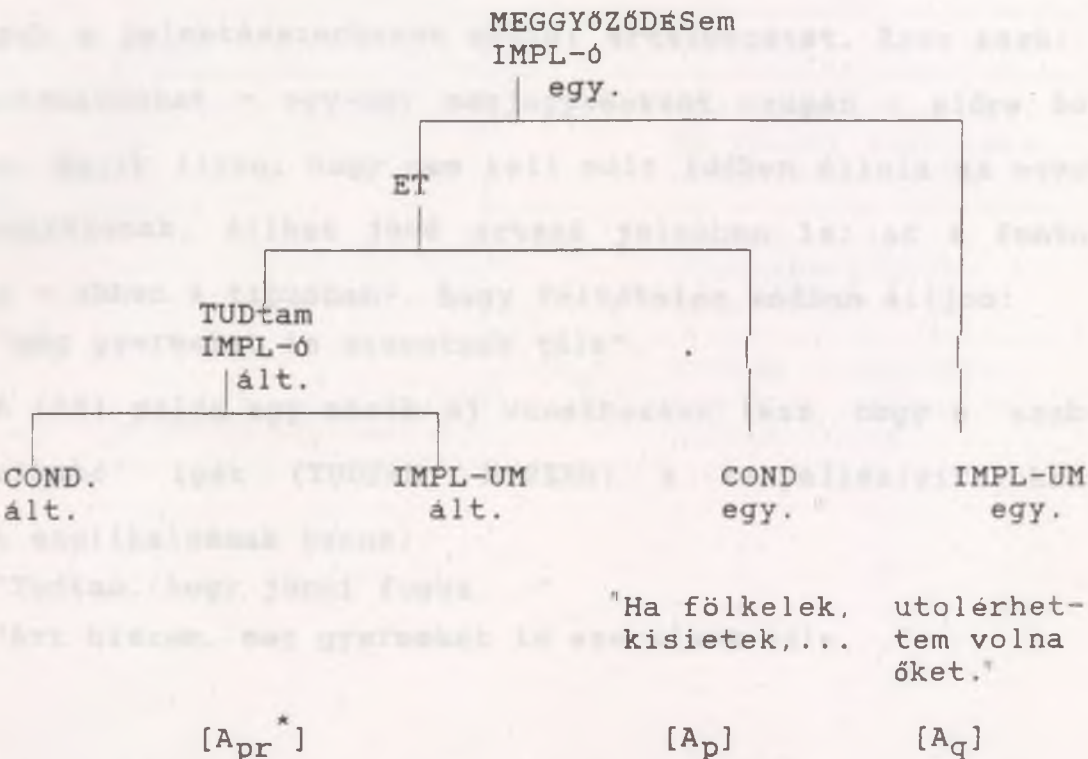
A KETTŐS SZILLOGIZMUS SZUBVILÁGAI

A kettős szillogizmus explicit, valamint rekonstruált tényállásai:

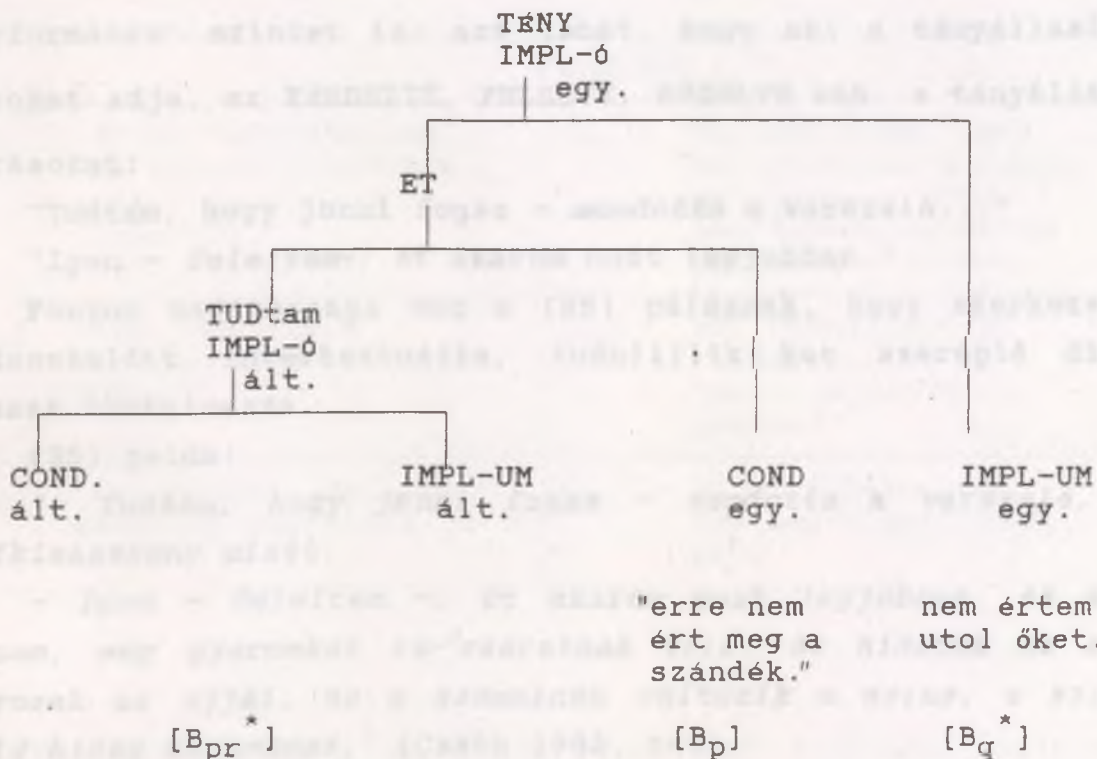
[A _{pr} [*]] Ha a követő gyorsabb, mint az, akit követ, akkor (általában) utolérheti azt.	[B _{pr} [*]] Ha nem érik meg a szándék, akkor a lélek lustasága (általában) testi tnyaságba öltözik.
[A _p] "Ha fölkelek, kisietek, levágtatok..."	[B _p] "erre nem ért meg bennem a szándék.
[A _q] a villamosmegállónál utolérhettem volna őket."	[B _q [*]] Nem siettem utánuk, nem értem utol őket.

Ha figyelembe vesszük azokat a 'szubvilágokat' is, amelyekbe a tételek tényállásai be vannak (lehetnek) ágyazva, akkor a (34) példa jelentésszerkezetét, elő- és utótagjára elkülönítve vázlatosan így ábrázolhatjuk:

(A) szillogizmus:

(B) szillogizmus:

A következő példa megkívánja, hogy néhány vonatkozásban bővítsük a jelentésszerkezet eddigi értelmezését. Ezek közül a legfontosabbakat - egy-egy megjegyzésként csupán - előre bo-
csátom. Egyik ilyen, hogy nem kell múlt időben állnia az egye-
di conditionnak, állhat jövő értékű jelenben is; az a fontos
csupán - ebben a típusban-, hogy feltételes módban álljon:

"még gyermeket is szeretnék tőle".

A (35) példa egy másik új vonatkozása lesz, hogy a 'szub-
világalkotó' igék (TUDTAM, HISZEM) a tényállásleírásokkal
együtt explikálódnak benne:

"Tudtam, hogy jönni fogsz..."

"Azt hiszem, még gyermeket is szeretnék tőle..."

További előzetes megjegyzés, hogy a jelentésszerkezet sémáján föl lehetne tüntetni a 'szubvilágalkotó' szint fölötti 'performatív' szintet is; azt tehát, hogy aki a tényállásleírásokat adja, az KÉRDEZTE, FELELTE, KÖZÖLTE stb. a tényállásleírásokat:

"Tudtam, hogy jönni fogsz - *mondotta* a varázsló..."

"Igen - *feleltem* -, őt akarom most legjobban."

Fontos sajátossága még a (35) példának, hogy szerkezete mindenekelőtt intertextuális, tudniillik két szereplő dialógusát tartalmazza.

(35) példa:

"- *Tudtam, hogy jönni fogsz - mondotta a varázsló, a grófkisasszony miatt.*

- *Igen - feleltem -, őt akarom most legjobban, és azt hiszem, még gyermeket is szeretnék tőle, de hidegek és ruganyosak az ujjai, és a szemeinek változik a színe, a szíve pedig hideg és gonosz.*" (Csáth 1982. 149)

A (35) példa komponensei:

Performatív szint:	MONDOTTA
A 'szubvilágalkotó' igék és a tényállásleírások (együtt kezelt) szintje	[Ar [*]] TAPASZTALTam, hogy Ha valaki szerelmes, akkor jönnie kell.
	[Ap [*]] TUDtam, hogy szereted a grófkisasszonyt
	[Aq] TUDtam (=SZAMíTot-tam RÁ), hogy "jönni fogsz"

BEVEZETÉS

(35) példa:

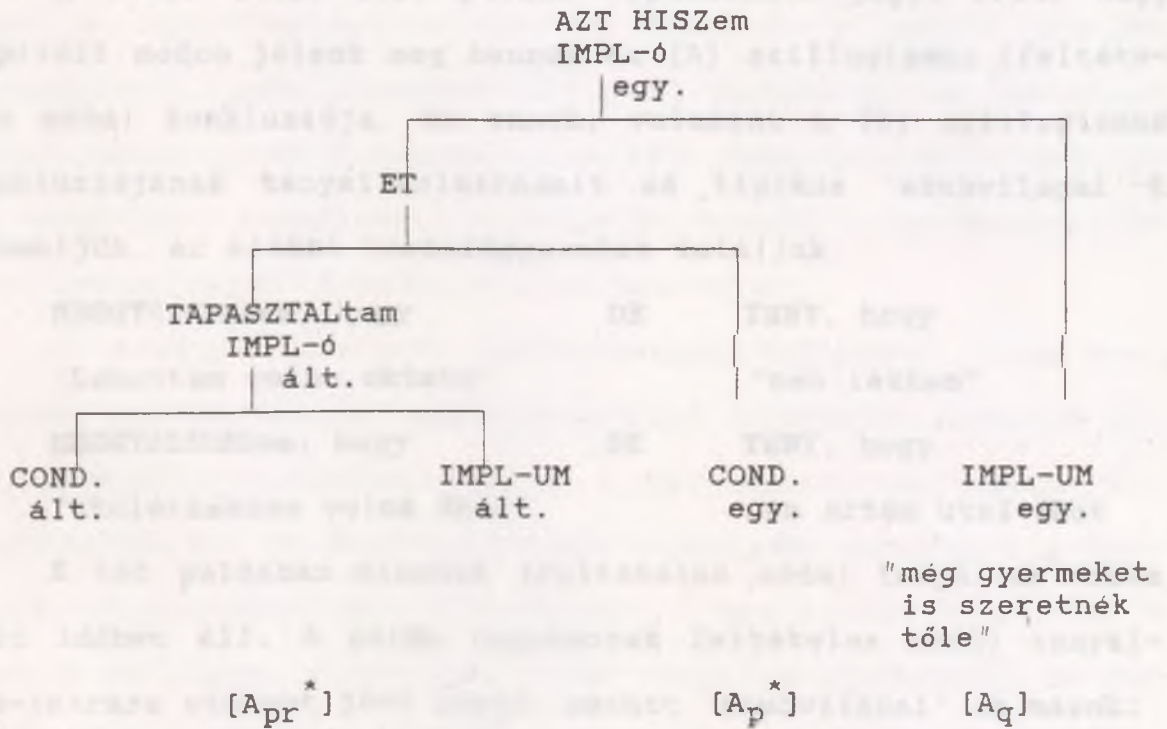
FELELTEM	
[A _p [*]] én is TAPASZTALtam, Ha valaki szerelmes, akkor gyermeket is szeretne.	[B _p [*]] úgy KÉPZELeM, hogy Ha valakinek hidegek az ujjai... attól nem tanácsos/szabad gyermeket kívánni
[A _p] IGEN (=BEVALLOM) "őt akarom most leg- jobban"	[B _p] ÚGY TAPASZTALtam, "hidegek...az uj- jai,...a szíve... gonosz"
[A _q] "Azt HISZem, még gyer- meket is szeretnék tőle"	[B _q [*]] ATTÓL FÉLEk, hogy nem merek gyermeket tőle

Megjegyzem, hogy az ATTÓL FÉLEK egy komplex kifejezés, mert egy szubvilágalkotó elemet (pl. azt HISZEM), valamint ennek valutatív kvalifikálását (azért hiszem, hogy nem merek gyereket kívánni, mert félek gyereket kívánni). Hasonló jellegű kifejezés a *merek* is.

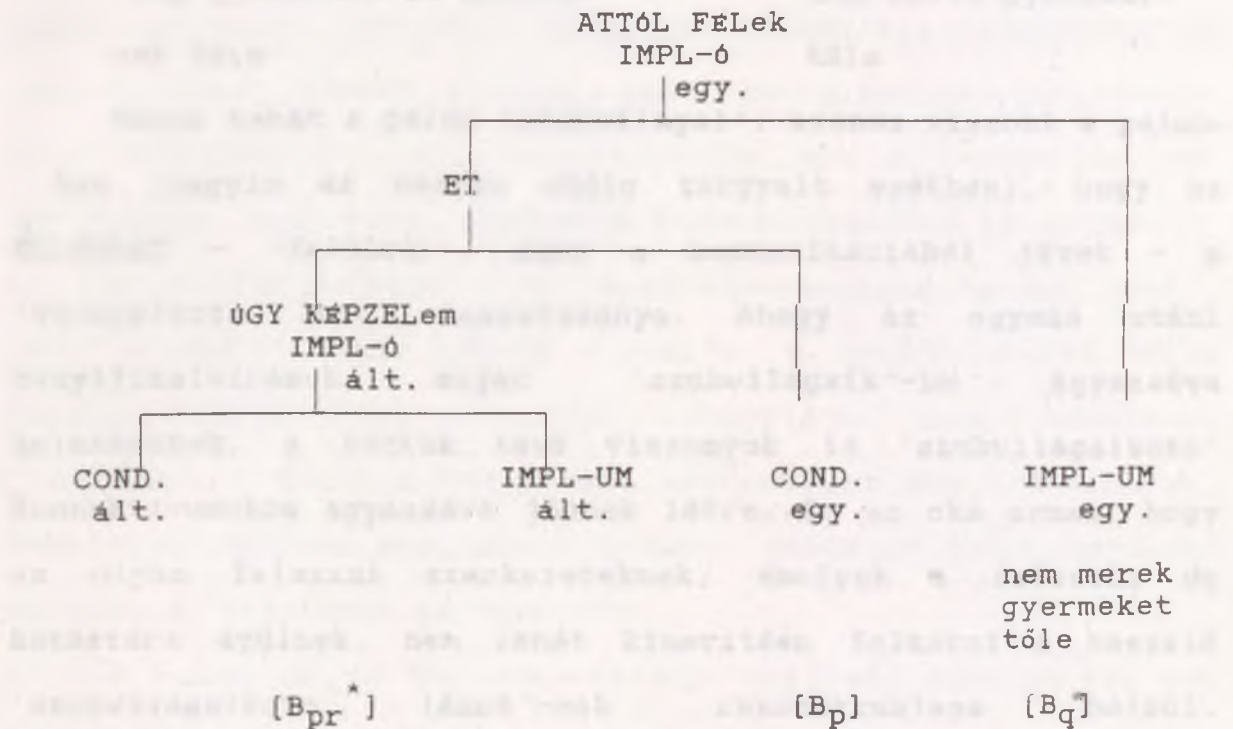
A (35) példa FELELtem részének jelentésszerkezete:

A KETTŐS SZILLOGIZMUS SZUBVILAGAI

(A) szillogizmus:

(B) szillogizmus:

A (33), (34), (35) példák típusalkotó jegye volt, hogy explicit módon jelent meg bennük az [A] szillogizmus (feltételes módú) konklúziója. Ha ennek, valamint a [B] szillogizmus konklúziójának tényállásleírásait és tipikus 'szubvilágai'-t kiemeljük, az alábbi összefüggéseket találjuk:

MEGGYÖZÖDÉSem, hogy	DE	TÉNY, hogy
"Lehettem volna oktató"		"nem lettem"
MEGGYÖZÖDÉSem, hogy	DE	TÉNY, hogy
"utolérhettem volna őket"		nem értem utol őket

E két példában mindkét (feltételes módú) tényállásleírás múlt időben áll. A példa (ugyancsak feltételes módú) tényállás-leírása viszont jövő idejű, emiatt 'szubvilágai' is mások:

azt HISZem, hogy	DE	ATTÓL FÉLek, hogy
"még gyermeket is szeret-		nem merek gyermeket
nék tőle"		tőle

Mások tehát a példa 'szubvilágai'; azonos viszont a példákban (vagyis az összes eddig tárgyalt esetben), hogy az ELLENTÉT - "felülről", azaz a kommunikációból jövet - a 'világalkotó lánc' részviszonya. Ahogy az egymás utáni tényállásleírások saját 'szubvilágaik'-ba ágyazódva keletkeznek, a köztük lévő viszonyok is 'szubvilágalkotó' konnektívumokba ágyazódva jönnek létre. Ez az oka annak, hogy az olyan felszíni szerkezeteknek, amelyek a felszíni **de** kötőszóra épülnek, nem lehet kimerítően feltarni a beszélő 'szubvilágalkotó láncá'-nak rekonstruálása nélkül.

Nincs is hát olyan típusa az ellentétre épülő kettős

szillogizmusnak - merülhet fel a kérdés -, amelyben közvetlenül a tényállásleírások között volna az ellentét? Mielőtt válaszolnánk, ezt a kérdést fel kell bontanunk. Ha van ilyen típus, akkor ennek a tényállásleírásai vagy nincsenek beágyazva semmilyen 'szubvilág'-ba; vagy be vannak ugyan ágyazva, de ezen 'szubvilágok' között nincsen kapcsolat.

Az első feltételezés képtelenséget tartalmaz. Olyan eset sokszor adódik ugyan, hogy bizonytalan a beszélő viszonya saját tényállásleírásához, ezért a partnernek sem könnyű rekonstruálnia ezt a 'szubvilág'-ot; olyan eset azonban - a kommunikáció természetéből következően - nem állhat elő, hogy a beszélő ne legyen viszonyban saját tényállásleírásával. Ha nem TUDJA (mert nem maga TAPASZTALJA), akkor csak HISZI, KÉPZELI vagy éppen KETELKEDIK benne stb., de ha beszél valamiről, azaz tényállásleírást produkál, akkor ezt valamiféle 'szubvilág'-ba ágyazva teszi - akár tud róla, akár nem. A partner mindenesetre "rákényszerül", hogy rekonstruálja ezt a 'szubvilág'-ot; más kérdés, hogy ennek eredménye adekvát lesz-e a beszélőével.

A második feltevés - ti. hogy vannak ugyan 'szubvilágok', csak kapcsolat nincs köztük - reális. A nyelvhasználat egyik tipikus hibája, hogy a beszélő 'szubvilágai' nem rendeződnek 'lánc'-ba. - Ezzel a helyzettel azonban itt nem foglalkozom. Bemutatok viszont egy olyan példát, amely a fenti kérdésre mintegy 3. típusként ad feleletet.

0.5.3.3. Ha az [A] szillogizmus explicit konklúziója nem feltételes, hanem kijelentő módban áll, akkor az így megfogalmazott tényállásleírás a TÉNY (FAKTUM) 'szubvilágában' eg-

zisztál, s ugyanígy jelenik meg a [B] szillogizmus konklúziója is:

"...*elkezdett az eső cseperészni, de... el is állt.*"

E két tényállásleírás fölé leginkább *ÉS* konnektívummal lehet rekonstruálni a 'szubvilágok'-at (erre utal a [B] tényállásleírásban explicálódott is):

TÉNY, hogy *ÉS* TÉNY az is, hogy

"*elkezdett az eső cseperészni*", "*elállt.*"

Mindez természetesen csak abban az esetben helytálló elemzés, ha az idézett két tényállásleírás a kettős szillogizmuson belül valóban konklúzióként szerepel.

(36) példa:

"*ÉS elkezdett az eső cseperészni,*
de mintha mindegy volna, el is állt."

(József Attila: Dunánál (1936))

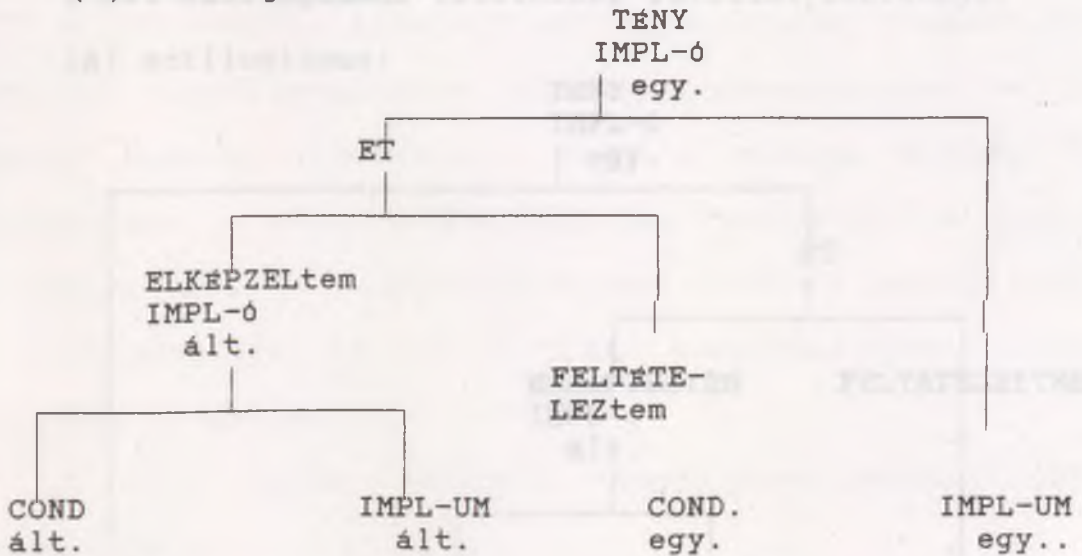
A két tényállásleírás helye a kettős szillogizmusban:

[A] szillogizmus	[B] szillogizmus
[A _{pr} [*]] Ha ez az állapotváltozás kényszerű, azaz »fontos« az esőnek, akkor elkezd cseperészni.	[B _{pr} [*]] Ha ez az állapotváltozás nem kényszerű, azaz »mindegy« az esőnek, akkor abbahagyja a cseperészést.
[A _p [*]] Az időfolyamat egy mozzanatában az esőnek »fontos« volt cseperésznie	[B _p [*]] Az időfolyamat következő mozzanatában az esőnek »mindegy« volt a cseperészes
[A _q] " <i>elkezdett az eső cseperészni</i> ",	[B _q] az eső " <i>el is állt</i> "

Age Group	Percentage
18-24	10%
25-34	15%
35-44	20%
45-54	25%
55-64	20%
65-74	15%
75-84	10%
85+	5%

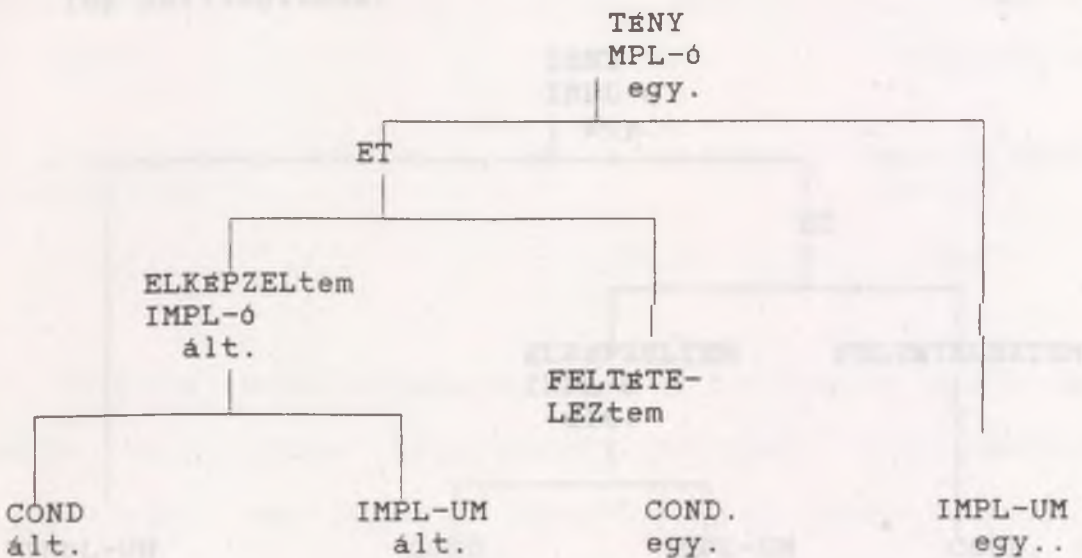
BEVEZETÉS

(A) szillogizmus:

Ha »fontos«	akkor elkezd...	az esőnek »fontos«	elkezdett az eső cseperészni
[A _{pr} [*]]		[A _p [*]]	[A _q]

(B) szillogizmus:

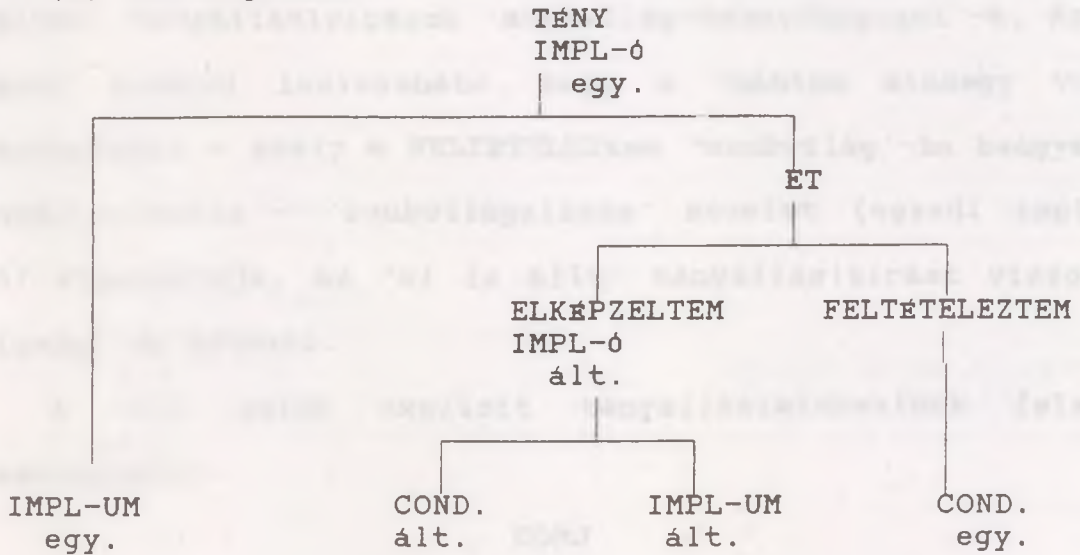
Ha nem »fontos«	akkor eláll	»mindegy« volt	el is állt
[B _{pr} [*]]		[B _p [*]]	[B _q]

A KETTŐS SZILLOGIZMUS SZUBVILÁGA

(36) példa:

A két szillogizmus tételeinek *felszíni* sorrendje:

(A) szillogizmus:

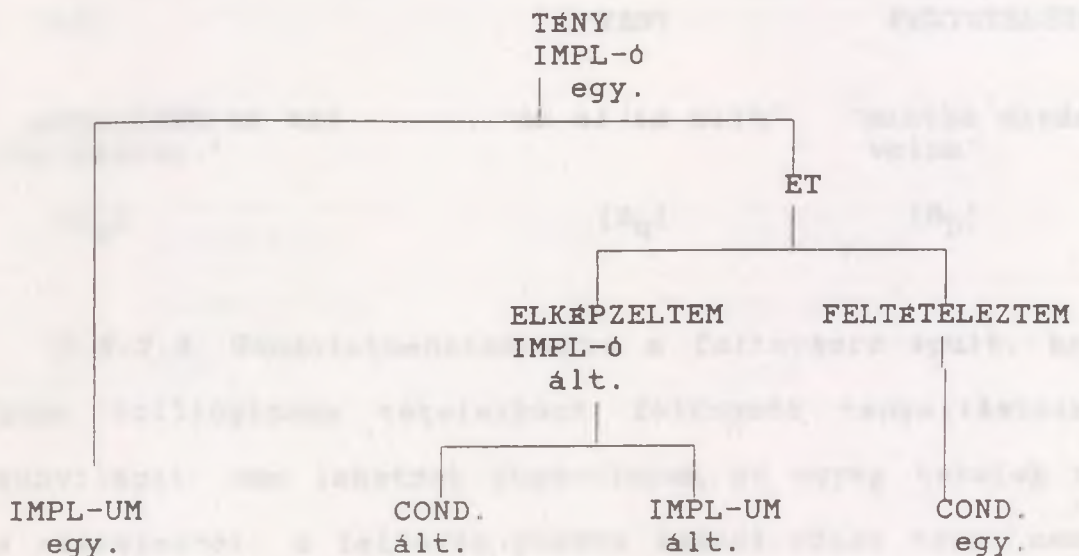
"elkezdett az
eső cseperészni"

[B_q]

[A_{pr}^{*}]

[A_p^{*}]

[B] szillogizmus:

"el is álit"

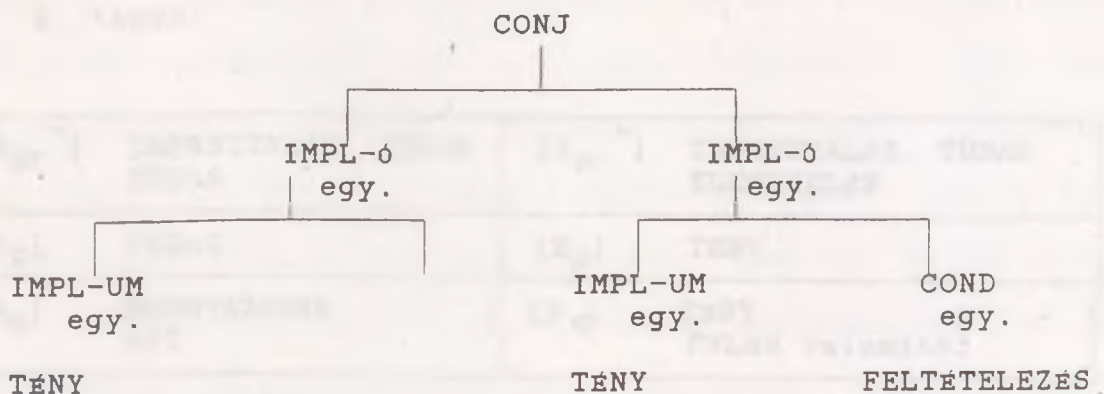
[B_q]

[B_{pr}^{*}]

[B_p^{*}]

A külön-külön ábrázolt szillogizmusokból kiemelhetjük az explicit tényállásleírások 'szubvilág-összefüggései'-t. Az így kapott sémáról leolvasható, hogy a "mintha mindegy volna" szegmentumot - amely a FELTÉTELEZtem 'szubvilág'-ba beágyazott tényállásleírás - 'szubvilágalkotó' művelet (egyedi implikáció) viszonyítja, az "el is állt" tényállásleírást viszont a felszíni *de* kötőszó.

A (36) példa explicit tényállásleírásainak felszíni összefüggései:

"...elkezdett az eső
cseperészni,"

[A_q]

"de el is állt"

[B_q]

"mintha mindegy
volna"

[B_p]

0.5.3.4. Gondolatmenetem arra a feltevésre épült, hogy a kettős szillogizmus tételeiként felfogott tényállásleírások 'szubvilágai' nem lehetnek függetlenek az egyes tételek tipikus szerepeitől; a feltevés pusztán igazolódása tehát nem tekinthető különösebb eredménynek. Az viszont - még ha néhol vitatható is - talán hozzájárul a problematika tisztázásához,

A KETTŐS SZILLOGIZMUS SZUBVILÁGAI

hogy számos (itt nem ismertetett) példa elemzésében a 'szubvilág-összefüggések'-nek mintegy három típusa körvonalazódott:

1. típus:

$[A_{pr}^*]$	TAPASZTALÁS, TUDÁS	$[B_{pr}^*]$	TAPASZTALÁS, TUDÁS
$[A_p]$	TUDÁS TAPASZTALÁS	$[B_p]$	TUDÁS HIT
$[A_q^*]$	ELVÁRÁS REMÉY	$[B_q]$	INTENCIONÁLT ÁLLAPOT HIÁBAVALÓ REMÉY

2. típus:

$[A_{pr}^*]$	TAPASZTALÁS, TUDÁS TUDÁS	$[B_{pr}^*]$	TAPASZTALÁS, TUDÁS ELKÉPZELES
$[A_p]$	TUDÁS	$[B_p]$	TÉNY
$[A_q]$	MEGGYÖZŐDÉS HIT	$[B_q]$	TÉNY FÉLÉS valamitől

3. típus:

$[A_{pr}^*]$	ELKÉPZELES	$[B_{pr}^*]$	ELKÉPZELES
$[A_p^*]$	FELTÉTELEZÉS	$[B_p]$	FELTÉTELEZÉS
$[A_q]$	TÉNY	$[B_q]$	TÉNY

BEVEZETÉS

0.5.4. A jelentésszerkezet performatív-modális propozíciói

A fenti három táblázaton a beszélő 'szubvilágai'-nak (szubvilágalkotó propozícióinak) tipikus ellentéteit foglaltam össze. Hasonló részletességű áttekintést a 'performatív-modális' propozíciók szerkezetalkotó összefüggéseiről - nagyobb mennyiségű példaanyag híján - nem tudok adni. Itt, a Bevezetésben - az elvi-módszertani kérdések sorából - nem hagyhatom ki az olyan jelentésszerkezetet, amelyben a 'tényállásleíró', valamint az őket magukba ágyazó 'szubvilágalkotó' propozíciók fölött ott van (vagy rekonstruálható) a két 'performatív-modális' propozíció (KÖZLöm veled, hogy; azt MONDOM neked, hogy...). Sőt; nélkülük - egyik típusban - nem is tudnánk reprezentálni a felszíni szerkezet lényegi belső viszonyait. Itt ugyanis az [A] szillogizmus konklúziójával a [B] szillogizmus tényállásleírásait+szubvilágait magába ágyazó MEGKÉRDEZ, VALASZOL, ELMOND stb.-féle 'performatív-modális' propozíció áll ellentétben (v.ö. 0.4.1.):

mégis azt MONDom, hogy...

"...kevesebb joga

beszélhetnék, mint az

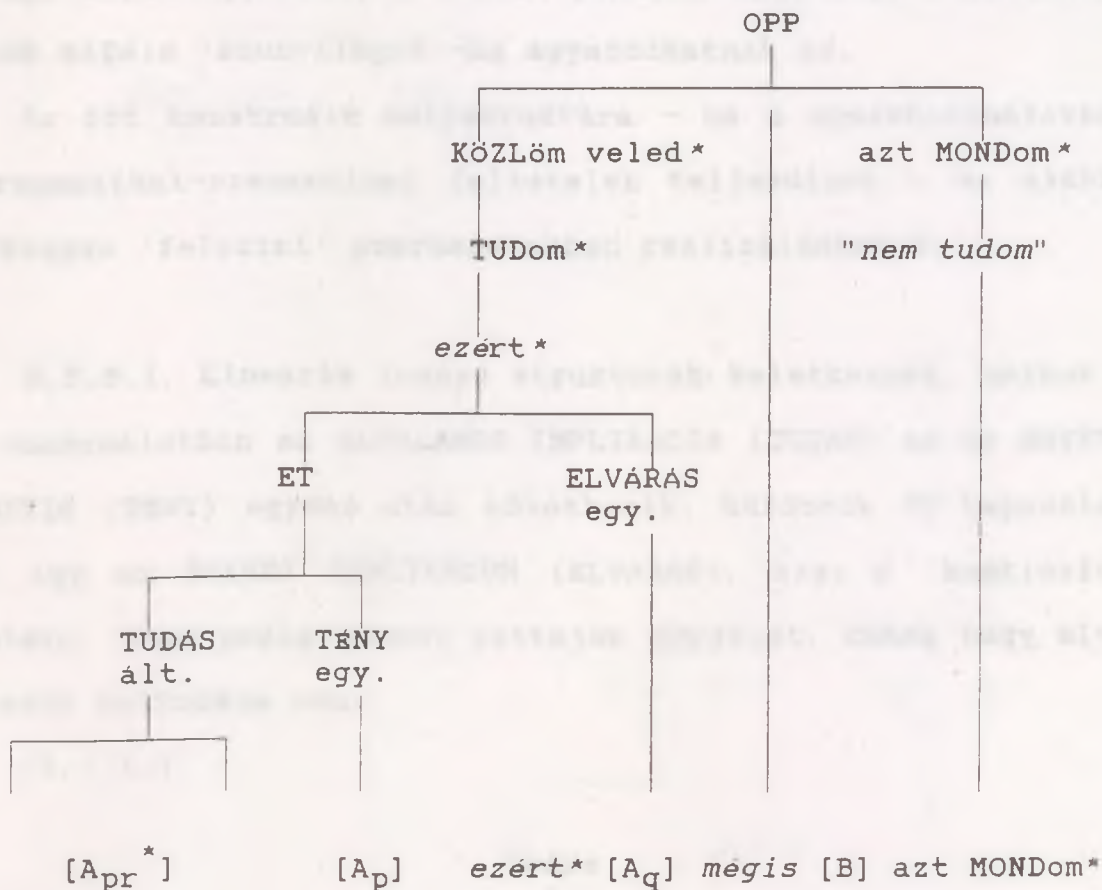
itt ülők közül a leg-

többen"

(37) példa: "1Nem vagyok színházjáró ember; [ezért] Timár József alakításairól, a Bizanttól az Ügynök halálaig *kevesebb joga beszélhetnék, mint az itt ülők közül a legtöbben.* 2Köze-li ismerősei közé se tartoztam; [mert] a próbákat, banketteket

beleértve, alig találkoztunk tizszernél többet. 3Sirjánál, legszorosabb hozzátartozóin kívül, mégis nem tudom, volt-e valaki, akinek több oka volt vesztegésén eltűnődni." (Németh 1961. 328)

Ábrázolva:

HA
valaki
nem szín-
házba já-
ró ember,

AKKOR
az ke-
vesebb
jogon
beszél-
het.

ÉN
"nem va-
gyok
színház-
ba járó
ember"

"én
kevesebb
jogon
beszél-
nék,
mint..."

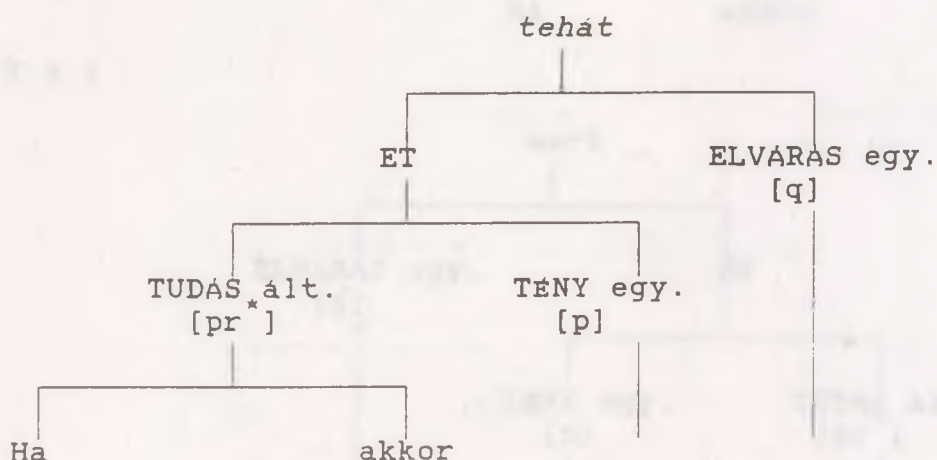
BEVEZETÉS

0.5.5. Az egyes konstrukciótípusok értelmezéséhez konstruált 'mélyszerkezet'-et az előzőekben két pontra tagolva mutattam be. A 0.5.1. pontban a jelentésrészek szillogisztikus jellegű összefüggéseit, a 0.5.2. pontban azt, hogy e jelentésrészek miféle 'szubvilágok'-ba ágyazódhatnak be.

Az itt konstruált mélystruktúra - ha a nyelvhasználatban a pragmatikai-szemantikai feltételek teljesülnek - az alábbi lehetséges 'felszíni' szerkezetekben realizálódhatnak:

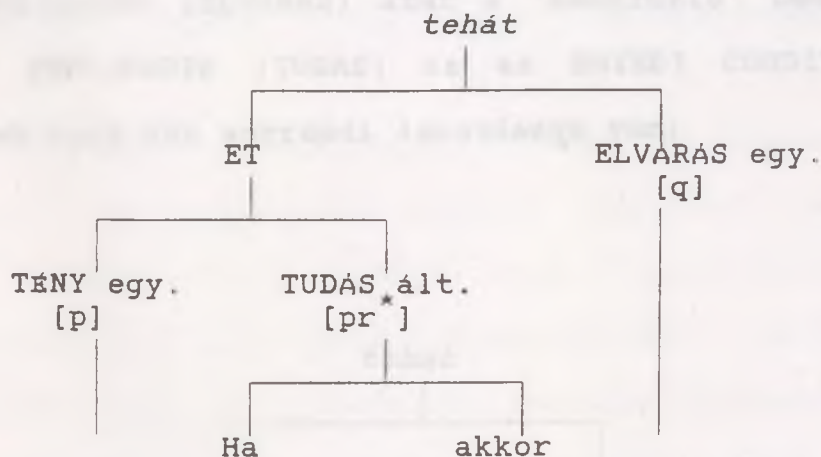
0.5.5.1. Lineáris irányú struktúrák keletkeznek, amikor a nyelvhasználatban az ÁLTALÁNOS IMPLIKÁCIÓ (TUDÁS) és az EGYEDI CONDITIO (TÉNY) egymás után következik, közöttük ET kapcsolat van, így az EGYEDI IMPLIKÁTUM (ELVÁRÁS), azaz a 'konklúzió' megelőzi, vagy pedig követi kettejük egységét. Ennek négy elvi sorrendi változata van:

(1.1.1.)

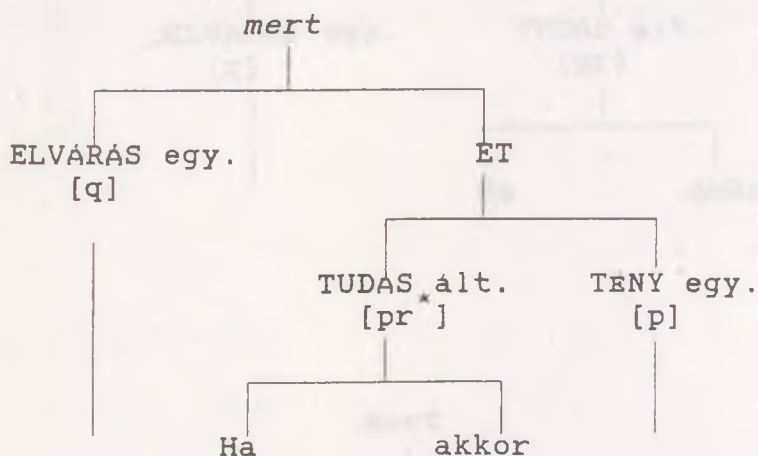

LEHETSÉGES FELSZÍNI SZERKEZETEK

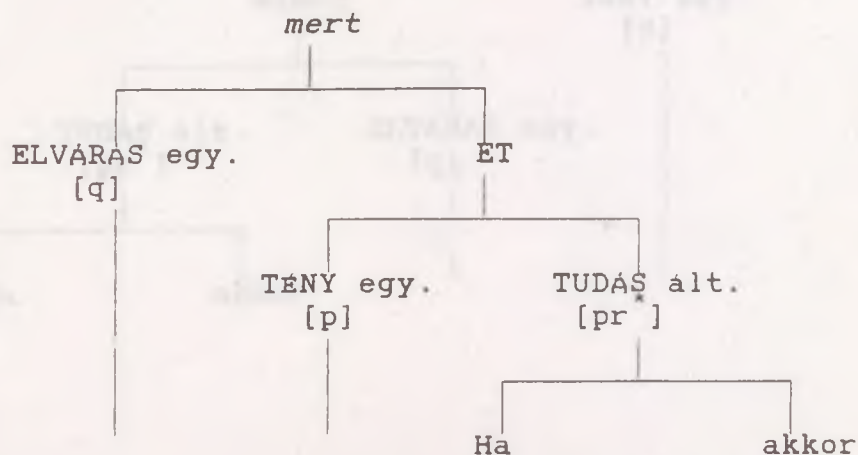
(1.1.2.)

(1.2.1.)

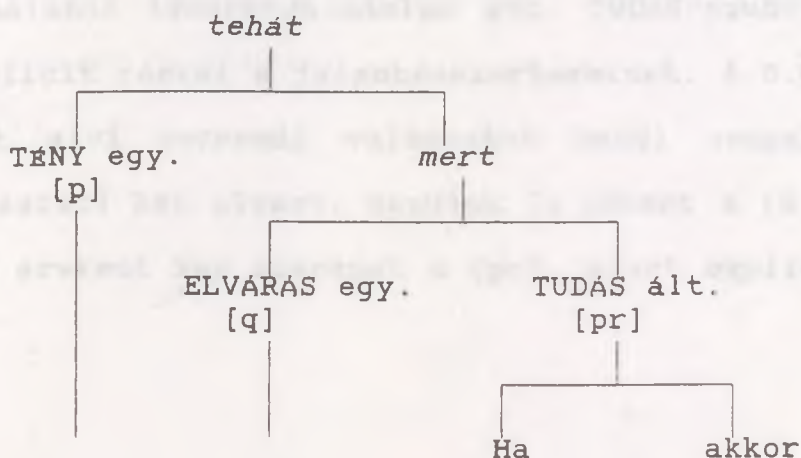
(1.2.2.)

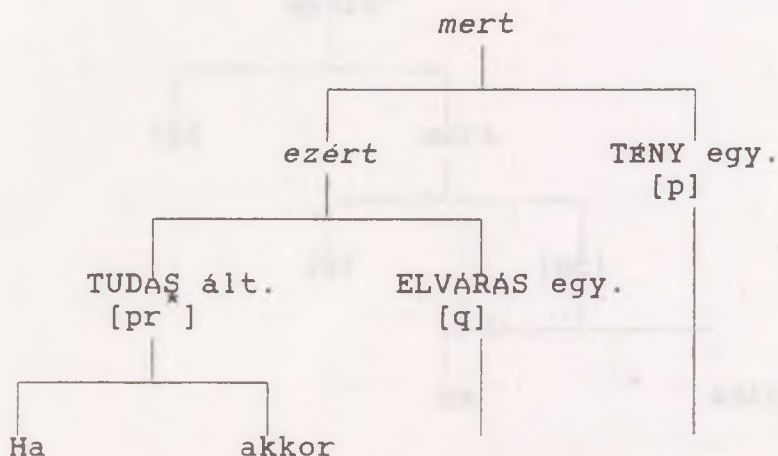
BEVEZETÉS

0.5.3.2. *Hierarchikus* típusok keletkeznek, amikor az EGYEDI IMPLIKATUM (ELVARÁS) azaz a 'konklúzió' beékelődik az ALTALANOS IMPLIKÁCIÓ (TUDÁS) és az EGYEDI CONDITIO (TÉNY) közé. Ennek csak két sorrendi lehetősége van:

(2.1.)

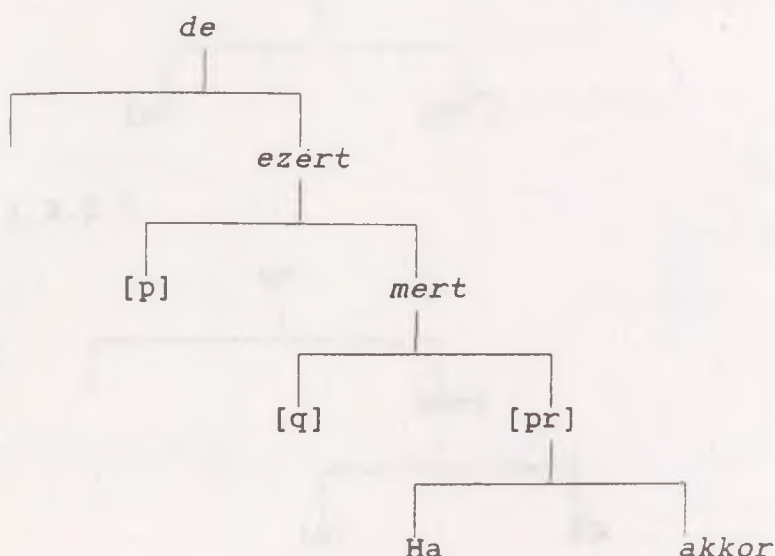

(2.2.)

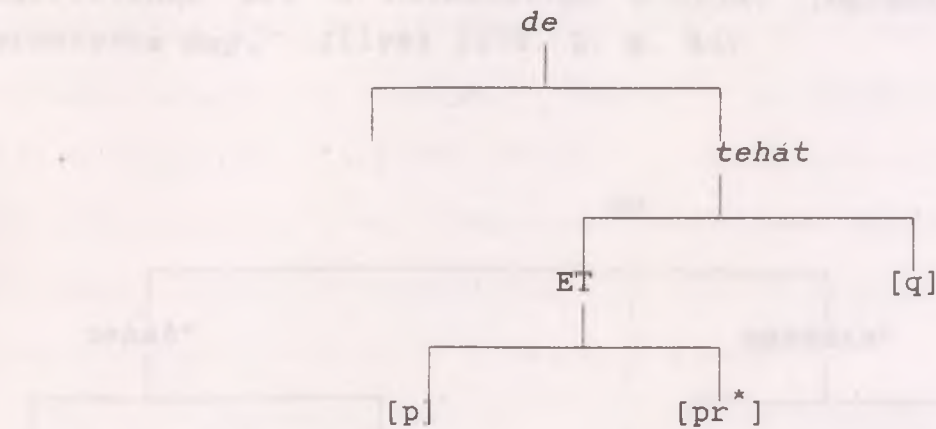
0.5.6. A lehetséges 'felszíni struktúrák' harmadik konstituáló szempontja a tételek/konklúziók, valamint az ezeket magukba ágyazó 'szubvilágok' *explicit-implicit* szereplése.

Elvi természetű megállapítást ebből a szempontból legkönnyebben a preszuppozíció szerepű [pr]-rel jelölt felső tételekre tehetünk. Ezek ugyanis mint a beszélőnek a partner által (re)konstruálandó ismeret/hiedelem stb. TUDÁS-szubvilágai tipikusan implicit részei a jelentésszerkezetnek. A 0.5.3. pontban felvázolt elvi sorrendi változatok közül csupán a *hierarchikus* természetű két aleset, közülük is főként a (2.1.) jelű az, amelyben érvként kap szerepet a [pr], ezért *explicit-nek* kell lennie:

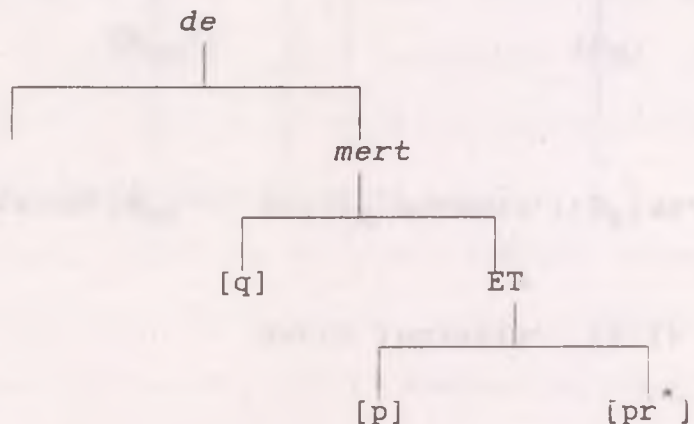

0.5.7. Az áttekintett elvi sorrendi változatok (a lehetséges felszíni struktúrák) a 'mélyszerkezet'-nek csak egyik tagját (vagy az elő-, vagy az utótagját) képviselik. A jelen vizsgálathoz (a *de...mert*-féle kötőszóegyettesek interpretálásához) konstruált mélyszerkezetet azonban két, egymással oppozícióban álló szillogisztikus jellegű következtetés alkotja. Az utótag széttagolódása szempontjából a két leggyakoribb jelentésszerkezet az alábbi:

de...(te)hát (1.1.2.)

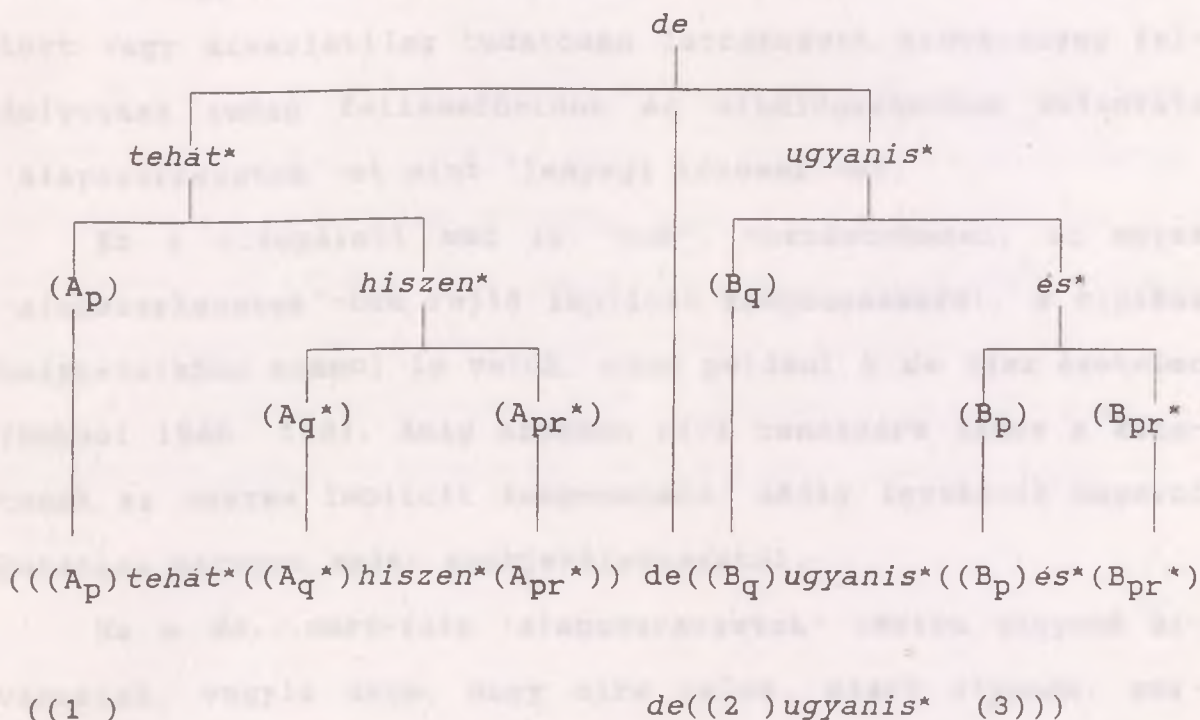

de...mert (1.2.2.)

0.5.8. A jelentésszerkezet komponenseinek hierarchikus viszonyait az eddig alkalmazott fa-diagram szemlélteti jól; az összefüggések linearitását a zárójelpárok is megfelelően követik. Mivel a későbbiekben - főleg helykímélésből - zárójelezéssel fogok ábrázolni, a két ábrázolás adekvátságát egy példán bemutatom.

(38) példa: "1Lúdas Matyi történetéből Fazekas Mihály, az eladdig csaknem ismeretlen debreceni költő szerzett költői remekművet. 2De Lúdas Matyinak mégsem ő az apja. 3A nép igazságérzetének ezt a halhatatlan alakját [ugyanis] maga nép teremtette meg." (Illyés 1975. 2. k. 44)

BEVEZETÉS

E legutolsó sor annak az ábrázolásnak felel meg, amelyet e példa explicit jelentéséről adtam (Békési 1986. 139). Az explicit, valamint a teljes jelentésszerkezet ábrázolásának különbsége a vállalt feladatok különbségéből folyik. A különbséget az eddig elmondottak, valamint PETŐFI S. Jánosnak szemiotikaivá tágított szövegvizsgálati kerete figyelembe vételével röviden összefoglalhatom (Petőfi 1990a, 1991a,b):

0.6. A vizsgálat módjai

0.6.1. Lehet vizsgálni a *de...-mert*-féle alakulatok jelentésszerkezetét 'szisztémaimmanensen', azaz úgy, hogy elemzésükben csupán az *explicit* ismeret- és konvenciórendszert vesszük figyelembe (Petőfi 1991b 7). Megfelelő műfajból gyűjtött vagy kísérletileg tudatosan létrehozott szöveganyag feldolgozása során felismerhetünk és elkülöníthetünk különféle 'alapszerkezetek'-et mint 'lényegi közösek'-et.

Ez a vizsgálati mód is "tud", természetesen, az egyes 'alapszerkezetek'-ben rejlő implicit komponensekről, s tipikus helyzeteikben számol is velük, mint például a *de hisz* esetében (Békési 1986. 158). Amíg azonban elvi rendszere nincs a kutatónak az összes implicit komponensre, addig igyekszik megóvni kutatása tárgyát saját szubjektivitásától.

Ha a *de...mert*-féle 'alapszerkezetek' okaira vagyunk kíváncsiak, vagyis arra, hogy mire valók, miért olyanok, amilyenek a használatban látszanak, akkor 'kommunikációsztuá-

ció-specifikusan' kell vizsgálódnunk. Ebben az esetben az explicit jelentéskomponensek mellett figyelembe vesszünk "nem konvencionizált, alkotó- és/vagy befogadás-specifikus ismereteket/motivációkat/hipotéziseket/diszpozíciókat is" (Petőfi i. h.). Az olyan elméletileg konstruált sémát, amelyben a (gyakran) implicit konstituenseket is valóságosnak tekintjük, a nyelvészeti metodika általában 'mélyszerkezet'-nek nevezi.

A jelen 'mélyszerkezet' *terjedelmi* szempontból olyan séma, amelyben a *de...mert*-féle 'konstrukciótípusok' ('alapszerkezetek') kivétel nélkül beleférnek; azaz olyan konstruált *minőség*, amely az interpretációhoz szükséges összes releváns alkotórészt tartalmazza.

0.6.2. A tényleges kommunikációban az interpretáció részstruktúrák egymásra épülő, azaz egymástól elválaszthatatlan folyamata. A kutatásban azonban, mint a jelen esetben is, elkülöníthetjük egymástól a procedúrát és a struktúrát, vagyis lehet procedurális és strukturális módot választani.

Vizsgálatom az interpretáció eredményére irányul, ebből a szempontból tehát kifejezetten strukturális (Petőfi 1988. 184).

1. AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

1.0. A 'konstrukciótípus' nyelvhasználati kategória. Két tartalmi-logikai viszony jellemzően explicit egysége alkotja, amelyben e két viszonyfajta viszonya (a fő-, illetőleg az alviszony) egymáshoz képest hierarchikus.

Az egyes konstrukciótípusok a 'főviszony' viszonyfajtajára szerint lehetnek oppozicionálisak, kauzálisak és választók. Az 'oppozicionális' konstrukciótípus ezek szerint olyan alakulat, amelyben a 'főviszony' jellemzően elvárástörölő ellentét, 'alviszonya' pedig - az őt megelőző vagy követő - okozat vagy ok. Mivel az 'alviszony' szerepű komponens egy olyan szillogizmus alsó tétele (p) vagy konklúziója (q), amely megelőzi vagy követi az oppozíciót, az erre mint 'főviszony'-ra épülő konstrukciótípusok az alábbiak:

((A) de ((B_p) tehát (B_q)))

((A) de ((B_q) mert (B_p)))

((A_q) mert (A_p)) de (B))

((A_p) tehát (A_q)) de (B))

A *de...mert*-féle 'kötőszóegyettesek' részben magukat a konstrukciótípusokat reprezentálják (*de...mert*, *de...tehát*), részben pedig ezek sorrendi változatai (*de hisz*; *de, bár*; *mert bár*).

A következőkben példák sorával szemléltetem az egyes konstrukciótípusokat. A példákban mint jelenségekben az ismertetett determináns jegyek mellett dominánsnak tekintem a 'felépítettség'-et, valamint a 'beépítettség'-et. A példasorozat tehát így következik:

A MEGOKOLT UTÓTAGÚ ELLENTÉT

a/. *Felépítettsége* szerint

a/1. *elemi* a konstrukciótípus, ha csupán a szükséges két kapcsolás van meg benne;

a/2. *bővített* a konstrukciótípus, ha elő- vagy utótagjában egyéb tartalmi-logikai kapcsolás is van.

b/ *Beépítettsége* (magasabb szövegegységbe tartozása)

szerint

b/1. viszonylag önálló a konstrukciótípus, ha beépítetlen;

b/2. viszonylag önállótlan, ha magasabb szövegegység része;

b/3. teljesen önállótlan, ha grammatikailag alá van rendelve.

Anélkül, hogy itt külön foglalkoznék vele, felhívom a figyelmet egyes példapárok olyan *tematikai* párhuzamaira is, amelyek - jelentésszerkezeti azonosságukra épülve - a *hyper-szöveg* vagy *szupertextus* fogalmára utalnak (v.ö. Petőfi 1991a, 67; Szabó 1907. 328; Vass 1990. 45, 1991a 55, 1991b 69.): (57) és (58), (55) és (56).

1.1. A *de...mert*-típus, azaz

A MEGOKOLT UTÓTAGÚ ELLENTÉT

*"Lehettem volna oktató,
nem ily töltőtoll-koptató
szegény
legény.*

*De nem lettem, mert Szegeden
eltanácsolt az egyetem
fura
ura."*

(József Attila: Születésnapomra)

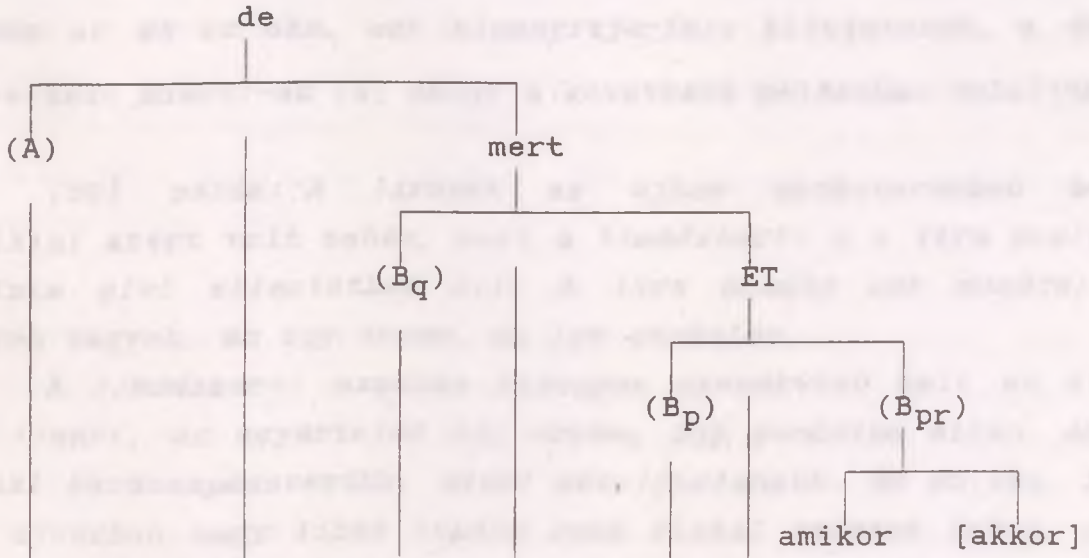
Ez a típus a leggyakoribb, s használatát a fenti József Attila-részlet reprezentálja leghívebben. Eszerint az előtag széttagolódása konstrukcionálisan nem jellegzetes (ábrázolásától ezért el is tekinthetünk), utótagjában a preszuppozíció szerepű felső tétel (B_{pr}^*) általában nem jelenik meg explicit formában. Az alábbi első példa tehát - amelyikben a (B_{pr}) is explicit - nem a gyakoriságot jellemzi, hanem magát a konstrukciótípust:

(38) példa: "1Az értelemre beállított nemzetek fiai, németek, franciák, talán megállnak itt a parton, belátva, hogy nincs tovább. 2De a magyar költő nem áll meg, mert számára az értelem nem minden. 3Amikor az értelem a nihil partjára vezet, amikor cserbenhagyja szerencse és világ, amikor minden tény ellene szól: a magyar költő egy mágikus gesztussal elhajítja magától az értelmet és a tényeket, amelyeket az értelem hoz

A MEGOKOLT UTÓTAGÚ ELLENTÉT

elébe, és rábízta magát az ősi élet-energiára, amely élni akar, és nem ismeri a kétségbeesést. (Szerb 1958. 163)

Ágrajzzal:

Lineárisan:

((A_p) de ((B_Q) mert ((B_P) ET (B_{pr})))

A mondatrészecskék sorszámaival:

((1) de ((2) mert ((2) ES* (3)))

A következő példákban az utótag preszuppozíciója már jellemzően implicit marad (B_{pr}^{*}).

1.1.0. Észjárások, kommunikációs szokások

1.1.0.1. Az ellentét megokolásának nyelvi eszközei

Az ellentétből gyakran vonunk le ugyan következtetést; még gyakoribb azonban, hogy szembenállásunkat, valamely tétel kizárását, elvárás törlesztését s még a megengedést is *magyarázattal* kísérjük. Ez néha csak civilizációs gesztus, legtöbb-

ször azonban feltétele a kommunikáció sikerének: nélküle nem állna meg az ellentét. Ezt nemcsak a *de, azonban, mégis* stb. kötőszókkal együtt járó *mert, hiszen, ugyanis* kötőszók jelzik, hanem az *ez az oka, ezt bizonyítja*-féle kifejezések, a *de-re* következő *miért?*-ek is, ahogy a következő példákban találjuk:

(39) példa: "A lírának az újkor munkatervében helyt találni azért volt nehéz, mert a >>módszer<< s a líra szelleme szinte elvi ellentétben áll. A líra mindig azt mondja: én ilyen vagyok, én így érzem, én így gondolom.

A >>módszer<< azonban bizonyos gyanakvást kelt ez ellen az >>én<<, az egyértelmű így érzem, így gondolom ellen, amely annál kardcsapásszerűbb, minél kételytelenebb. Ez az oka, hogy az újkorban nagy lírát inkább csak fiatal emberek írtak, akiket a korszellem még nem tanított meg gyanakodni magukra s szétbontani az egységes érzéseket. S részben ezzel magyarázható az is, hogy XIV. Lajos udvarában, az új költészet első nagy műhelyében nem lírikusok jelennek meg, mint Augustusében, hanem nagy drámaírók." (Németh 1975. 17)

(40) példa: "Még egyszer vissza kell térni a statisztikai adatokhoz: a >>szegényproletár<< és >>szegényparaszt<< gyermekek között nagyobb megegyezés volna várható, hiszen környezetük azonos: mindegyik csoport egyaránt nyomorban él. Mégis, a proletárgyermekek közt több az életkoránál fejlettebb, és kevesebb köztük az elmaradott. Ennek oka az lehet, hogy a városban gondosabb az iskoláztatás, többet foglalkoznak egy-egy gyermekkel, mindez erősebben fejleszti a szellemi képességet. Az elmaradottak száma pedig az előbbi okon kívül azért is kevesebb a nagyvárosi gyermekek közt, mert azok, akik nem képesek együtt haladni a többi gyermekkel, kis létszámu osztályba, esetleg kiegészítő iskolába kerülnek; falun ilyen nincs." (Illyes 1976. 618)

(41) példa: "Orlay Petrich Soma jó rokon, jó barát; csak a gyulai emlék hallgatása közben csillan meg egy kis kortárs kajánság benne. Látja, hogy nem helyes, ami Petőfivel történik. De ezen a meleg napon szokásos fejfájása kínozza. Hatvány szerint volt rá oka: a verbaj. Fejfájása mégis hőmérője barátságának, Petőfi barátainak általában: az a barátság ez, amely ha felteni kell, gyengébb a főfájásnál." (Németh 1975. 237)

(42) példa: "Az olyanféle lányoknak, mint Sata, van egy gyönyörű koruk: a szépség már kialakult, a lélek azonban még nem kelt föl mögötte. Ebben a napkelte előtti csöndben a jelentéktelen és ostoba lány is jelentősnek és titokzatosnak érződhet. Sata azonban nem ostoba és nem jelentéktelen: lelke napkelte, amely a darab négy felvonásában mintegy gyorsítottan folyik le: ezt bizonyítja." (Németh 1975. 286)

(43) példa: "Először olyasmí kezd világosulni, hogy a csizmát Feri, a gyerekek bátyja hordja, illetve hordhatná, ha akarna, de mégsem hordja. Miért nem? A kislány akadozni kezd. A kisfiú öregesen bölcs és elítélő pillantást vet rá. A kislány belegabalyodik, aztán belepirul, majd belesül a kérkedésbe. A csizma mondatonként törik, horpad, lyukasodik, rövidesen cipővé kurtul, de annak is két év előttinek. Végül könnycsepp alakban fordul ki a verdeső pillák alá." (Illyés 1976. 387)

(44) példa: "... ha lényegében Erdélyitől indult is ki a magyar költészetnek ez a konzervatív látszatúmegújulása, annak az - Illyés akkori nyelven szólva - lovakat megfordító nagy rohamozásnak mégis Illyés volt az elismert fővezére. És nemcsak azért, mert műveltsége és mindenféle felkészültsége alkalmassá tette a vezéri szerepre, és nemcsak azért, mert tu-

datosan építette verseit az egész magyar költészet hagyományára, hanem azért is, mert ez a "hátra arc" nála volt a leglátványosabb, hiszen ő a szürrealizmusból tért meg a hagyományhoz, egyenesen Párizsból nyargalt vissza az ősi Keletre." (Vas 1967. 198)

(45) példa: "Vajon III. Richárd vagy Hamlet építő hősök-e? Stendhal Julien Sorelje, Balzac Lucien Rubempréja nem a kiábrándulás és a testi pusztulás zsákutcájába kerülnek-e? Goethe Faustja és Gogol Csicsikovja egyenes úton járnak-e?"

És mégis... Mégis milyen teljességgel idézik meg korukat. Eppen azért, mert különbségük ilyen utakra kényszeríti őket, melyen több emberrel és jelenséggel találkozhatnak, mint az egyenes, nyílt életpályákon." (Illyés 1972. 375)

(46) példa: "Esik az eső, de nem mozdulok a padról; tűröm, hogy megázzak, ez csaknem jólesik." (Márai 1990. 189)

Az idézett szemelvények az ellentét megokolásának eszközeit: a kötőszókat és a magyarázó kötőszó szerepű kifejezéseket emelték ki. Mindezek azonban valóban csak eszközei a konstrukciótípusnak, amely nem a kötőszótól, hanem a benne keletkező gondolat belső tagolásától függően az, ami. A következő szövegrészletekben ezt látjuk. Szögletes zárójelbe tett kötőszóval jelöljük az ellentét és a magyarázat helyét:

1.1.0.2. A jelöletlen viszonyfajták

(47) példa: "Ién a professzoromtól vártam, hogy útba igazítson, vagyis megmondja, mivel kezdjem a tanulmányokat, milyen természetű anyagot gyűjtsek jövőendőbeli romanisztikai disszertációmhoz. [De] 2Gazda nélkül számoltam, ő ugyanis

semmivel sem volt tájékozottabb a kérdéses területen, mint én magam. 3Ha csak egy kicsit konyít a tárgyhöz, csak annyira, hogy a legnyilvánvalóbb avatatlanok számára is kézenfekvő tippet adja, nevezetesen, hogy román jövevényszavainkról készítsek disszertációt, semmi sem mentett volna meg a tudományos pályától." (Kolozsvári Grandpierre 1981. 86)

(48) példa: "1Sokáig azt kellett hinnem, hogy az ormánsági élet kegyetlen, megrendítő ábrázolása olyan élménye Kodolányinak, amit igazságkereső szenvedélye soha nem tagadhat meg. [De] 2Tévedtem. 3A Feketevizben [ugyanis] minden visszajára fordul: a paraszti életnek itteni ábrázolása - a Börtön, a Kántor József megdicsőülése után - visszatér Gárdonyi falujaig, sőt majdnem a népszínmű hazug idilljéig." (Illés 1972. 238)

(49) példa: "1Azáltal, hogy a magyar progresszió jó része vak kenyszerből vagy hiszékeny számításból oly fokban hallgatott a magyar néptömegek nemzeti jogainak sérrelmeiről, pogromig fajuló üldöztetéséről, a nemzet ügyének látványos védelmet a reakció szinte kizárólagos birtokául engedte. 2A természetes nemzeti érzésnek ezt a hűrját a Horty-rendszer kezdetben egyáltalán nem érintette. 3Később is csak óvatosan, a hűr hangját teljesen Párizs felé irányítva: a békekonferencia tagjainak megvilágosítására s meglágyítására. 4Az igazság érvényesítése lehet taktikai dolog. 5Az igazság képviselését [azonban], mely erkölcsi kategória, nem lehet akár rövid időre sem szüneteltetni. 6A szüneteltetés [ugyanis] itt átengedés. 7Ez történt." (Illyés 1979. 271)

(50) példa: "1Felötlő, hogy Petőfiről vidéken közönsegesen azt tartják, hogy öltözetében különc, a bornak barátja és természetes költő, minden műveltség nélkül. 2Ezen hírekből [azonban] egyik sem igaz. [Ugyanis] 3Petőfi most

mindig vizet ivott, csinos öltözetben jelent meg, és az angol, francia s német irodalommal ösmeretes. 4Beszélni is gyakran szokott franciául." (Kemény Zsigmondot idézi Illés E. 1972. 74)

(51) példa: "1A köztudat szerint Rómába egy német utazott, s Weimarba egy görög tért vissza, lefelé rímes verset dúdolt, s hazafelé hexametert skandált. 2A fordulat [azonban] korántsem volt ilyen hirtelen. [Ugyanis] 3Goethe olaszországi útja tulajdonképpen tüntető utazás: mindazt, amit Rómában látni fog, Weimarból előre látta, s azt fedezi fel Olaszországban, amit magában már fölfedezett. 4Az olaszországi út arra jó, hogy egy előre átgondolt anyagon magát elmagyarázza." (Németh 1973. 235)

(52) példa: "1>>A modern világ egyik újdonsága az, hogy a hagyományokat igyekszik föl váltani az ésszerűség.<<

2Erre [azonban] kevés jel mutat. 3Az imént lezajlott világháborúban [ugyanis], mely szintén a >>modern világ<<-hoz tartozik, ötödfél évig élt az emberiség a leggyávabb hagyományban, a legförtelmesebb esztelenségben, s nyilván boldogan lubickolt a vérben, mert különben nem fürdött volna benne nyakig és fülig ötödfél éven át fiatal és öreg, szegény és gazdag, férfi és nő, hanem közös erővel veget vetett volna neki." (Kosztolányi 1971. 92)

(53) példa: "1A tehetségnek sokszor jele bizonyos korlátozottság - a tehetséges ember mintha csak valami gyűjtőlencse lenne, amely egy pontra veti egy ember egész erejét. 2Ez a korlátozottság azonban a cél s a rendkívüli, szívós szorgalom korlátozottsága s nem a természeté. [Ugyanis]

3Nem egy képességünknek, az egész embernek kell rendkívül gazdagnak lenni, hogy legyen mit egy pontra vetíteni." (Németh 1980. 339)

Eddigi szemelvényeinkkel a *de* (azonban) - *mert* (hiszen) viszonyfajták tipikus együttállását, azaz a megokolt utótagú ellentétes konstrukciótípus tartalmi-logikai természetét igyekeztünk megvilágítani. Látnunk kell azonban a megjelenési formákat is, hogy teljes képünk legyen a konstrukciótípusról. Az alábbiakban a megjelenési formák rendszeres áttekintése következik. Ettől kezdődően ábrázolom a példákat, meghozza kettős, egymás alatti formában. A felső ábra a példa explicit jelentésszerkezetét, az alsó az utótag részletezését (implicit komponenseit is) feltünteti. (Az előtag hasonló részletezését itt már nem tartom fontosnak.)

1.1.1. A konstrukció felépítettsége (szerkezete)

1.1.1.1. Az elemi konstrukció

A konstrukció akkor elemi, ha a domináns két kapcsoláson kívül egyéb tartalmi-logikai kapcsolást nem (vagy csupán halmozásként) tartalmaz:

(38) példa: "Lúdas Matyi történetéből Fazekas Mihály, az eladdig csaknem ismeretlen debreceni költő szerzett költői remekművet. 2De Lúdas Matyinak mégsem ő az apja. 3A nép igazságérzetének ezt a halhatatlan alakját [ugyanis] maga a nép teremtette meg." (Illyes 1975. 2. k. 44)

Ábrázolva: ((1) de ((2) ugyanis* (3)))

((A_p) de ((B_q) ugyanis* ((B_p) ET (B_{pr}*))))

AZ OPPOZICIONALIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

A konstrukcióban széttagolódó információrészek nyelvi-
nyelvhasználati szintje szerint az elemi konstrukció megje-
lenhetik a mondatok, a szövegegységek és a szöveg szintjén
egyaránt.

A mondatszintű elemi konstrukció: (F de ((F mert (F)))),
ahol (F) = főmondat, az aláhúzott F vagy szám, pl. 1, 2 stb.,
a szövegmondat további főmondatait reprezentálja.

(54) példa: "A kutyámról szólok, a kétéves, koromszínű
tacskóról, de valójában nem is az én kutyám, hiszen nem én
etetem, nem én sétáltatom; aki ezzel két éve megajándékozta, s
aki nálam többet van együtt vele, nyolc napja vidékre
utazott." (Zelk 1973. 35)

Ábrázolva: ((F) de ((F) hiszen (F)))
((A_p) de ((B_q) hiszen ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

(55) példa: "Tizenharmadik fejezet, melyben mint jötevő
szerepel, fölkarolja a sorsüldözött özvegyet, de végül
kénytelen megverni őt, mert annyira sajnálja, hogy egyebet nem
is tehet." (Kosztolányi 1981. 204)

Ábrázolva: ((F) de ((F) mert (F)))
((A_p) de ((B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

(56) példa: "Egy asszony, mint rendesen, hauzdni készült,
de megtartóztatta magát, mert gyászban volt." (Déry 1982. 364)

Ábrázolva: ((F) de (F) mert (F)))
((A_p) de ((B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

(57) példa: "1A hőmérő 34 Celsius fokot mutat, árnyékban, Budapesten, Kecskeméten és Debrecenben. 2Kiskunhalmon is annyit mutat, az orvos lakásán meg a gyógyszertárban, de máshol nem, mert csak ez a két hőmérő van a faluban." (Nagy 1968. 53)

Abrázolva: ((2) de ((2) mert (2)))
 ((A_p) de ((B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

(58) példa: "Reggel hét órakor harangoznak, de egyik torony órája sem mutat hetet, mert órák a tornyokon nincsenek, csupán egy-egy óralapot ábrázoló rajz látható rajtuk." (Nagy 1968. 12)

Abrázolva: ((F) de ((F) mert (F)))
 ((A_p) de (B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

(59) példa: "Volt nekem régebben kétholdnyi borszőlőm is, de kivágattam, mert olyan bort termett, hogy aki azt megvette, az többet nem köszönt nekem. (Móricz 1984. 390)

Abrázolva: ((F) de ((F) mert (F)))
 ((A_p) de (B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

(60) példa: "Az embermadár megszületett, de az embermadár szomorú ott a magasban, mert le kell szállania a földre, ahol marakodás folyik, gondok nehezülnek, csata és sár párolog." (Karinthy 1981. 1. k. 439)

Abrázolva: ((F) de ((F) mert (F)))
 ((A_p) de ((B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

(61) példa: "Egyike voltam [Ady] legelső ismerőseinek és bámulóinak, *de* versei nem hathattak az én költői fejlődéseemre, *mert* az ő felléptekor én már - én voltam, teljes és egész."

(Babits 1923.)

Abrázolva: ((F) *de* ((F) *mert* (F)))
 ((A_p) *de* ((B_q) *mert* ((B_p) ET (B_{pr}*))))

(62) példa: "Proust eldobja az esemény buta és olcsó zsinórját, *de* kár eldobnia, *mert* a gyöngyök is szétszaladnak."

(Németh 1973. 340)

Abrázolva: ((F) *de* ((F) *mert* (F)))
 ((A_p) *de* (B_q) *mert* ((B_p) ET (B_{pr}*))))

(63) példa: "Háromnegyed tízre járhatott, *de* a kis szobában égtek a lámpák, az erős fényű, zöld ellenzős asztali lámpák a három összetolt irodai íróasztalon, *mert* olyan sötét volt odakint." (Ottlik 1980. 14)

Abrázolva: ((F) *de* ((F) *mert* (F)))
 ((A_p) *de* (B_q) *mert* ((B_p) ET (B_{pr}*))))

(64) példa: "A sárkány azt ajánlotta, hogy verekedjenek meg e helyt és e percben, Lancelot *azonban* nevetett, *mert* ő elsősorban nem a Sárkányra, hanem Merlinre vadászott, Merlinhez akart jutni." (Gerelyes 1973. 111)

Abrázolva: ((F) *azonban* ((F) *mert* (F)))
 ((A_p) *azonban* ((B_q) *mert* ((B_p) ET (B_{pr}*))))

(65) példa: "A dolog akkor van rendben, amikor [Kolozsvári-Grandpierre] megelégszik egyetlen vonallal: ő azonban rendszerint kevesli ezt, mert többet tud hőseiről, s észreveszi, hogy az értelem milyen veszedelmes hamisító." (Ottlik 1980. 63)

Ábrázolva: ((F) azonban (F) mert (F)))

((A_p) azonban (B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

A szövegegység és a mondat szintjén vegyesen jelentkező elemi konstrukció

A megokoló alkapcsolás itt mondategészen belül helyezkedik el.

(66) példa: "1Isten csúnyán rászedi Jonást. 2De Jónás mégsem tragikus hős, mert ebben a rászedésben (és abból a legmagasabb perspektívából, ahonnan isten a világegeszet látja) igenis istennek van igaza." (Szekely 1978. 137)

Ábrázolva: ((1) de ((2) mert (2)))

((A_p) de ((B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

(67) példa: "1Morus Tamás tragédiája eléggé közismert. 2Aki rövid beszámolónál többet akar tudni államjogi és politikai vonatkozásairól, történelmi művek, tankönyvek, tudós és népszerűsítő életrajzok százaiban járhat utána. 3De soha nem árt rövidre fogva elismételni, mert jelkepe fel-felújul, valahányszor törvényességbe bűjtatott önkény kerít hatalmába egy országot, földrészt, esetleg maga alá gyűri a fél földgömböt." (Cs. Szabó 1982. 585)

Ábrázolva: ((1-2) de ((3) mert (3)))

((A_p) de ((B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

(68) példa: "1Sokat töröltem. 2Ha egyszer kötetben kiadnák mindazt a szöveget, amit a papírról eltüntettem, hatalmas könyvszekrényeket töltene meg. 3Büszkén néznék végig rajta, és azt mondanám: >>Exegi monumentum<<. 4De nem mondhatok semmit, mert művem nem látható. 5Az a lényege, hogy nincs." (Bálint 1966. 2. k. 537)

Ábrázolva: ((1-3) de ((3) mert (3)))

((A_p) de ((B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}*))))

A következő példákban nem elvárástörlő, hanem szembe-
állító (egyszerű) ellentéttel realizálódik a konstrukciótípus.

(69) példa: "1 1960-ig könyveim a határokon nem jutottak túl; 1960-ban egy nyugatnémet cég vállalkozott Iszony című regényem kiadására, mely azóta 11 nyelven jelent meg. 2Németül az Égető Eszter, történeti drámáim gyűjteménye s egy tanulmány-válogatásom olvasható még. 3Mindezek azonban egyoldalú képet adnak munkásságomról, hisz én elsősorban tanulmányíró voltam, s tanulmányaim java - egyelőre - Magyarországon is hozzáférhetetlen." (Németh 1975. 462)

Ábrázolva: ((1-2) azonban ((3) hisz (3)))

((A_p) azonban ((B_q) hisz ((B_p) ET (B_{pr}*))))

(70) példa: "1A Főjegyző s más intellektuális pozíciókat betöltő férfiak, ha akarnak, barátai s jóakarói lehetnek egy bizonyos fokig a népnek. 2Van azonban eset, amikor az intelligencia valamely tagja hijával van a jóindulatnak, sőt a tárgyilagosságnak is, mert úgy viselkedik, mint a római prokonzul, akinek uralma alá adták valamely tartomány lakosságát." (Nagy 1959. 2. k. 431)

Ábrázolva: ((1) azonban ((2) mert (2)))

((A_p) azonban ((B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}))))

A MEGOKOLT UTÓTAGÚ ELLENTÉT

(71) példa: "1Tarcalné a cséplésnél dolgozik, pelyvahordó, ugyancsak Bántelken, otthonmaradt neki is két kis gyereke, majd este kapnak főtt ételt, egy kis levest, bele kenyérszeletkéket.

2Kara Péternek viszont könnyű a dolga, mert ő mostanában a dinnyéjét őrzi. 3ül a kunyhója előtt és nézelődik." (Nagy 1968. 56)

Abrázolva: ((1) viszont ((2) mert (2))

((A_p) viszont ((B_q) mert ((B_p) ET (B_{pr}*))))

A mondat és a szövegegység szintjén váltva megjelenő elemi konstrukció. Ez formailag átszegmentálja a konstrukciótípust: a megokolást tünteti fel főkapcsolásnak, jöllehet a *mert*, *hisz* stb. ebben a tagolásban is alkapcsolás marad.

(72) példa: "1Térben és időben ma már csodálatosan közel esnek egymáshoz az Alföld legszélsőbb pontjai is - es mégis végtelenek, szinte áthidalhatatlanok a távolságok. 2Mert éppen ezt az "áthidalást" nem győzi az emberek kilencven százaléka pénzzel." (Nagy 1959. 2. k. 445)

Abrázolva: ((1) mégis ((1) Mert (2)))

((A_p) mégis ((B_q) Mert (B_p) ET (B_{pr}*))))

(73) példa: "1A folyamat sok tekintetben e népek politikai nacionalizmusának erjedésével párhuzamos, hiba volna azonban egyszerű mellékszövegének tekinteni. 2Hisz az irodalmi nacionalizmus a politikainál jóval előbb kezdődött, s a jobbak szívét véve mértékül, tovább is tartott." (Németh 1980. 319)

Abrázolva: ((1) azonban ((1) Hisz (2)))

((A_p) mégis ((B_q) Mert ((B_p) ET (B_{pr}*))))

(74) példa: "1Falun sem könnyű a tények megállapítása. 2Könnyű kérdezni, de nehéz helyes feleletet kapni. 3Mert a falusiak nem ismerik eléggé a saját falujukat." (Nagy 1959. 2. k. 423)

Ábrázolása: ((1-2) de ((2) Mert (3)))
 ((A_p) de ((B_q) Mert ((B_p) ET (B_{pr}*))))

(75) példa: 1Sok minden szeretnék lenni, ha újra kezdhethetném, de kritikus semmiképp. 2Mert milyen élet volna az: ahány dolgozatom, annyi retteget." (Zelk 1973. 237)

Ábrázolva: ((1) de ((1) Mert (2)))
 ((A_p) de ((B_q) Mert ((B_p) ET (B_{pr}*))))

A szöveg szintjén megjelenő elemi konstrukció többnyire csak szövegrészlet, de lehet teljes szövegmű is. Az alábbi példák tényleges vagy lehetséges bekezdések.

(76) példa: "1[Kosztolányi] Hevesen, a leghevesebben kívánta: akik magyarul írnak, azok a nyelvtant, a stilisztikát és az erkölccsant egyetlen, összeforrott, mindenkor kötelező törvénynek tiszteljük.

2De nem szerette azokat a merev törvénytisztelőket, akik képzelőerő és tehetség híján bilincsbe vernék, ami él, hullámzik, mozog és állandóan változik. 3Hiszen ami tegnap szabálytalanság volt, ma szabály lehet." (Illés 1972. 165)

Ábrázolva: ((1) De ((2) Hiszen (3)))
 ((A_p) De ((B_q) Hiszen ((B_p) ET (B_{pr}*))))

(77) példa: "1Ha az >>akác<< nevű kis univerzumból valaki éppen a törzs hengerét, a lombzat laza és a levél szigorú tengelyszimmetriáját veszi észre, az föltehetőleg kubista. 2De ha valaki az akác univerzumát vagy annak egy részét nem képes valamely művészi rend részévé tenni, az ne kísérletezzon az akác ábrázolásával. 3Hiszen maga az akác közli velünk - millió más mellett - az élőlények geometriáját, például az akáclevél jellemző, törvényszerű formáját." (Nemes Nagy 1982. 145)

Ábrázolva: ((1) De ((2) Hiszen (3)))
 ((A_p) De ((B_q) Hiszen ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

(78) példa: "...1Az a tény, hogy az olasz fordításért hathavi fizetésemnek megfelelő összeg üti a markom, a színházi fordítást ugyancsak busásan honorálják, sorozatosan jelennek meg írásaim a napilapokban, folyóiratokban, sőt már félig elkészült a regényem, megerősítette az önbizalmam és azt az elhatározásomat, hogy a gyakornoki kinevezés kétes esélyeért nem dolgozom félholtra magam. 2Egyelőre azonban nem akartam kenyértörésre vinni a dolgot az Intézettel. 3Hiszen a függetlenség alig-alig átélt érzetét az a féltudat taplalta, hogy több helyről húzok jövedelmet, és nem egy helyről, mint szerencsétlen kollégáim." (Kolozsvári Grandpierre 1981. 208.)

Ábrázolva: ((1) azonban ((2) Hiszen (3)))
 ((A_p) azonban ((B_q) Hiszen ((B_p) ET (B_{pr}^{*}))))

(79) példa: "1Szöllősy Zoltán dr. számításai szerint 1930-ban Magyarországon egy lakosra naponként 0,42 liter tej jutott. 2Budapesten a tej fejadagja 0,38 liter, vidéken pedig 0,43 liter volt.

3Ebből, a deduktíve kapott adatokból azonban alig következtethetünk arra, hogy egy lakos ténylegesen mennyi tejet fogyasztott. 4A summasan mezőgazdasági fogyasztásnak nevezett

menyiségben ugyanis benne van a tejtermékekre fordított tej is, ez magyarázhatja a hivatalos és az O. M. T. K. adatai közötti eltérést." (Illyés 1976. 2. k.)

Ábrázolva: ((1-2) azonban ((3) ugyanis (4)))

((A_p) azonban ((B_q) ugyanis ((B_p) ET (B_{pr}*))))

A szövegszintű konstrukciótípusból gyakran hiányzik a megokolást jelölő kötőszó. Alább ilyen példák következnek.

A zárójelben megadott kötőszót az ábrákon csillag jelöli.

(80) példa: "1A kép, bevallom, inkább kellemetlen érzést keltett bennem; a csillogó szemű, határozott körvonalú alakok után a látogatók is közönyösen, érdeklődés nélkül mentek el előtte. 2S ez a kép mégis valami igazat fogott meg. [Tudniillik] 3Mintha azt a ködöt fényképezte volna le valaki, amelyben évek óta élek, a kapcsolatok sorvadását, a kiidegenedést, a betegséget s ugyanakkor a jól ismert mozgást is, amelyre (a katonabekecs alól messze előreugró, lomha térdek) diákkoromban olyan megdöbbenően eszméltem rá, egy-egy belvárosi kirakat üvegében: Mit gondolnak erről, hogy fogják ezt embernek elfogadni az emberek?" (Németh 1975. 556)

Ábrázolva: ((1) mégis ((2) tudniillik* (3)))

((A_p) mégis ((B_q) tudniillik*((B_p) ET (B_{pr}*))))

(81) példa: "1A Zrinyiász nem tartozik a világirodalom legnagyobb remekművei közé, sőt a maga szűkebb rokonságában, a barokk eposzban sem lehet összemérni a mester, Tasso, formatökéletességével. 2Van azonban a magyar költeménynek egy tulajdonsága, ami egyetlenné teszi az eposzok előkelő családjában. 3A Zrinyiászt [ugyanis] olyasvalaki írta, aki

maga is benne van az eposzban, aki maga is epikus hős." (Szerb 1958. 164)

Abrázolva: ((1) azonban ((2) ugyanis* (3)))

((A_p) azonban ((B_q) ugyanis*((B_p) ET (B_{pr}*))))

(82) példa: "1A fény az ötödik ajtó mögött ragyog, a csúcsraérés pillanataiban, >>Szép és nagy a te országod<< - mondja a szerelmes asszony először szinte megsemmisülten a férfinak. 2De ebben a fénylő pillanatban mégis a szédülés élménye a legszorongatóbb. 3Az ostromló, nyugtalan boldogság [ugyanis] nem ismeri a nyugvópontot, de Judit konok kíváncsisága rögtön szétzilálja a herceg tömör szólamait, a már-már kibomló, szárnyaló melódiát, a beteljesülő szerelmet." (Illés 1972. 136)

Abrázolva: ((1) De ((2) ugyanis* (3)))

((A_p) De ((B_q) ugyanis* ((B_p) ET (B_{pr}*))))

Ha a mondategészek tartalmi-logikai viszonya nyilvánvaló, akkor mindkét kötőszó elmaradhat. Ezt szemlélteti az alábbi példa:

(83) példa: "1Abban a szilárd meggyőződésben utaztam vissza Pestre, hogy az ügyet - akkor még így neveztem - végérvényesen befejeztem.

[De] 2Tévedtem. 3Még hátra volt belőle [ugyanis] egy bohózatnyi és egy drámányi cselekménysorozat." (Kolozsvári Grandpierre 1981. 239)

Abrázolva: ((1) De* ((2) ugyanis* (3)))

((A_p) De* ((B_q) ugyanis* ((B_p) ET (B_{pr}*))))

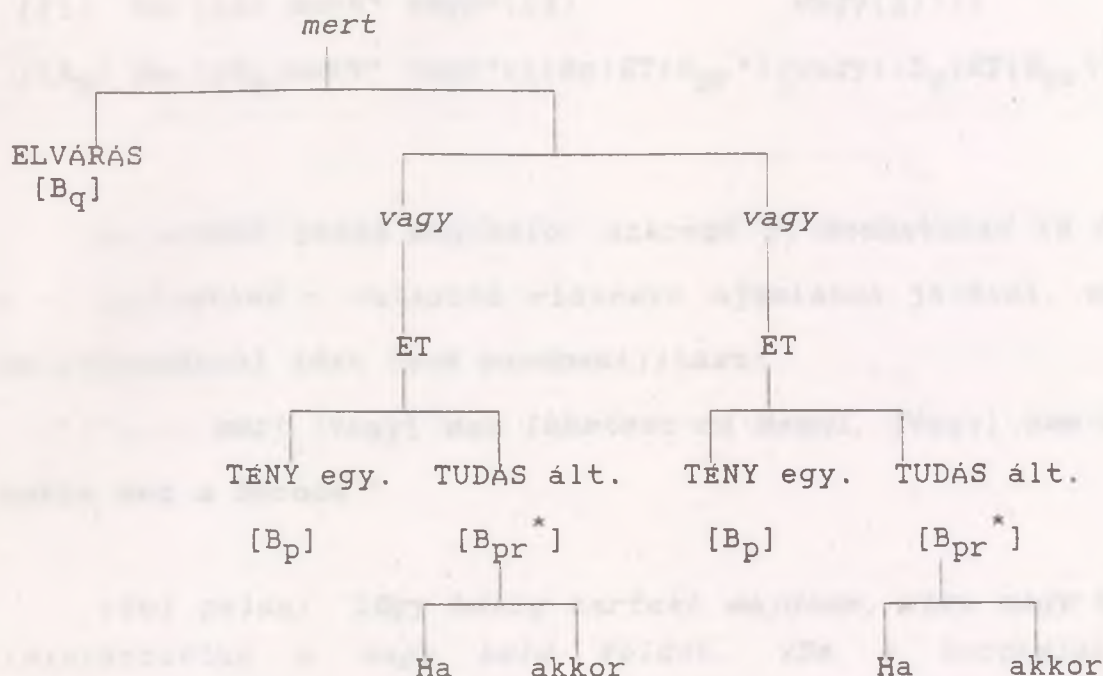
1.1.1.2. A bővített konstrukció

A (*de...mert*)-alkotta konstrukciótípus elő- és utótagja külön-külön és egyidejűleg is kibővíülhet valamely markáns tartalmi-logikai viszonyfajtaival. Ez egyedíti a szövegegységet, a lényegét - természetesen nem változtatja meg, hiszen a kibővüléstől függetlenül az ellentét marad a fő- a megokolás pedig az alkapcsolás.

1.1.1.2.1. A konstrukció utótagja bővül ki:

Kibővülés választó viszonyfajtaival

A megokolás jelentésrésze a választás következtében megkettőződik:

(84) példa: "lRégen az út mentén, szegélyezve az
öregszőlőt, hatalmas akácok, derekas fehérvirágok virultak,

itt-ott egy-két égbe nyúló jegenye is, de a fák ma már nincsenek meg. [Mert] 2Vagy kipusztultak, vagy kivágták őket, s helyükbe újakat nem ültettek." (Nagy 1968. 102.)

Abrázolva:

((1) de ((1) mert* vagy ((2) vagy(2)))
 ((A_p) de ((B_q)mert* vagy(((B_p)ET(B_{pr}*))vagy((B_p)ET(B_{pr}*))))))

(85) példa: "Mikszáth kiméletlen. Széljegyzetekkel kíséri a Pesti Hírlapban a középiskolai törvényjavaslat viharzó képviselőházi vitáját -többek között így: >>1Kölcsey Ferenc óta ilyen pipogya hang nem figurált a diétákon. 2De kölcseyt mégis meghallották. [Mert] 3Talán a fülek voltak még jobbak abban a korban, vagy talán, mert bizony nem lehetetlen az is, Péchy Jenő mondataiban van a hiba." (Illés 1972. 114)

Abrázolva:

((1) De ((2) mert* vagy*((3) vagy(3))))
 ((A_p) De ((B_q)mert* vagy*((B_p)ET(B_{pr}*))vagy((B_p)ET(B_{pr}*))))))

Az alábbi példa megokoló szerepű 3. mondatában is inkább a - jelöletlen - választó viszonyt ajánlatos jelölni, mint a mellékmondatai közt lévő szembeállítást:

"..., mert [vagy] nem lehetett rá menni, [vagy] nem ontotta meg a borona."

(86) példa: "1Egy hétig tartott majdnem, mire nagy kinnal felszántottuk a négy hold földet. 2De a boronálás nem sikerült. [Mert] 3Amíg friss volt, nem lehetett rá menni, mert belejárt a ló lába amikor megszikkadt, akkor meg nem ontotta

AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

meg a borona." (Veres 1971. 951)

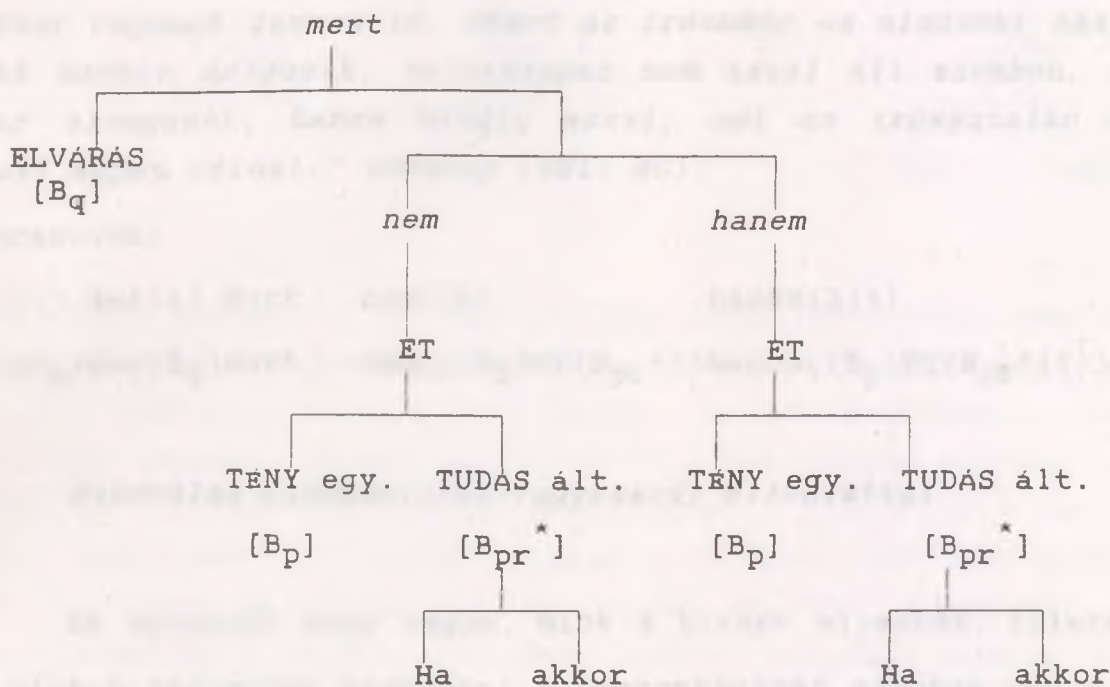
Ábrázolva:

((1) De ((2) mert*vagy*((3) vagy* (3))))

((A_p) De ((B_q)mert*vagy(((B_p)ET(B_{pr}^{*}))vagy*((B_p)ET(B_{pr}^{*}))))))

Kibővülés kizáró ellentéttel

A megokolás jelentésrésze a kizáró ellentét mentén megkettőződik:

(87) pelda: "1Mennyi hatásvadászat, milyen mesterkelt csoportosítás, a történelem hatásos momentumainak milyen bámulatos kihasználása van ezen a képen. 2Mint egy szín/adi jelent, egy tragediából. 3És mégis hidegen hagy; mert a festő

A MEGOKOLT UTÓTAGÚ ELLENTÉT

nem nagy művész, akinek nagy mondanivalói vannak számunkra, hanem csak ügyes komédiás, aki csak izgatni és érdekelni akar." (Babits 1977. 13)

Ábrázolva:

$((1-2)\text{mégis } ((3) \text{ mert nem}((3) \text{ hanem}(\underline{3})))$

$((A_p) \text{ mégis } ((B_q)\text{mert nem}(((B_p)\text{ET}(B_{pr}^*))\text{hanem}((B_p)\text{ET}(B_{pr}^*))))$

(88) példa: "- Mint írónak, milyen közérzetet jelent ez a hirtelen jött sokféle színpadi siker?

- 1Természetes, hogy a siker kellemes érzés, de ugyanakkor roppant zavaró is. 2Mert az íróember és mindenki más is, aki bármin dolgozik, voltaképpen nem azzal áll szemben, amit már elvégzett, hanem mindig azzal, ami az íróasztalán van, amit éppen csinál." (Örkény 1981. 40)

Ábrázolva:

$((1) \text{ de}((1) \text{ Mert nem}((2) \text{ hanem}(\underline{2})))$

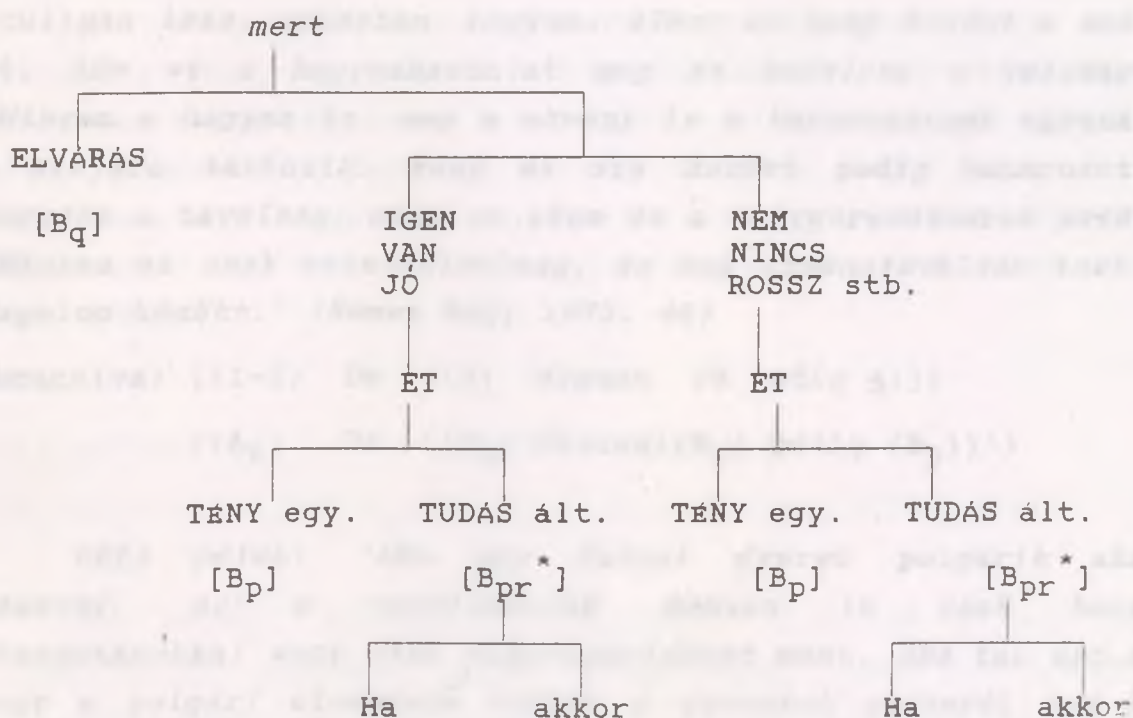
$((A_p)\text{de}((B_q)\text{Mert nem}(((B_p)\text{ET}(B_{pr}^*))\text{hanem}((B_p)\text{ET}(B_{pr}^*))))$

Kibővülés szembeállító (egyszerű) ellentéttel

Ez ugyanúgy megy végbe, mint a kizáró ellentét, illetőleg a kizáró választás esetében; a viszonyfajta azonban nem a tipikus kötőszavaival reprezentáljuk, hanem a szemben álló jelentéskategóriákkal:

"ez igen, az viszont nem", "ez van, az viszont nincs", "ez jó, az viszont rossz" stb.:

AZ OPPOZICIONALIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

(89) példa: "...Ha azt mondom, hogy három ház, vagy hogy fejembe teszem a kalapom, szintén illogikus vagyok, mert három ház az több ház (tehát három házak), és nem a fejembe teszem a kalapom (hanem a fejemre), különben a koponyamba kellene gyűr-
nöm, és összekeverednék az agyvelőmmel. 2Mégis az a helyes, hogy három ház, s fejembe teszem a kalapom. 3Es nem nevetek, ha ezt olvasom. 4Mert e két szókép magyar, évezredes, ősi szemléletünkből sarjad, a fönti három ellenben gyatra német fordítmány. (Kosztolányi 1971. 61)

Abrázolva: ((1) Mégis((2-3) Mert (4 ellenben4))))

((Ap) Mégis((Bq) Mert((Bp)ellenben(Bp))))

(90) példa: "Igy küldöztetjük egymásnak a szavakat, mint a kertészek a tulipanhagymát: nálam tulipán volt, nálad

tulipán lesz, útközben hagyma. 2Tény és tény között a szó az út. 3De ez a hagymahasonlat meg se közelíti a valóságot. 4Hiszen a hagyma is, meg a növény is a természetnek ugyanarra a síkjára tartozik, tény és szó között pedig határozottan nagyobb a távolság, mint az atom és a bolygórendszerek között. 5Hiszen ez csak méretkülönbség, az meg dimenzióváltás test és fogalom között." (Nemes Nagy 1975. 48)

Ábrázolva: ((1-2) De ((3) Hiszen (4 pedig 4)))
 ((A_p) De ((B_q) Hiszen((B_p) pedig (B_p))))

(91) példa: "1Ha egy falusi gyerek polgárit akart végezni, az a vasútvonalak mentén is csak hosszú utazgatásokkal vagy csak magántanulóként ment. 2De tán épp az, hogy a polgári elvégzése szülők s gyerekek részéről egy kis becsvágyat, erőfeszítést követelt, tette olyan vonzóvá az én szememben legalább, a hajdani polgáristákat. [Mert] 3A jobbmódú polgár vagy értelmiségi gyereknél természetes volt, hogy középiskolát végezzen, az elemi felső négy osztályába azok a gyerekek jártak, akikkel a szüleik nem tudtak törődni, vagy ők maguk elhagytak magukat; a polgári azonban a magukra adó munkásszülők és gyerekek iskolája volt, akik itt kiváltak, a tanítóképzők és kereskedelmi iskolákon mint hatsólépcsőn, értelmiségi szintre is feljuthattak." (Németh 1961. 358)

Ábrázolva: ((1) De ((2) Mert* (3 azonban 3)))
 ((A_p) De ((B_q) Mert* (B_p)azonban (B_p))))

1.1.1.2.2. A konstrukció előtagja is kibővíthet a többi tartalmi-logikai kapcsolásfajtaival, leggyakrabban azonban az okado (vagy kifejtő) magyarázattal. Mivel az így kibővült előtagot a maga helyen önálló konstrukciótípusként tárgyalom, itt csupán szemléltetem néhány példával.

(92) példa: "1A tanárság szívem szerint való pálya volt; [hiszen] a görög szellemből van benne valami szókratészi is, s derék tanítványokat neveltem, akikre büszke vagyok. 2Mégis, itt a fővárosban, hamar éreztem, hogy az iskolától válnom kell, mert egy nagyobb iskola vár, melynek padsoraiban egy egész nemzet ül." (Babits Mihály nyilatkozata Fodor Józsefnek 1923. dec. 8.)

Ábrázolva:

((1) hiszen*(1)) Mégis((2) mert(2)))
 ((A_q)hiszen*((A_p)ET(A_{pr}*))Mégis((B_q)mert((B_p)ET(B_{pr}*))))

(93) példa: "1[Madách]... korával, Tolsztoj és más nagy meghasonlottak módjára, nagyon elégedetlen. 2Nem elmaradottan és érzéketlenül, hiszen magába szívta az uralkodó eszmeket, érdekli a fejlődés, izgatja a tudomány, szajkózó hiveinél jobban felfogta a modern civilizáció értelmét. 3De elégedetlen, mert túljutott rajta, a dolgok visszáját is látja, az elkerülhetetlen véget, a megcsúfolt, megkopott eszmét, Ádám kiabrándult szemével néz, meg mielőtt felidézné csüggesztő panorámáját." (Halász 1959. 679)

Ábrázolva:

((1-2) hiszen(2)) De((3) mert(3)))
 ((A_q) hiszen((A_p)ET(A_{pr}*))De((B_q)mert((B_p)ET(B_{pr}*))))

(94) példa: "1Lancelot kalandjának és küzdelmeinek ismertetése örömmel töltött el, mert amennyire képes vagyok megítélni, azt hiszem, életének addigi szakasza nem nélkülözötte a bájt és diadalt, tehát izléses és igazságos is volt. 2Attól a perctől azonban, amikor Lancelot hajlamának és hivatásának engedelmeskedve nemcsak hogy elfogadta, hanem megkereste, fel-

A MEGOKOLT UTÓTAGÚ ELLENTÉT

idézte és pástra hívta ellenségeit, e történet komorra válik, mert nélkülözi a diadalittas befejezést, szó sem lehet végső boldogságról meg hasonlóról, és még a lovag leghívebb társa és hordozója, a nagy süreányű mén is, fogságot szenved majd, vérben és sárban gázol, s közben gyakorta elfeledi, milyen vidáman taszigálta az előtte gyanútlanul ballagó Lancelot hátát, hogy verekedett érte és mellette, s milyen boldog volt, ha Lancelot csillapítóan a nyakára tette a kezét." (Gerelyes 1973. 104)

Abrázolva:

$(((1) \text{ mert } (1)) \text{ azonban } ((2) \text{ mert } (2)))$
 $(((A_Q) \text{ mert } ((A_P) \text{ ET } (A_{Pr}^*))) \text{ azonban } ((B_Q) \text{ mert } ((B_P) \text{ ET } (B_{Pr}^*))))$

A konstrukciótípus előtagja gyakran bővül ki következtető alkapcsolással is. Az ábra jeleinek sorrendje itt:

$(((A_P) \text{ ET } (A_{Pr}^*)) \text{ tehát } (A_Q)) \text{ vagy } ((A_{Pr}^*) \text{ ET } (A_P)) \text{ tehát } (A_Q))$

(95) példa: "1A történelem politikai történetből akkor már nálunk az egész gazdasági élet és művelődés történetévé szélesült; az irodalmi alkotások mögött is egyre jobban láttuk a történeti feltételeket, sőt őket magukat is, részben legalább, történeti tetteknek fogtuk fel. 2Természetes volt tehát, hogy a hetedikben mindkettőből 1795-ig vagy 1825-ig jutva a nyolcadikban fej-fej mellett érjünk a kortárs történetig és írókig; előbb a történeti képet festve meg, azután az irodalmi, a műveket egyben történeti illusztrációul használva. 3Minthogy azonban az érettségén világtörténet teteleink is voltak, s különben is meggyőződésem volt, hogy a nemzeti történelem csak összehasonlító stúdium lehet (önálló története csak egy egész civilizációnak van), a magyar történet egy-egy korszaka elé alig kisebb világtörténeti bevezetőt adtam; hisz azt például, hogy

hova süllyedtünk mi a török alatt, mit jelent a Zrinyiász, vagy miféle ború lengi körül Rákóczi alakját, csak a tizenhetedik századi Európa gyors emelkedésével lehetett igazán megértetni." (Németh 1961. 27)

Ábrázolva:

$((((1) \text{tehát}(2)) \text{azonban}((3) \text{hisz}(3))))$
 $((((A_{pr}^*) \text{ET}(A_p)) \text{tehát}(A_q)) \text{azonban}((B_q) \text{hisz}((B_p) \text{ET}(B_{pr}^*))))$

1.1.1.3. Összegezés

Az eddigiekben a *(de...mert)*-alkotta konstrukciótípus *felépítettségét* (szerkezetét, megszerkesztettségét) vizsgáltuk meg közelebbről. Itt a konstrukciótípus önmagában érdekelt bennünket. Melyek a meghatározó sajátosságai: megjelenési formáinak gazdag változatosságában az állandónak tekinthető jegyek? úgy találtuk, hogy e konstrukciótípus lényege az *ellentétes főkapcsolás és a magyarázó alkapcsolás sorrendileg kötött együttléte*. Ehhez képest csupán a megjelenési forma kérdése, hogy

a) a *(de...mert)*-tel viszonyított információrészletek tagmondatok-e, vagy pedig mondategészek, mondat fölötti szövegegységek, illetőleg nagyobb szövegrészletek; továbbá az is, hogy

b) a konstrukciótípus elő- és/vagy utótagja egyéb tartalmi-logikai viszonyfajtaival kibővül-e (bővített konstrukció) vagy sem (elemi konstrukció).

A következőkben szempontot váltunk: a konstrukciótípus *beépítettségét* fogjuk megvizsgálni. Itt az érdekel bennünket,

hogy miként lehet része magasabb, komplex alakulatoknak ez a konstrukciótípus, azaz tipizálhatóak-e az e konstrukciótípus fölötti komplexebb tartalmi-logikai összefüggések.

1.1.2. A konstrukciótípus *beépítettsége* (magasabb szöveg-egységbe tartozása) szerint

1.1.2.1. *Viszonylag önálló* a konstrukciótípus, ha a teljes jelentésszerkezetnek ő maga ad formát. Ha a gondolat terjedelmes, akkor az önállóság a konstrukciótípus kibővülésével jár együtt; a gondolat azonban lehet tömör is, s a konstrukciótípus felépítettsége elemi:

(96) példa:

*"ő táncmulatságokat ad szüntelen,
úgy, mintha mindég vagy lakodalma, vagy
Keresztelője volna: és nekünk
Szívünk dobog, ha egy csaplárlegény az
Utcán előnkbe bukkanik, mivelhogy
A tartozás mindjárt eszünkbe jut."*

(Katona József: Bánk bán, III. fel.)

Ábrázolva:

((F) és ((F) mivelhogy (F)))

((A_p) viszont*(((B_q) mivelhogy ((B_p) ET (B_{pr}*))))

(97) példa: *"lúgy mondják, hiresztelik, hogy csak az asszonyt, a szépséges Annát, hites feleséget, Kőműves Kelemennét ölte meg, egette meg, keverte a habarcsba, s építette*

be a falba. 2De ez nem így igaz, legalábbis nem teljességgel így. 3Mert legelőbb magát emésztette sorvasztotta el Kelemen. 4Önmagát gyilkolta meg, saját, egyetlen életét oltotta ki. 5Legelőször gyermekkorának fiúcskájával végzett, majd a fölserdülttel, aki már iskolába járt, s a betűvetést tanulta, meg számok ákombákomát. 6Aztán a pihés állú legényt fojtotta meg, a pattanásos homlokot, a szomorkás tekintetűt, szégyenlőst és öntudatost, utána a katonának berukkolztat, a már felnőtt férfiút, aki veritékezni összeszorított fogakkal is megtanult, akinek kéreg borította a tenyerét. 7Majd pedig agyonütötte a hajlíthatatlan törzsű akácfaembert, aki reggeltől estig robotolt, aki feleségre, gyermekekre, kicsi házra vigyázott - s akinek karikás lett a szeme, feketén borostás az arca, s a hangja fáradt-csüggeteg." (Ördögh 1982. 5)

Ábrázolva: ((1) De ((2) Mert (3-7)))

((A_p) De ((B_q) Mert((B_p)ET(B_{pr}*))))

Hogy abszolút önálló is lehet a konstrukciótípusra épülő szövegmű, arra legmeggyőzőbb példa JUHÁSZ Gyula *Anna örök* című költeménye. Az önállóság (beépítetlenség) természetesen szerkezetileg értendő, vagyis úgy, hogy e vers mint struktúra önálló egész (Szabó 1982). Tematikailag (egyes motívumai, lexikai-szemantikai elemei által) nyilvánvaló része az Anna-verseknek (*Anna minden, Anna után; Milyen volt* stb.), s ezeken keresztül része Juhász Gyula költői életművének.

Temánk szempontjából azonban csak az a fontos, hogy az *Anna örök* mint költői szövegmű a (...de mégis...mert...)-fele konstrukciótípusra épül, annak kibővített megjelenési formája:

(98) példa:

Az évek jöttek, mentek, elmaradtál
Emlékeimből lassan, elfakult
Arcképed a szivemben, elmosódott
A vállaidnak íve, elsuhant
A hangod és én nem mentem utánad
Az élet egyre mélyebb erdejében.
Ma már nyugodtan ejtem a neved ki,
Ma már nem reszketek tekintetedre,
Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból,
Hogy ifjúsogod bolondság, ó *de mégis*
Ne hidd szivem, hogy ez hiába volt
És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!
Mert benne élsz te minden félrecsúszott
Nyakkendőmben és elvétett szavamban
És minden eltévesztett köszönésben
És minden összetépett levelemben
És egész elhibázott életemben
Élsz és uralkodol örökkön, Ámen.

Azonos módon épül fel John KEATS verse (Veöres Sandor fordításában):

(99) példa:

*Heves, rugaszkodó vihar sziszeg
félig kopár száraz bokrok közén;
hideg csillagok merednek felém,
míg sok mérföldön át gyalog megyek.
De alig érzem az éles leget,
s nem busulok hulló lomb énekén,
s nem remít egi ezüst lámpafény,
sem út es otthon közti rengeteg:
mert megtölt a barátság árama,
melyet szivem kis hajlékban talált;
s a szőke Milton ékes bánata,
barátsága holt Lycidas iránt;*

*látom Laurát, rajta halványzöld ruha,
s Petrarca hű fején a koronát.*

JUHÁSZ, illetőleg KEATS költeménye tehát egyetlen konstrukcióra épül; ettől van, hogy az előtag és az utótag kibővülése egy pillanatig sem veszélyezteti a mű szerkezeti egységét, zárttságát. Az információrészek itteni időbeni egymásutánja, valamint egyes részletek halmozása - mint logikailag semleges viszonyítás - nem érinti a konstrukciótípust.

Más lehetne azonban a szerkezeti következmény, ha egyes tagmondatok, mondategészek között logikailag markáns viszonyfajták kapcsolódnának. Ezek ugyanis magukkal hoznák azt a lehetőséget, hogy ne egyetlen konstrukció belső kibővüléséről legyen szó, hanem olyan összetett (komplex) építményről, amely két (vagy több) konstrukciótípus összetételeként jött létre. A következőkben ez utóbbi szövegfelépülési módot vizsgáljuk meg: miféle más konstrukciótípusokkal s hogyan alkot összetett konstrukciót a (*de...mert*)-féle típus.

1.1.2.2. A konstrukciótípus mint összetett konstrukció része

1.1.2.2.1. Az összetett konstrukció elő- és utótagját egyaránt a *de...mert*-féle konstrukciótípus alkotja. A hosszabb szövegrészek miatt az ábrák kevésbé fontos komponenseit most elhagyom.

(100) példa: "1Tágas e világ [az eposz világa], de mégis olyan, mintha az otthonunk lenne, mert a tűz, mely a lélekben él, egylényegű a csillagokkal. [És] 2Élesen elválík a Világ és az Én, a fény és a tűz, de mégsem lesznek egymástól végképp idegenek, mert a tűz a lelke minden fénynek, és fénybe öltözik minden tűz..." (Bálint 1966. 2. k. 249)

Ábrázolva:

((1) de ((1) mert (1)) és*((2)de((2)mert(2)))
 (((A_p) de ((B_q) mert((B_p))) és*(((A_p)de((B_q)mert((B_p))))

(101) példa: "1A gondolat nem volt rossz, mégse mentem sokra vele. 2Mert csak egy szót tudtam nagynehezen kiegészíteni az itatóson, ezt a semmitmondó szót, hogy : "caractere". - 3Viszont a tinta másnap ki volt öntve, a feleségem új tintát hozatott.

4Vagyis tudta ő már akkor, hogy figyelem, vagy legalábbis sejtette. 5S én mégis folytattam a dolgot. 6Mert azt mondtam neki magamban: - Ha játékot akarsz, legyen játék. 7Én mégis megfoglak a végén. 8S dolgoztam tovább." (Füst 1968. 207)

Ábrázolva:

((1) mégse(1)) Mert((2-3))vagyis((4) mégis((5)Mert (6)))
 (((A_p)mégse((B_q)Mert((B_p)))vagyis(((A_p)mégis((B_q)Mert(B_p))))

(102) példa: "1Az emberek általában azt hiszik, hogy szépen, >>művészi<< írni azt jelenti, hogy egyszerű gondolatait is az ember jól fölcifrázva, bonyolultan adja elő. 2Ennek [azonban] éppen az ellenkezője az igaz. [Mert] 3Szépen az ír és beszél, akinek sikerül meg a bonyolult gondolatait is egyszerűen és világosan előadni. 4A művészet pedig ott kezdődik, ahol az ember az ilyen előadással meg élvezetet is szerez hallgatóinak."

"1A magyar nyelv természeténél fogva az egyszerűséget és a világosságot kívánja. [Azonban] 2Nem minden nyelv ilyen. [Mert] 3Vannak nyelvek, amelyek nem is annyira az észhez, mint

inkább az érzelmekhez akarnak szólni. 4Vannak még csavaros, sőt köntörfalazó természetű nyelvek is." (Illyés 1975. 1. k. 82)

Ábrázolva:

((1) azonban*((2) Mert*(3-4))És*((1) Azonban*((2) Mert*(3-4)))
(((A_p)azonban*((B_q)Mert*(B_p))És*((A_p)Azonban*((B_q)Mert*(B_p))))

1.1.2.2.2. A konstrukciótípus az összetett konstrukció utótagjaként épül be

Maga az összetett konstrukció többnyire egyetlen bekezdésben jelenik meg, de széttagolódhatik két (esetleg három) bekezdésre is.

(103) pelda: "1A hajnali hang errefele a huszártrombita és a gyászkürt volt. 2Illetlennek véltem kérdezősködni. 3Épp azért, mert Dávid úr önként kínálta föl előző este, hogy elkísérhetem világot látni. 4ő meg - helytelen lenne úgy mondanom, hogy engem nem méltatott szóra. 5A varost nem méltatta arra. 6Hajnalban azért kellett kelnünk, mert a kofák már pitymallatt előtt kezdtek.

7De mi úgy haladtunk, mint akiket hajnali határ szólit.

8Mert hisz ő Cecere nyilván úgy képzelgett vissza, mintha ott neki láthatárig futó búzavetései ringtak volna egykoron. 9Pusztán azért, mert valahol harmad- vagy negyedizigleni távolságban valamelyik szépapja talán mégis Bezerédj, Szluha vagy Béry-Balogh leszármazott volt." (Illyés 1979. 220)

Ábrázolva: ((1-6) De ((7) Mert hisz ((8))))

((A_p) De ((B_q)Mert hisz ((B_p)ET(B_{pr}*))))

(104) pelda: "1Az én volt Egressy úti tanítványaim most vannak életük delén, a legfiatalabb is elmúlt negyven éves, a

legidősebb sincs több negyvenötnél. 2Hogy váltak be az életben? 3Hányan lettek belőlük vezetőemberek, kiváló szakmunkások, magukne, velte értelmiségiek? 4Mennyire lett az övék az ország és mennyire nem? 5En ezekre a kérdésekre már nem fogok megfelelni, az iskolák barátainak, az ifjúsági szervezeteknek azonban nem is volna olyan nehéz ezt a kutatómunkát elvégezni. 6Hisz az értesítők, a névsorok megvannak, s a volt osztálytársak, ha egyik nem, hát a másik, általában számontartják, akikkel egy padban ültek." (Németh 1961. 363)

Ábrázolva: ((-4) ((5) azonban ((5) Hisz (6)))

((A_p)azonban ((B_q)Hisz((B_p)ET(B_{pr}*))))

(105) példa: "1Nem mi rontunk bele az élet gazdaságába ezzel az erőszakos pedagógiai szintezéssel: a műveltség maga nivellálja magát. 2Bizonyos átlagműveltség elérése egyre könnyebbé válik, magas műveltség fenntartása egyre nehezebbé. 3Ezt a szinteződest nem lehet megakadályozni, de hiba is lenne küzdeni ellene; hisz ebben a - >>tömegek lázadasaként<< elsi-ratott - kiegyenlítődésben olyan alap készült az emberek test- veresülésére, amilyenről regibb korok az emberszeretet rohama-iban nem is álmondhattak. [4A tanügyi reform célja csak egy lehet: ha ez a kiegyenlítődés úgyis folyik, s jó is, hogy folyik, állapotdjek meg minel magasabban.]" (Németh 1961. 17)

Ábrázolva: ((1-2) ((3) de ((3) hisz (3)))

((A_p)de ((B_q)hisz ((B_p)ET(B_{pr}*))))

(106) példa: "1A három juindulatú felnőtt férfi hol ceruzát hegyezett komoly figyelemmel, hol szórakozott magántelefonálást folytatott, hol a tavierati irodák negyedóránként érkező sokszorosított lapjait vagdosta szeletekre és ragasztotta fel üres papírra, amit kutyanyelvnek hívtak. 2Ha rajuk figyeltem, a ritka diktálásaikra a szelsebes

gépirónőnek például, ijesztően ostobának éreztem magam. 3Sehogyan sem tudtam felfogni, hogy voltakeppen miben állhat a munkájuk nehézsége, s hogy miként bizonyíthatnám be egyszer, ha alkalmam nyílik, rátermettségemet erre a pályára. 4Ha rájuk figyeltem, el-elfogott egy kis bamba elkeseredettség; azonban alig-alig figyeltem rájuk.[Mert] 5Nagyon álmos voltam, a nyeldeklőmben éreztem még az álom ízét, és bizakodóan bóbiskoltam át ezeket a délelőttöket." (Ottlik 1980. 14)

Ábrázolva:

((1-3) ((4) azonban ((4) Mert* (5)))

((A_p)azonban(((B_q)Mert*((B_p)ET(B_{pr}*))))

(107) példa: "1A kis Emma a legszebb volt az összes lányok között, akik húgommal, Irmával barátkoztak. 2Szőke haját, szürke szemeit és finom arcuskáját már első látásra édesnek találtam.

3En a második elemibe jártam, ő Irmával együtt az elsőbe. 4A többi fiúnak is tetszett, de nem beszéltek róla. 5Szegyelették volna elárulni, hogy törődnek egy lánnyal, hozzá aki még csak elsőbe jár." (Csáth 1982. 346)

Ábrázolva: ((1-3) ((4) de ((4) mert* (5)))

((A_p)de ((A_q)mert*((B_p)ET(B_{pr}*))))

(108) példa: "1Az új erdélyi irodalomhoz sok személyes emlék köt; számos íróját szeretem és nagyra becsülöm. 2Emlékszem Remenyik első verseire; még könyve sem volt akkor, és senki sem ismerte; erdélyi irodalom még nem is létezett (...) 3Emlékszem az elragadtatásra, amivel a Fekete kolostort olvastam; én írtam róla az első cikket a Helikonban; szegény Dadi meg olvasta korrekturában a halálos ágyan, s örült neki (...) 4Emlékszem az örömrre, mikor Tamasi Áront megismertem, és sikerült útjait egyengetnem (...)

5Így hát nekem megvan az alibim; cikkeimet, amiket az erdélyi irodalomról írtam, az Erdélyi Helikon annak idején éppen nem találta ellenségesnek vagy rokonszenv nélkülinek. 6És mégis igaz az, hogy az erdélyi irodalmat és sohasem mint külön >>autonóm<< kis literatúrát néztem és méltányoltam. [Mert] 7Számomra ez az egységes magyar irodalom egy része volt. 8A Fekete kolostorban a magyar, sőt európai >>kincsház<< nyereségét üdvözöltem, a székely >>helyi színekben<< a magyar szellem színskálájának gazdagodását. 9Az első cikk, amit az erdélyi irodalomról (ezt is épp a Helikonban) írtam, a regionalizmus túlzásaitól és veszélyeitől óvott." (Babits 1978. 2. k. 464)

Ábrázolva:

((1-4) így hát ((5) És mégis ((6) Mert* (7-9))))

((A_Q)És mégis(((B_Q)Mert*((B_P)ET(B_{pr}*))))))

1.1.2.2.3. Nincs különösebb jelentősége, de az alábbi példa kapcsán felhívom a figyelmet egy gyakorisági szempontra. Eddigi példáinkban a tipikus (A_P) volt az előtag, a most következőkben pedig (A_Q), vagyis ezekben nem az alsó tétel, hanem a konklúzió jelenik meg explicit módon.

(107) példa: "1Nem minden ember regényhős. 2Illetve nem alkalmas rá, hogy egy nagyobb, bonyolultabb történet hőse legyen. 3Nincs annyi tartalma, nem olyan összetett. 4Mellék alak persze még lehetne. 5De mellékalaknak se juthat be könnyen egy-egy hős (vagy hősök) mellé regényekbe, drámákba, mert oda csak az léphet be, akinek abban a történetben valóban szerepe van." (Illes 1972. 340)

Ábrázolva: ((1-3) ((4) de ((5) mert (5)))

((A_Q)de(((B_Q)mert((B_P)ET(B_{pr}*))))))

(108) példa: "1Egyszóval a görcs, melynek eredetét mégis nem sikerült kielégítően tisztáznom, visszatért. 2Ráeszmélhettem volna, hogy visszatérése nem incidens, nem egyszerű recidiva, annál súlyosabb tünet, hiszen száz meg száz gyökere úgy átfonja-szövi a testemet, mint az érhálózat, sőt meglehet, hogy a bénító mérget a vérkeringésem juttatja el oda, ahol éppen nincs szükség rá. 3De nem volt időm lelkiéletemre, a reakciók rugóit hüvelyezgetni, mert minden energiámra, módszerességemre szükségem volt, annyi feladat elvégzését vállaltam. (Kolozsvári Grandpierre 1981. 162)

Ábrázolva: ((1-2) De ((3) mert (3)))

((A_q) De ((B_q)mert ((B_p)ET(B_{pr}*))))

1.1.2.2.4. A konstrukciótípus az összetett konstrukció előtagja. Az elő- és utótag viszonya az első példában a De-vel jelölt egyszerű ellentét, a másodikban kifejtő magyarázat (vagyis), a harmadikban kifejtő magyarázat szerepű egyszerű kapcsolatosság.

(109) példa: "1A francia közönséget megleptek az angol képek, de nem tetszettek neki. 2Nem találta elég szépeknek, elég elegánsaknak, elég hatásosaknak őket. 3De a legkiválóbb művészekre egészen más hatással voltak. 4Felkeltették bennük a vágyat, a természetet a maga egyszerűségében vászonra hozni." (Babits 1977. 15)

Ábrázolva:

((((1) De ((1) Mert*(2)) De(3Mert*4)))

((A_p) De(((B_q)Mert*((B_p)ET(B_{pr}*))))

(110) példa: "1Lángelme volt Balzac, de még több lett volna, ha nem aggatja magára elöl a nemesi de-t, hátul a c-t, ha nem a főúri világhoz akarja kötni magát, hanem inkább lefelé, az apja jöttment familiájához. 2Akkor nem vallott volna olyan elragadtatottan a m.narchiáról, és oly bárgyúan arról, amit parasztságnak hitt. 3Vagyis az elkötelezettség sorsszerű. 4Mert sorsot lehet választani! 5Ha képes vagyok teljes azonosulásra, tőlem függ, hogy milyen osztály, nép, felekezet azonos érzésű és szavú, vagyis összetéveszthetetlen tagja legyek, azonnal!" (Illyés 1979. 336)

Abrázolva:

((1) de ((1) vagyis* (2)) vagyis (3 Mert 4)))

((A_p)de(((B_q)vagyis*((B_p)ET(B_{pr}*))))

(111) példa: "1Sirnunk kellene, de elkacagjuk magunkat. [Mert] 2A történelmi tények ily bohozatos ferdítésével még nemigen találkoztunk komoly munkában. 3Eszerint nyelvünket nem nincstelen jobbagyaink tartották fenn, kik a százötven éves török hódoltság alatt is hívek maradtak hozzá, nem a kisnemesség, mely a nemetesítő Habsburgokkal élethalálharcot vívott a magyar iskolákért és a magyar törvénykezésért, nem nyelvújítóink óvták és istápolták ezt a nyelvet, nem ők, akik a népies szavakat fémjelezték és irodalmiva nemesítették, nem is Kazinczy, a mi Malherbeünk, aki a francia szabadságeszmék miatt hét végig raboskodott, és nem is a mi Littrenk, Czuczor Gergely, első nagy szótárunk szerkesztője, egy agrólszakadt földműves fia, akit halálra ítélték, mert a népért és a nyelvért szállt sikra, aztán kegyelmet kapott, és hat évig ülte a császári börtönöket; nem, nem ők ojtogatták, dugványozták jobb századokba, nem ők szökkentettek virágjába és emelték föl az égiszt a mindig taposott és szent nyelvet, ezt a legdemokratikusabb nyelvet, melyben szenvedő népünk mintegy megdicsőült; nem, nem és nem, hanem az oligarchák, akik csak nemetül és franciálul tudtak, a főurak, akik

agarásztak, a gerinces és nemes grófok, akik Bécsben hajbókoltak a lakájoknak, és Párizsban mulattak nemzetközi szövetségeseikkel, a gazdagokkal." (Kosztolányi 1971. 103)

Ábrázolva:

((1) de ((1) Mert* (2)) Eszerint(nem...,hanem...)))

((A_G)de(((B_Q)Mert* ((B_P)ET(B_{pr}*))))

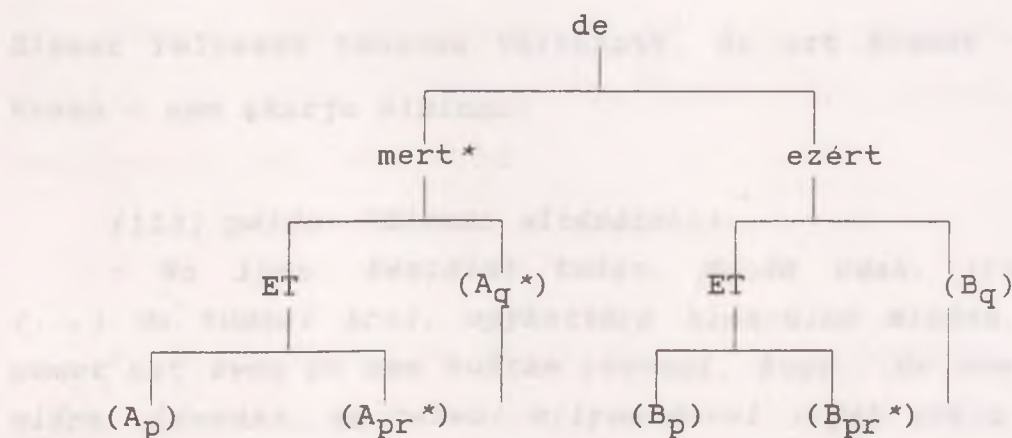
1.1.3. A *de hiszen* kötőszóegyüttes

1.1.3.1. Az alábbi - itt kivételesen *de...ezért* - példa az író szubvilágait szemlélteti. Eszerint a *bátor* embertől ELVÁRHATÓ, hogy nem ijed meg, a *korlátolt* ember viszont megijeszthető:

(112) példa: "Arthus bátor ember volt, de korlátolt, s ezért [a Sárkány] megijeszthette [őt]." (Gerelyes 1973. 119)

(A _{pr} *)	TUDÁS Ha valaki bátor akkor az nem ijed meg.	(B _{pr} *)	TUDÁS Ha valaki korlátolt, akkor az megijeszthető.
(A _p)	TÉNY, hogy Arthus bátor ember volt	(B _p)	TÉNY, hogy Arthus korlátolt volt
(A _q)	ELVÁRHATÓ, hogy Arthus nem ijed meg	(B _q)	ELVÁRHATÓ, hogy Arthust meg lehet ijeszteni

Ábrázolva:

A fenti példa explicit jelentésének *bátor* és *korlátolt* részleteit a *nem ijed meg*, illetőleg a *megijeszthető* TUDÁS (TAPASZTALÁS) 'szubvilágai'-ba ágyaztuk be. A beszélő azonban nemcsak ilyesféle 'szubvilágalkotó' proposíciókba ágyazza be tényállásleírásait, hanem bizonyos 'értékelő' viszonyokba is; olyanokba például, amelyekkel tényállásleírásait KÜLÖNÖS/SZOKATLAN/MEGLEPŐ - gyakran implicit - proposíciók alá rendeli (Petőfi-Kayser 1976. 28).

1.1.3.2. A *de hisz(en)* kötőszóegyüttes interpretációjához - megítélésem szerint - ezen 'értékelő' beágyazásokat kell előtérbe helyeznünk. Azt kell megvizsgálnunk, hogy mely komponensek tartoznak a TÉNY (FAKTUM) 'szubvilágalkotók' alá, s melyekkel állhat a beszélő SZOKATLAN/KÜLÖNÖS 'értékelő' viszonyban. (A példaként használt alábbi szövegrészletet itt nagyobb kontextussal idézem. Ez egy parbeszed-részlet SZILÁGYI Domokos *A tehén* című groteszk elbeszéléséből, amelyben Olga,

Elemér felesége tehénne változott, de ezt Elemér - természetesen - nem akarja elhinni:

(113) példa: "Elemér eltűnődött:

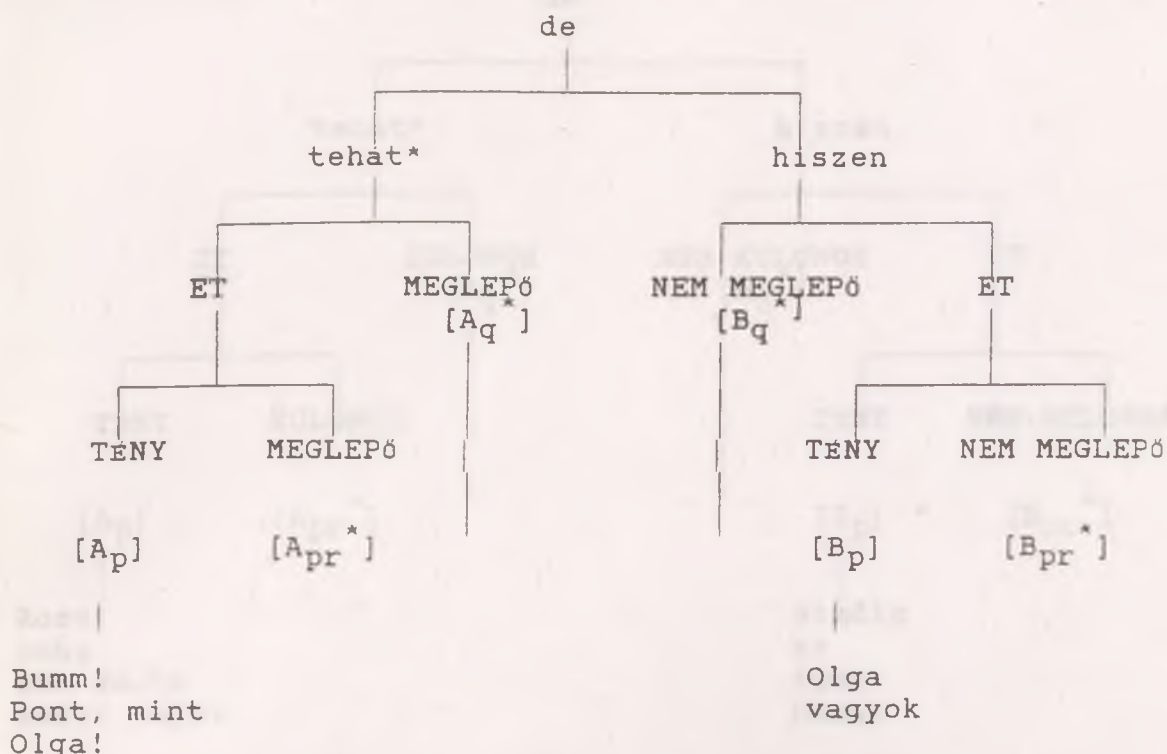
- No igen. Beszélni tudsz. Mondd csak, írni tudsz-e? (...). Ha tudnál írni, egykettőre kiderülne minden. A feleségemet hat éven át nem tudtam rávenni, hogy...de nem mondom meg előre, idesüss, te tehen: milyen ő-vel írják azt a szót, hogy sőt?

- Röviddel.

- Bumm! Pont, mint Olga!

- De hiszen Olga vagyok..." (Szilágyi 1990. 270)

Az explicit tényállásleírások (Bumm! Pont, mint Olga!, Olga vagyok) implicit környezetét az alábbi ágrajzon rekonstruálom:

Hogyan jön közvetlenül a *de* után a *hiszen*? Az ágrajz szerint úgy, hogy a [B] szillogizmus előre hozott 'értékelő' konklúziója implicit marad:

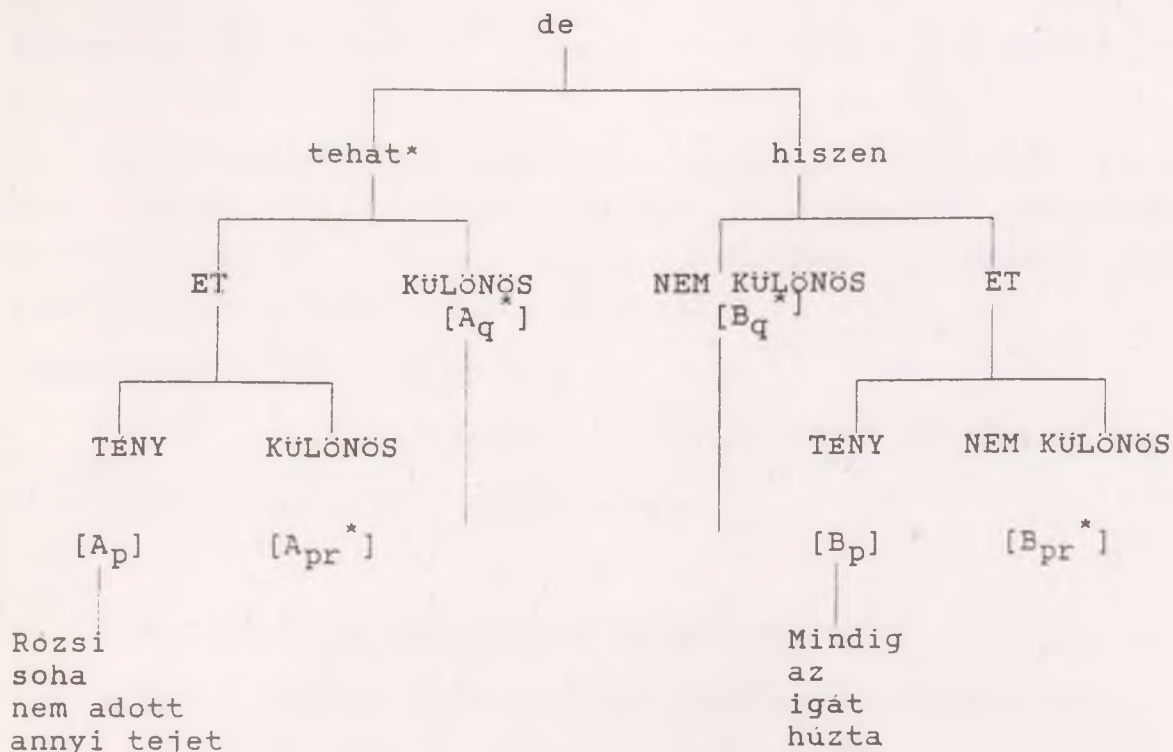
..., *de* NEM MEGLEPŐ*, *hiszen* Olga vagyok.

A *de hisz(en)*-re adott fenti interpretáció szerint a jelen munka BEVEZETÉSében szereplő (31) példából ugyanígy létrehozható ez a sorrendi változat (egy párbeszédben):

- Rózsi tehénke soha nem adott annyi tejet, hogy egyszeri fejésből a család jóllakhatott volna.

- De hisz mindig az igát húzta.

Ábrázolva:

(114) példa: "Fukar kezekkel mérsz, *de* hisz nagy úr vagy"
(Madách: Az ember tragédiája. Első szín)

A *de* és a *hisz* közti implicit jelentésrészlet: *de* nem különös, nem szokatlan, nem lep meg stb. *hisz* Ha valaki nagy úr, akkor nem különös, nem szokatlan, nem meglepő, hogy...

Ábrázolva:

$((A_p)ET(A_{pr}^*)tehat^*(A_q^*))de((B_q^*)hisz((B_p)ET(B_{pr}^*)))$

Ez az ábrázolás megfelel az alábbi példának is:

(115) példa: "1Egyőnk se ismerte a járást a budai hegyekben. 2*De* [ez nem okozott gondot] *hisz* ott volt világosan, most még ráadásul fehéren a szem előtt oly szépen emelkedő felkőrük, akár egy színház nézőtere." (Illyés 1979. 167)

1.2. A *de... (te)hát*-típus, azaz

A KÖVETKEZTETŐ UTÓTAGÚ ELLENTÉT

"Nézz jól körül Ez a fa árnya
és ez a fa De lehet Te vagy
mind a kettő Hát nézd magad
Nézz jól körül Fa és Faárnya"

(Bella István: Példamondatok)

Ez a konstrukciótípus - elvileg- az előzőnek a sorrendi változata:

(1 de (2 mert 3))

(1 de (3 tehát 2))

Az 1. konstrukciótípusban az okozatiság okozati része áll közvetlen ellentétben az előtaggal, a 2.-ban pedig maga az ok:

(116) példa: "Azt megértem, tehát el is hiszem, ha egy rég látott utcát megvénítettek a süppedő, vakolatukat vesztett házak, de az arcok változását nem veszem észre, tehát el sem hiszem." (Zelk 1973. 363)

Ábrázolva: (1 de (3 tehát 2))

(2 ugyanis 3))) : *de* az arcok változását nem hiszem el, *ugyanis* nem veszem észre.

1.2.1. A konstrukciótípus *felépítettsége*

1.2.1.1. Példák a konstrukciótípus elemi formájára:

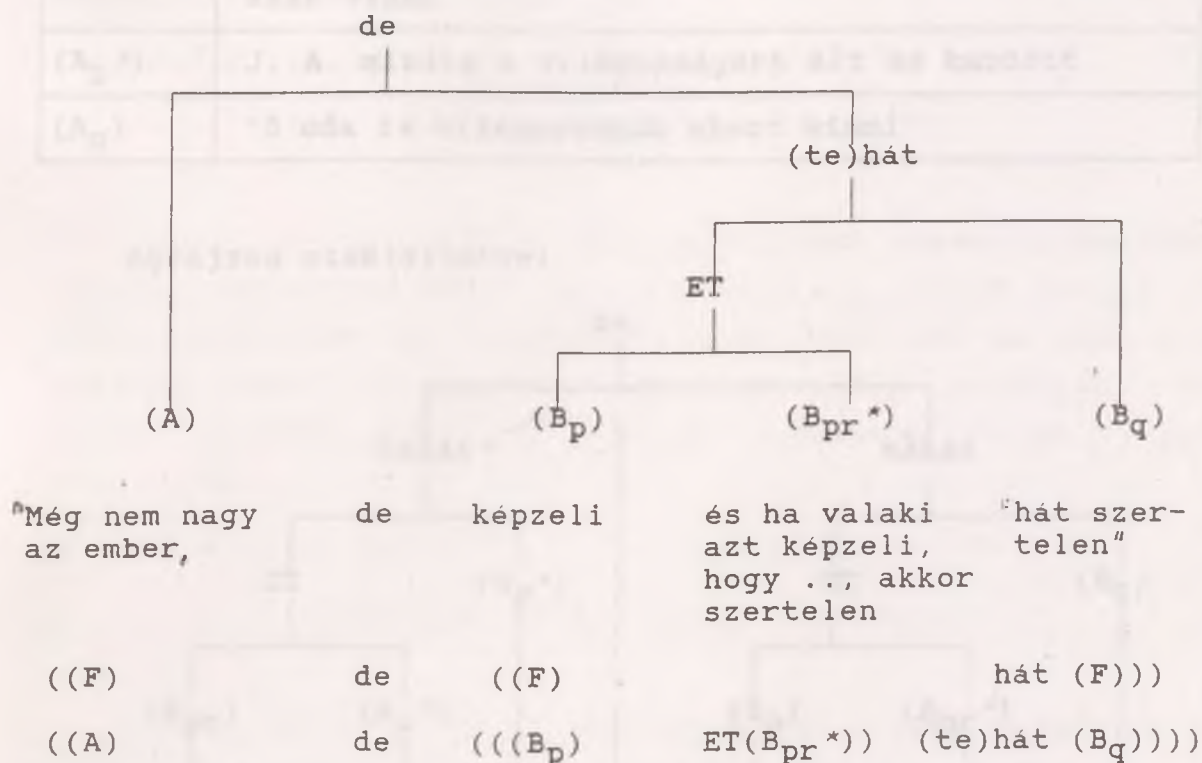
(117) példa:

"Én mondom: Még nem nagy az ember.

De képzeli, hát szertelen."

(József Attila: *Ars poetica*)

Abrázolva:

A *de... (te)hát*-féle jelentésszerkezet általános saját-
sága, hogy a *de* után a (B_Q) következik, így a második szillogiz-
mus a benne kifejeződő tényállás természetes sorrendjével fog-
lalja el a záró helyzetet: ((B_P) **tehát** (B_Q)). A következő pél-
da azzal tanulságosabb, hogy az előtag felső tétele, az (A_{pr})
explicit módon kap szerepet benne:

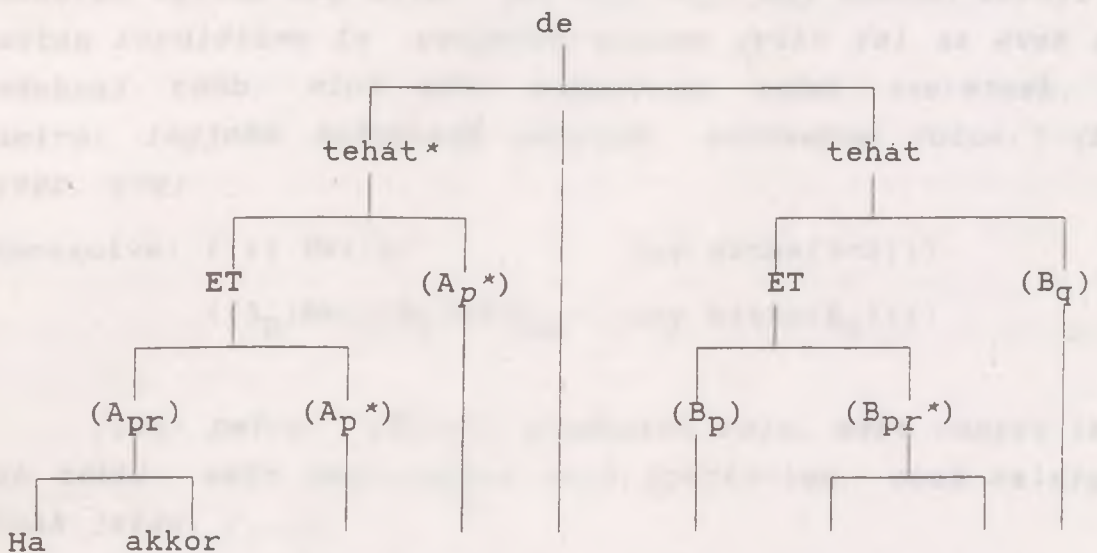
(118) példa: "Aki mindig a világosságért élt és küzdött,
nem bírja ki a sötétséget a lélek tudat alatti kazamataiban.

A KÖVETKEZTETŐ UTÓTAGÚ ELLENTÉT

2ő [József Attila] oda is világosságot akart vinni, de a homály erősebb volt. 3Kimenekült tehát, talán még az utolsó pillanatban, a vonat kerei alá. (Bálint 1966. 465)

(A _{pr})	Ha valaki mindig a világosságért élt és küzdött, akkor az nem bírja ki a sötétséget a lélek tudat alatti kazamataiban, ezért oda is világosságot akar vinni.
(A _p *)	J. A. mindig a világosságért élt és küzdött
(A _q)	"ő oda is világosságot akart vinni"

Ágrajzon szemléltetve:

(A_{pr})

de((B_p)ET(B_{pr}*))tehát(B_q))

(119) példa: "1A Szabó Lőrinc,ek élete a Vörös és fekete korában volt regénytárgy, érvényesülésük fájdalma a múlt század végén friss panasz. 2De őneki ez volt az élete, így volt igaz, nem sokat törődött hát vele, ha költészetéhez hozzá is tapadt egy kis múlt századi íz." (Németh 1961. 326)

Abrazolva: ((1) De((2) hat(2)))

((A_p)De((B_p)ET(B_{pr}*))hát(B_q)))

(120) példa: "1A Sárkány intett, a kutyák visszatakarodtak, és Dark remegve előre jött. 2Midón a Sárkányt megpillantotta, azonnal négykézlábra akart ereszkedni, de Lancelot nézte, s ezért ezt már nem merte megtenni." (Gerelyes 1973. 129)

Ábrázolva: ((1-2) de((2) s ezért(2)))
 ((A) de(((B_p)ET(B_{pr}*))ezért(B_q)))

(121) példa: "1Soha nem gyűjtöttem semmit. 2De mindig nehezen váltam meg attól, ami így vagy úgy hozzám került. 3Így aztán körülöttem is rengeteg minden gyűlt fel az évek során. 4Sokkal több, mint amit magaménak tudni szeretnék. 5Mint amire, legjobb tudomásom szerint, szükségem volna." (Somlyó 1980. 174)

Ábrázolva: ((1) De((2) így aztán(3-5)))
 ((A_p)De(((B_p)ET(B_{pr}*))így aztán(B_q)))

(122) példa: "1Ennyit mondhatok róla, mert ennyit láttam. 2A többi, amit gondolatban köre gyűjtöttem, csak találgatás, csak játék. (...)

4De érzem már röstelkedve, milyen könnyen fordul érzélgősre az ilyen játék. 5Hát abbahagyom. (Zelk 1973. 253)

Ábrázolva: ((1-2)De((4) Hát(5)))
 ((A) De(((B_p)ET(B_{pr}*))Hát(B_q)))

(123) példa: "1Szerettem volna elmenni Debrecenbe és szót kérni a mai magyar prózairodalomról vitázó irok és kritikusok fórumán, de mindig akkor jut válságba az életem, amikor részt lehetne venni a történetekben, s talán befolyasolni őket. 2Így önhibámból kívülrekedve, csak egy óbudai betonház negyedik

emeletén fogalmazhatom meg gondolataimat." (Bertha B. ÉI 75. XI. 5.)

Ábrázolva: ((1) de((1) így(2)))
 ((A_Q)de(((B_P)ET(B_{pr}^{*}))így(B_Q)))

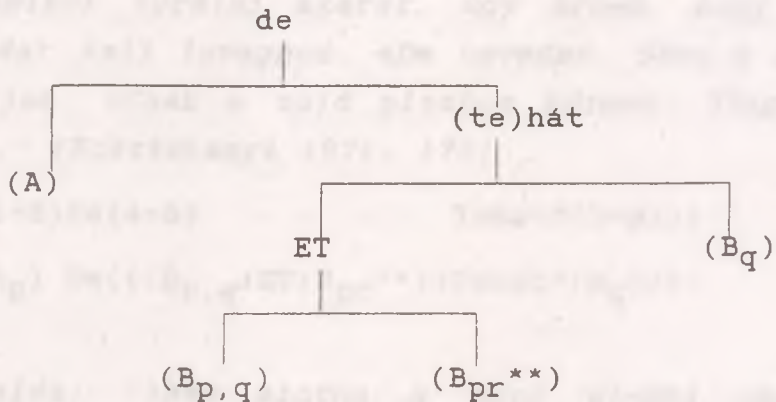
1.2.1.2. A konstrukciótípus bővített formái közt leggyakoribb a levont következtetés magyarázó előtagú kibővülése. Ekkor a *de* utáni jelentésrészlet egyik komponense ok is és okozat is, ami – egyik lehetséges magyarázat szerint – szintén egy kettős szillogizmusból rekonstruálható:

(124) példa: "1Mialatt ő [Szabó Lőrinc] a nagyvárossal küzdött, barátai megcsinálták a népi boldalmat. 2Semmi sem lett volna könnyebb, mint a mozdonyvezető fiának szerepet követelni benne. 3De ez, úgy érezte, nem lenne igaz. 4ő rég levált, lemorzsolódott arról a közetről; magában hanyódo egyén, a város atomja lett; nem írhatott hát mást, csak ennek az atomnak a fájdalmát, gyönyörét." (Németh 1961. 326)

B _{pr} [*]	Ha valaki rég kivált eredeti családi közegéből, akkor most nem lenne igaz a régi szerep	B _{pr} [*]	Ha már nem igaz a régi szerep, akkor a költő csak az újat írhatja
B _P	Szabó Lőrinc "rég levált arról a közetről"	B _P [*]	Már nem igaz a régi szerep
B _Q	"nem lenne igaz"	B _Q	"nem írhatott hát mást"

AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

A táblázatban elkülönített tételeket mint a jelentés-egésznek a *de* utáni részét itt csak a legegyszerűbb formában írom bele az ágrajzba. A *p*-t és a *g*-t egymás mellett ($B_{p,q}$), a két, preszuppozíció szerepű implicit felső tételt pedig két csillaggal reprezentálom: (B_{pr}^{**}):

(125) példa: "Amit teljesítek, az kevesebb, mint szociográfia, *de* talán több is, mert elkerülöm az erőszakolt általánosításokat, *s* így, remélem, nem fenyeget a szociográfusok balsorsa, mely minduntalan el is éri őket, hogy kétségbevonják adataik hitelességét." (Nagy 1959. 2. k. 420)

Ábrázolva: ((F) *de*((F) *s* így(F)))

((A_p)*de*((B_{p,q})ET(B_{pr}^{**}))*igy*(B_q)))

(126) példa: "Még állunk szemben egymással, *de* már szavak nélkül, hiszen nevetségessé válnék, magam előtt is, ha ennek az embernek, akit most látok először arcközelből, elmondanám, mire is gondolok, mire is gondolok, mi minden visszhangzik bennem "beszélgetésünk", az egymást erősítő két kurta mondat után. *2*Kezet nyujtok hát, *s* megyek tovább a süppedő úton, mely most issza föl a múlt heti havat, megyek a

meggyötört kertek között, s melyik esztendőben!" (Zelk 1973. 204)

Abrázolva: ((1) de((1) hát(2)))

((A_p)de(((B_{p,q})ET(B_{pr}**))hát(B_q)))

(127) példa: "[1Eleinte nehéz, fájdalmas megcsonkitani önmagunkat. 2Sajnálod minden sorodat, melyet papírra vetettél.] 3Amikor törölni akarsz, úgy érzed, hogy tulajdon kezedet, ujjadat kell levágnod. 4De tévedsz. 5Nem a kezed az, nem is az ujjad. 6Csak a zöld piszkos körmöd. 7Vágd is le. 8Nem kár érte." (Kosztolányi 1971. 172)

Abrázolva: ((1-3)De(4-6) Tehát*(7-8)))

((A_p) De(((B_{p,q})ET(B_{pr}**))Tehát*(B_q)))

(128) példa: "1Nem mintha a líra elemei cserélhetők volnának, sőt, szavai sokkal kevésbé kódolhatók át, mint az epika bármely stílusfordulata (lásd műfordítás). 2De a líra iránya más; a költői szubjektivitás nemcsak annyit jelent, hogy a költő kifejezi önmagát, elvégre végső soron az epikus is azt teszi, hanem a megközelítés irányát jelenti, a belülről-kifelét, amely oly jellemző a személyiség magvara, mint egyes atomi részecskék perdületének iránya. 3Ezért (is) líra a tárgyasnak nevezett líra, és nem versbe-szedett novella, és ezért epika a mégoly líraian fátyolos regényrészlet és nem prózavers." (Nemes Nagy 1982. 245)

Abrázolva: ((1) De((2) Ezért(3)))

((A_p)De(((B_{p,q})ET(B_{pr}**))Ezért(B_q)))

(129) példa: "[1Leghelyesebb talán, ha előbb elmesielem, hogy mi történt kisfiam dajkájával. 2A tanyáról jött föl. 3Fiatal volt, mint a tavasz.] 4úgy beszélt magyarul, hogy azonnal ki kellett volna nevezni egyetemi magántanárnak vagy

legalábbis szerződtetni egy színházhoz. 5De nem lehetett se egyetemi magántanár, se színésznő. 6Az előbbihez nagyon értelmes volt, az utóbbihoz nagyon érző lélek. 7Nálunk maradt, cselédnek." (Kosztolányi 1971. 118)

Ábrázolva: ((1-4)De((5-6) Hát*(7)))

((A_p) De(((B_{p,q})ET(B_{pr}**))Hát*(B_q)))

(130) példa: "1A valóban párt s nem szépséget kereső férfit nem tévesztheti meg még a lány ébredő szerelme. sem; érzi, hogy ingoványra lépett, egy második házasság rosszabb, megalázóbb lenne a réginél. 2Viszont vissza már nem mehet, az idején-választott pár nem párja többé; útja [tehát] csak egyféle van: az életcél s a vele járó magány felé." (Németh 1975. 282)

Ábrázolva: ((1) viszont((2) tehát*(2)))

((A_p)viszont((B_{p,q})ET(B_{pr}**))tehát*(B_q)))

(131) példa: "...3ez a jelentőség a szerelem volt. 4Amely mégiscsak különös dolog ám, s amelyet úgy áhit az emberi leny, mint szomjas föld az esőt. 5Hát hiába, ez így van. 6De azért mégse csókoltam meg, épp akkor nem. 7Mert azt gondoltam magamban: nem, a világért. 8ő most már bizik benned, légy tehát becsületes ember." (Füst 1968. 147)

Ábrázolva: ((3-5)De azért((6-8) (8)))

((A_p) De azért(((B_{p,q})ET(B_{pr}**))tehát(B_q)))

A jelentésszerkezet de utáni részének kauzális széttagolódása változatosabb is lehet, mint amilyennek a fenti példák mutatták. A következőkből láthatjuk, hogy a jelentésegészt lezáró konklúzió maga is tovább tagolódhatik (B_{q,p}):

(132) példa: "[A Szépmíves Céh] egyes kötetei itt új kiadásra kerülnek, de ez a könyv nem tartozik az újra kiadandó művek közé, mert kisebbségi kérdésnek tekintik. 2Ezért láttam szükségesnek, hogy a Nyugat nyilvánosságát rendelkezésre bocsássam, mert a magyarságnak ezek a gondolatok nem kisebbségi ügyei, hanem hozzátartoznak az egyetemes magyarság problémáihoz. 3Hadd terjedjenek tehát a tiszta gondolatok, és hadd lehessenek a megvitatás anyagává." (Móricz 1984. 31)

Ábrázolva: ((1) de((1) Ezért(2-3)))
 ((A_p)de((B_{p,q})ET(B_{pr}**))Ezért(B_{q,p})))

(133) példa:

[" - És egyedül mégy? - kérdezi végül.

+ Egyedül, egyedül - nevettem én.

- Ó, akkor jól van - feleli sötéten. Sötéten ugyan, de megkönnyebbülve. És meg se rezzent. Csak egy kis könnyharmat volt még mindig a szemeiben.]

1Csakhogy ez se volt éppen tetszésemre, gondolni lehet.

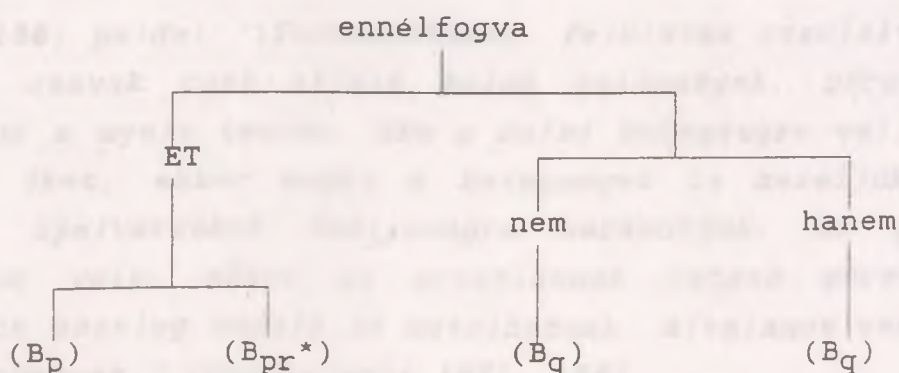
2Mert nem így akartam. 3Mert nem akartam én ennyire rosszul bánni vele.

4Írtam hát neki, most már én. 5Nem szeretném, hogy így váljunk el. 6Nagyon fájlalnám, tegye hát lehetővé, hogy még egyszer lássam." (Füst 1968. 279)

Ábrázolva: ...Csakhogy((1-) hát(4-6)))
 ((A_p)Csakhogy(((B_{p,q})ET(B_{pr}**))hát(B_{q,p}))))

A következtető rész is kibővíthet, miként az alábbi példák mutatják:

(134) példa: "1 - Hogy ez az író milyen szakács, nem tudom. 2Lehet, hogy főztjét megfűszerezte, s leöntötte mindenféle inycsiklandó mártással is. 3De maga a nyelv, amelyet élém rakott, rothadt volt és ehetetlen. 4Ennélfogva nem is nyúltam hozzá. [Hanem] 5Csak megszagoltam és otthagytam." (Kosztolányi 1971. 1

..., de((3) ennélfogva ((nem 4) hanem* (5)))

..., de(((B_p)ET(B_{pr}^{*})) ennélfogva ((nem B_q)hanem* (B_q)))

Hasonló módon épül fel az alábbi szövegrész szerkezete; csupán a kizáró ellentétet vezeti be kifejtő magyarázó viszony:

(135) példa: "1Az elmúlt őszön a cseh írók engem is meghívtak Prágába. 2Állapotom nem engedte meg, hogy a meghívást elfogadjam, de valamiképp mégis viszonzni szerettem volna a szíveséget. 3Arra gondoltam [tehát], hogy megirom az én cseh utam történetét; [mégpedig] nem azt, amit Csehország tájain, városaiban tettem (hisz cseh földet sosem ért a

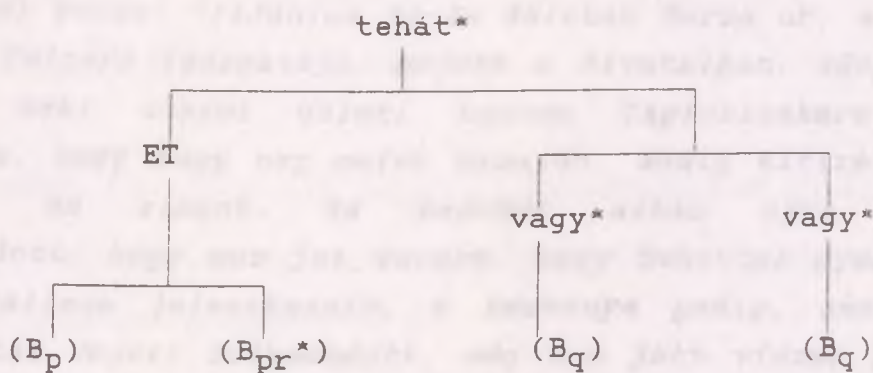
lábam), hanem a másikat, amelyet huszonöt éve teszek, szellemi tájakon, öfeléjük..." (Németh 1961. 216)

Ábrázolva:

((2) de(2) tehát*((3)mégpedig*(nem 3) hanem(3)))
 ((A_p)de((B_p)ET(B_{pr}*))tehát*((B_q)mégpedig*(nem B_q)hanem(B_q)))

A következtető rész kibővülésében az implicit kizáró választást jelölöm:

(136) példa: "1Természetesen, felületes szemléltetésre az idegen szavak csak afféle külső jelenségek, pörsenések és hólyagok a nyelv testén. 2De a belső betegségekre vallanak. 3Ha irtjuk őket, akkor magát a betegséget is kezeljük, mert a renyhe nyelverzékét önállóságra serkentjük, ha pedig nem törődünk vele, akkor az ártatlannak látszó pörsenések és hólyagok esetleg befelé is hatolhatnak, általános vérmergezést is okozhatnak." (Kosztolányi 1971. 159)

... de ((2) tehát* vagy*((3) vagy*(3)))
 ... de ((B_p) ET (B_{pr}*)) tehát* vagy*((B_q) vagy* (B_q)))

1.2.2. A konstrukciótípus beépítettsége

1.2.2.1. Ha a konstrukciótípusra épül a szövegrész gondolatmenete, akkor a konstrukciótípus (viszonylag) önálló.

(137) példa: "1Tíz-tizenöt fiú rohant neki a legtávolabbi padokból. 2Sokan olyanok, akik féltek Zölditől, és haragudtak rá. 3Magam is gyűlöltem, és mi tagadás, az első pillanatban kedvem lett volna részt venni a kihúzásban, de rögtön eszembe jutott, hogy apám bizonyára megvetne, ha megtudná, hogy többekkel birkóztam egy ellen. 4A helyemen maradtam tehát." (Csáth 1982. 349)

Abrázolva: ((1-3) de(((3) tehát(4))))
 ((A_p) de(((B_p)ET(B_{pr}*))tehát(B_q)))

1.2.2.2. A konstrukciótípus összetett konstrukció része:

(138) példa: "[1Június 14-én délután Barna ur, a főnököm, az Első faipari igazgatója, bejött a hivatalban. 2Sürgősen el kellett neki utazni üzleti ügyben Tápiobicskére. 3Nekem meghagyta, hogy négy nap múlva hazajön, addig kifizetések nem lesznek, és elment. 4A kapuból aztán újra feljött. 5Káromkodott, hogy mos jut eszébe, hogy behívták gyakorlatra, holnap kellene jelentkeznie, a kérvénye pedig, amelyben az elhalasztás végett folytatódott, még nem jött vissza.] 6Szidta az istent, hogy ez hamarabb eszébe nem jutott, és hogyha nem kapta meg a halasztást, akkor meg fogják büntetni, de viszont nem hagyhatja a tápiobicskei üzletet sem, mert ha más elcsipné, akkor őtet menten megütné a guta. 7Tehát meghagyta, hogy tudjam meg a katonaiügyi osztállyal, mi lett a kérvényével, és ha nem kapott halasztást, akkor sürgönyözzek

vagy telefonáljak Tápióbicske 3. Frenreisz Gyula úrnál, a sógornál. 8Ezzel elment." (Csáth 1982. 315)

Ábrázolva:

(1-5) ((6) de viszont ((6) Tehát(7-8))))

((A_p)de viszont ((B_p)ET(B_{pr}*))Tehát(B_q)))

(139) példa: "1Az istenek Goyát holtig meghagyhatták volna udvari festőnek. 2De szerették, tehát lesújtottak rá, hogy szenvedésekkel fölszabadítsák. 3ők [ugyanis] csak így tudnak segíteni. [4 1792-ben, andalúziai útján súlyosan megbetegedett. 5Rokkantan keveredett vissza a túlvilág széléről, földsíketen, megromlott látással. 6Foglya lett ön-magának, szerenádok, dévaj susporgás, vig piaci láрма helyett belső örvényeinek a zúgását hallotta ezentúl. 7Ha nem semmisült is meg a társasági ember, mostantól kezdve összezárva, egy bőrben kell élnie azzal a masikkal, akire rátörtek felszakado poklának a rémei.]" (Cs. Szabo 1982. 152)

Ábrázolva:

((1) De(((2) tehát((2-3))ugyanis*(4-7))))

((A_p) De(((B_p)ET(B_{pr}*))tehát(B_q))))

Az alábbi példában oly komplexen szerepelnek az ellentétes és a kauzális viszonyok, hogy elkülönített ábrázolásukra nem is érdemes vállalkozni:

(140) példa: "3...abban a pillanatban tudtam, hogy a feleségem levele. 4Mert latnivaló volt. 5Bárha gépirásos volt a boríték, de Barcelonából jött a levél. 6S minthogy nekem senkim nincs Spanyolországban, ő pedig oda ment, mert többfelől is hallottam azóta, hogy visszament Madrid közelebe

- akkor hát kétségtelen, hogy tőle való. (Barcelonát különben is mindig emlegette, hogy mennyire szereti.)

8Márpedig, én tőle nem olvasok többé leveleket. 9Mert hisz régen tudtam én, hogy fog ő még írni nekem, csak nincs mit leveleznünk, mert nincs közöttünk elintéznivaló. 10Meggyszűntem, vegyük úgy, megszűnt hát az ügy is. 11Mint amit a halál vágott ketté, olyan gyógyíthatatlanul és végérvényesen." (Füst 1968. 377)

1.2.2.3. A transzformációs összefüggés kötöttsége

A most tárgyalt, következtető utótagú ellentétes típust az első lépésben úgy ismertük meg, mint a megokolt utótagú ellentétes típus átalakítási párját:

(1 de (2 mert 3)),

(1 de (3 tehát 2)), azaz úgy, hogy e formák

- utótagjuk két komponensének sorrendi cseréjével - egymással átalakíthatók.

Ez az összefüggés azonban, mint láttuk, csupán a típusok elemi formáiban érvényesül maradéktalanul; a bővített, illetőleg az összetett formákban lényeges különbséget találunk. Az ellentétes főkapcsolás *következtető utótagú* folytatása ugyanis lehetővé teszi az ellentét közvetlen megokolását is:

(1 de (2 tehát 3))

((de...mert) tehát).

Az ellentétes főkapcsolás magyarázó utótagú folytatása azonban nem engedi meg maga előtt az ellentétből folyó következtetést.

Azaz van: (1 de (2 mert 3))

de nincs: (1 de ((2 tehát 2) mert 3))

S ha mégis úgy találjuk, hogy az ellentét, valamint megokolása között áll a következtetés: *de...ezért...mert*, akkor a következtetés nem az ellentéttel tömbösödik, hanem a megokolással:

(de...(ezért...mert)).

Nemcsak két viszonyfajta (esetünkben a következtetés és a megokolás) alkothat tehát egymással szövegszerkezeti egységet, hanem *három* is. Az említett kettő például másként viszonyul egymáshoz akkor, ha ellentétes főkapcsolás után következnek, s megint másként abban az esetben, ha csupán kettejük viszonya ad formát a keletkező gondolatnak.

1.2.3. A *de hát* kötőszóegyüttes

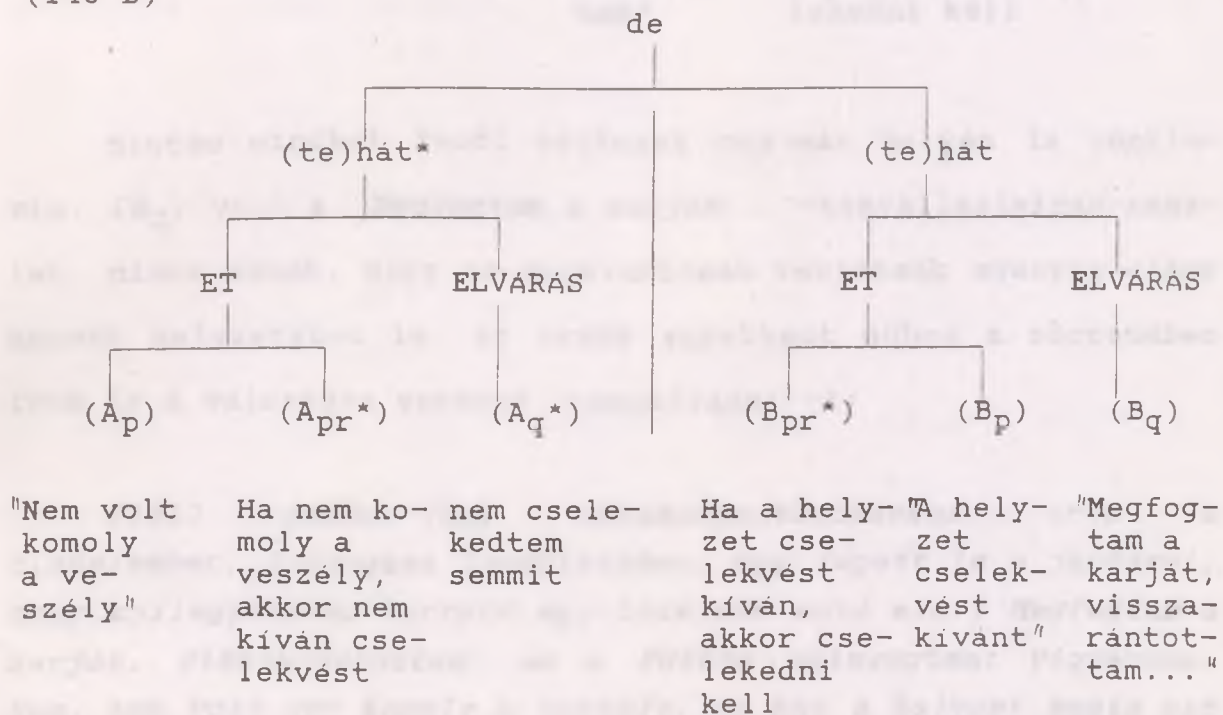
Az a felszíni szerkezet, amelyben a jelentéskonstituensek viszonyait a *de hát* kötőszóegyüttes jelöli, korántsem olyan egyértelmű alakulat, mint a *de...(te)hát* vagy a *de...mert* - konstrukciótípus: közös mélyszerkezetük révén azonban a kevésbé meggyőző interpretáció is valóságosabb lehet. Szemléltetésül egy NEMES NAGY Ágnes-szövegrészletet hozok, amelyet előbb sorrendileg átalakított változatában (s megjelölt konstituensekkel) mutatok be:

(140 b) (A_p) Nem volt ott komoly a veszély, de (B_p) a helyzet mégis cselekvést kívánt. (B_q) Megfogtam hát a fiatalember karját, visszarántottam, és a fülébe sziszegtem: Vigyazzon! (Nemes Nagy 1987. 418)

AZ OPPOZICIONALIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

A felszíni szerkezet ábrázolása előtt néhány fontos megkülönböztetést előre kell bocsátani. Elsőként is ajánlatos elkülönítenünk a 'relátumstruktúra'-tól (a szövegben leírt valóságos gondolati-fizikai cselekvéssortól) a 'vehiculumstruktúra'-ban explicált jelentésstruktúrát. Így közelítve világosan látható, hogy a "*megfogtam a karját*" mint fizikai cselekvés (ha csak nem reflexmozdulatnak tekintjük) a 'relátumstruktúra' utolsó mozzanata, s ha ágrajzzal reprezentáljuk, akkor a *de...(te)hát*-típus (B_Q) mozzanataként kerül a helyére:

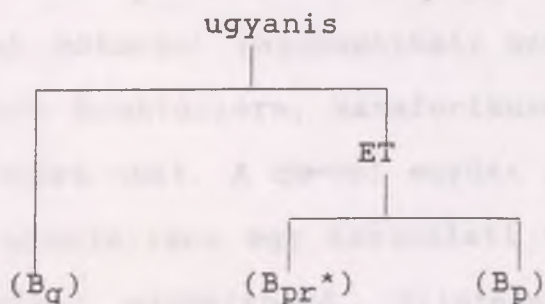
(140 b)

Ami a valóságos gondolati/fizikai cselekvésben (azaz a 'relátumstruktúrában') csak utolsó mozzanat lehet, az az elmondásban (vagyis a 'vehiculumstruktúrában') előrébb is kerül-

het. Ennek - az itt vizsgált példában - két lehetősége van. Egyik az, amikor csak az utótagon belül kerül előrébb; ez a *de...mert*-típus:

(140 c)

"Megfogtam a karját, visszarántottam"	Ha a helyzet cselekvést kíván, akkor cselekedni kell	a helyzet cselekvést kívánt
---------------------------------------	--	-----------------------------

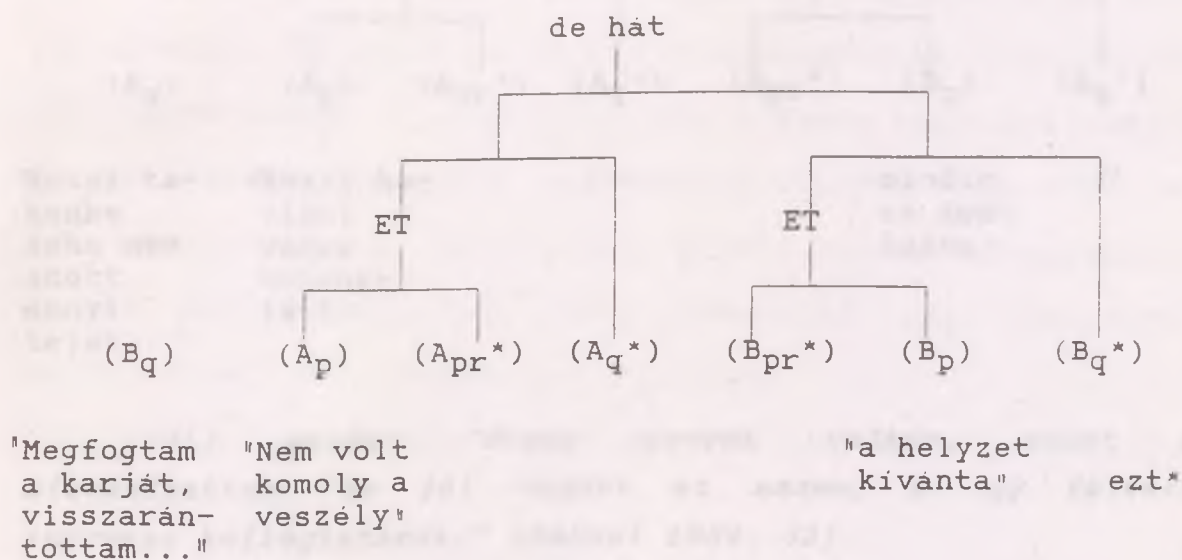
Miután mindkét fenti változat más-más helyen is konklúzió, (B_q) volt a "*Megfogtam a karját...*"-tényállásleírás-reszlet, nincs okunk, hogy ne konklúciónak tekintsük egészen előre hozott helyzetében is. Az író egyébként ebben a sorrendben írta le a valóságos esemény 'tényállásai'-t:

(141) példa: "[Egy utcakeresztezéshöz érve a fiatalember, locsogása lendületében, úgy lépett le a járdáról, hogy nyílegyenesen tartott egy közeledő autó elé.] Megfogtam a karját, visszarántottam, és a fülébe sziszegtem: Vigyázzon. Nem, nem volt ott komoly a veszély, de hát a helyzet mégis ezt kívánta."

Mint az idézetből láthatjuk, a felszíni szerkezet a "*Megfogtam a karját*"-tal kezdődik, s e jelentés propozicionális

tartalmát - eredeti helyén - az *ezt* névmás reprezentálja. A sorrendcsere miatt szerepét vesztett következtető kötőszó vagy elmarad, vagy pedig csatlakozik a *de*-hez (amellyel néha már egybeírjuk). Használata még őrzi kötőszói (szemantikai) szerepét; anaforikusan az előre vetett konklúzióra, kataforikusan a konklúzió névmási reprezentációjára utal. A *de*-vel együtt játszott szerepe azonban - mivel speciálisan egy használati változathoz kötődik - pragmatikainak minősíthető, illetőleg a 'partikulák' kategóriájában is tárgyalható (Fábricz 1986. 49).

Ábrázolva a (141) példát:

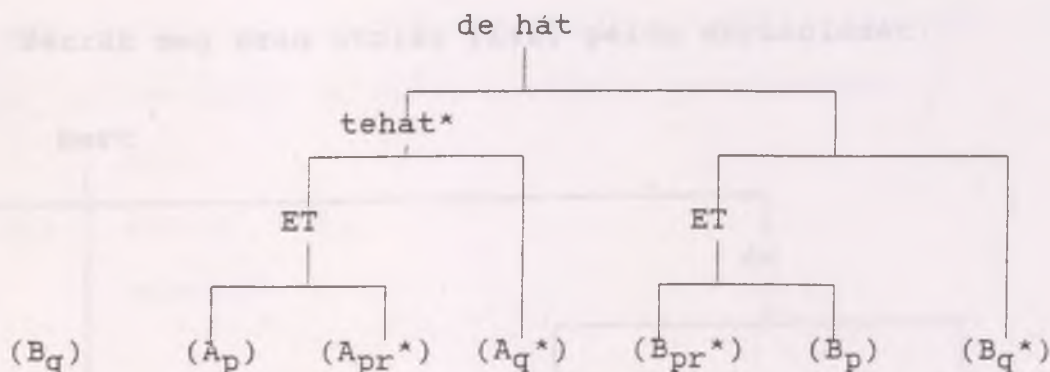

Ez az interpretáció - mint látjuk - arra a fetevesre épül, hogy a felszíni szerkezet a *de hát* esetében az előre bo-csátott konklúzióval (okozattal) kezdődik.

A2: 05/01/2016 16:25:00

AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

Fölvettek "Rossz gyer-
ingyenes rek voltam"
kollé-
gistának"

"jól vágott engem*
az eszem"

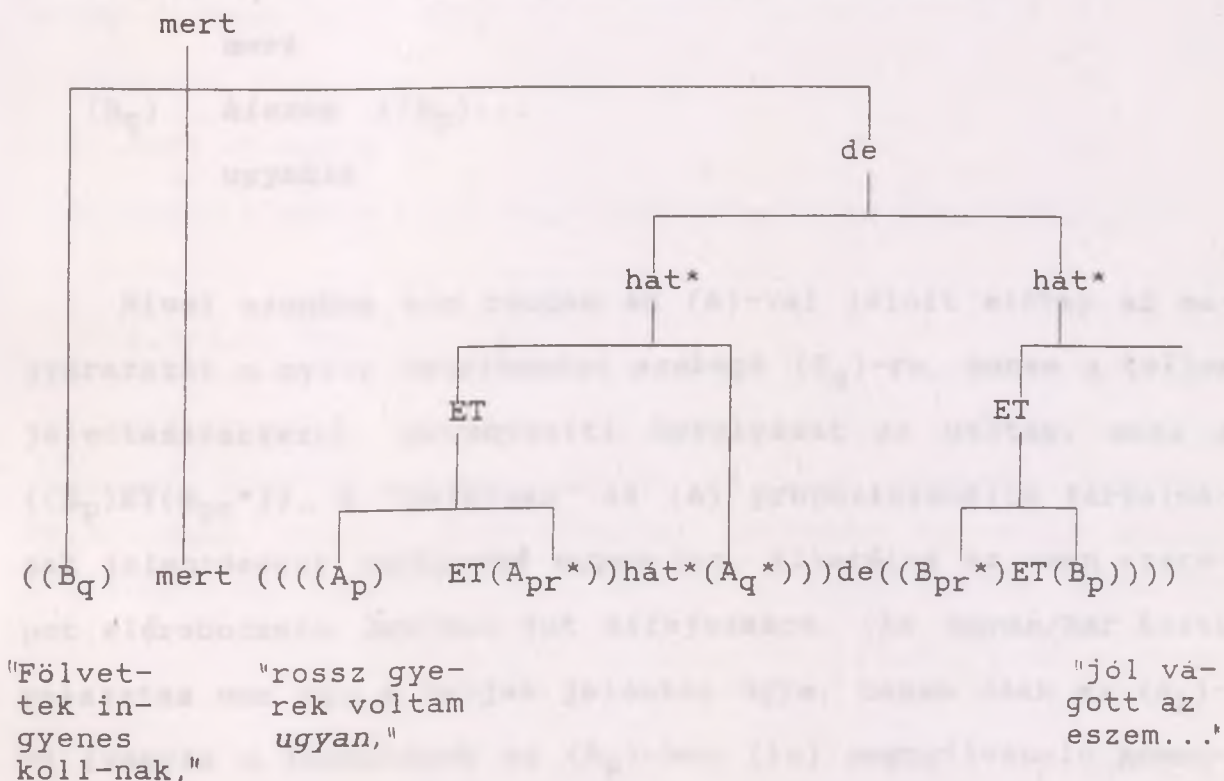
1.2.4. A *mert bár* kötőszóegyüttest az 1.1. pont alatt, vagyis a *de...mert*-típus aleseteként is tárgyalhattuk volna; itt azonban, különösen a *de hát* kötőszóegyüttes után kézenfekvőbb magyarázatot találunk rá. Abba a részbe ugyanis, amelyet a *de hát* reprezentálásakor szándékosan hagytam üresen, a *mert bár* kötőszóegyüttes írható be, vagyis ez a viszonyegyüttes teremt összefüggést az előre bocsátott (B_q) valamint a jelentésszerkezet további része között:

(141) Megfogtam a karját, *mert bár* nem volt komoly a veszély,
de...

(31) Rózsi soha nem adott annyi tejet, hogy ... *mert bár* a
bociból végre tehénke lett, *de...*

(142) Fölvettek ingyenes kollégistának, *mert bár* rossz gyerek
voltam, *de* jól vágott az eszem.

Nézzük meg ezen utolsó (142) példa ábrázolását:

A *mert bár* fenti értelmezésének kritikus mozzanata az - az eddigiekben nem használt - sorrendcsere, amelyben az *utótag* egyik komponense, a (B_Q) előre kerül az *előtagba*, s ennek következményeképp 'tömbön belüli' pozícióját 'tömbök közti' pozícióra cseréli fel.

Ezt a 'rendszer'-ellenes lépést egyedül kommunikációs 'szerepé'-vel lehet értelmezni. A (B_Q) ugyanis nemcsak saját tömbjének záró szerepét látta el, - hanem az 1.2.3. pontban reprezentált felszíni szerkezetekben - a teljes jelentésszerkezetet lezárta. Innen viszont mint záró szerepő 'tetelmondat' - a legtermészetesebb úton kerülhet előre nyitó szerepű 'té-

telmondat'-nak; s az ezen szerepet megokoló (kifejtő) folytatás fölébe kerül az eddig uralkodó ellentétnek:

mert

(B_Q) *hiszen* $((A_P) \dots$

ugyanis

Mivel azonban nem csupán az (A)-val jelölt előtag ad magyarázatot a nyitó tételmondat szerepű (B_Q) -ra, hanem a teljes jelentésszerkezet, érvényesíti befolyását az utótag, azaz a $((B_P)ET(B_{Pr}^*))$. A "befolyás" az (A) propozicionális tartalmának jelentőségét csökkentő *ugyan*-ban, illetőleg az ezen szerepet előrebocsátó *bár*-ban jut kifejezésre. (Az *ugyan/bár* közti választás már nem a teljes jelentés ügye, hanem csak az (A_P) -re (vagyis a beszélőnek az (A_P) -ben (is) megnyilvánuló kommunikációs szándékára tartozik.)

1.2.4.1. Mert...ugyan

(143) példa: "2A másik oldal már kissé homályosabb. 3Mert menyasszonya volt *ugyan* Vörös Józsefnek az a bizonyos Bárány Etel, *de* *ugyanakkor*, *igy* beszélük, a saját juhászuk felesége körül... itt úgy mondják, legyeskedett." (Nagy 1968. 76)

Ábrázolva:

$((2)Mert ((ugyan 3)$

de $(3))$

$((Q)Mert((((ugyan A_P)ET(A_{Pr}^*))hát^*(A_Q^*))de((B_{Pr}^*)ET(B_P))))$

(144) példa: "4Szükség is van ily hosszú ismeretségre. 5Mert a falu ättekinthetöbb ugyan, mint a város, de még mindig elég bonyolult ahhoz, hogy oly bonyolult legyen, mint maga a világ." (Nagy 1968. 423)

Äbrázolva:

((4) Mert ((ugyan 5) de (5)))
 ((B_Q)Mert((((ugyan A_P)ET(A_{pr}*))hát*(A_Q*))de((B_{pr}*)ET(B_P))))

1.2.4.2. Mert ha...is

(145) példa: "2S tán ö [Csontváry] maga sem járt annyira rosszul, mint képzeljük. 3Mert ha mint mondják, festöböl kverulánssá válna, kiäbrándultan töltötte is élete utolsó évtizedét: de a művészi hit, mámor milyen magasait járt meg addig..." (Németh 1975. 381)

Äbrázolva:

((2) Mert ((ha 3 is) de* (3)))
 ((B_Q)Mert((((ha A_P) is)ET(A_{pr}*))hát*(A_Q*))de*((B_{pr}*)ET(B_P))))

(146) példa: "A nyelvész dolga nem olyan, mint az orvose: mert ha megállapít is valami hiányt, nem kell rögtön orvossággal szolgálnia." (Illyés 1975. 706)

Äbrázolva:

((F) mert ((ha F is) de* (F)))
 ((B_Q)mert*((((ha A_P is)ET(A_{pr}*))hát*(A_Q*))de*((B_{pr}*)ET(B_P))))

1.2.4.3. Mert bár

(146) példa: "Lassan nem marad semmi alternativa, mert bár elötte hullámzik most is a tenger, de a rettenetes medüza

sejtelmes látványa eltakarja előle a vigasztaló látványt: miként siklik a delfin a halással a hátán a horizont felé." (Bata Imre NSZ 82. IX. 7.)

Ábrázolva:

$((B_Q) \text{mert}((\text{bár } A_P) \text{ET}(A_{Pr}^*)) \text{hát}^*(A_Q^*)) \text{de}((B_{Pr}^*) \text{ET}(B_P)))$

(148) példa: "3... ha a tényleges helyzettel akarunk gyakorlatilag tisztában lenni, az ő [Németh László] írói fogalmazásait megfelelően kell értékelni. 4Mert bár minden rétegében óriási az asszimilált és nem asszimilált idegenes sokasága, mégis a magyarság bennszülött állapota nem olyan feltétlen, mint ahogy azt az író érzékeny felfogása érzi." (Erdei 1983. 248)

Ábrázolva:

$((3) \text{Mert}((\text{bár } 4) \text{ mégis } (4))$
 $((B_Q) \text{Mert}((((\text{bár } A_P) \text{ET}(A_{Pr}^*)) \text{hát}^*(A_Q^*)) \text{mégis}((B_{Pr}^*) \text{ET}(B_P))))$

(149) példa: "2Az a gondolat, hogy a nyelv is egyike az újabb vívmányoknak, s a paleolit végén vagy épp a neolit kezdetén lefolyó gazdasági, társadalmi forradalmakkal kell kapcsolatba hozni: olyan lehetőség, amely valódi görgeteget, lavinát indít el megállapodottnak hitt fogalmaink közt. Mert bár nincs olyan - nepnek nevezhető - elmaradt s elszigetelt embercsoport, amelynek nyelve nem volna, azt, hogy az ember beszél, nem tekinthetjük olyan, a biológikumban gyökerező életjelenségnek, mint a kutya ugatását vagy a rigó füttyülését." (Németh 1980. 303)

Ábrázolva:

$((B_Q) \text{Mert}((((\text{bár } A_P) \text{ET}(A_{Pr}^*)) \text{hát}^*(A_Q^*)) \text{mégsem}^*((B_{Pr}^*) \text{ET}(B_P))))$

1.2.5. A *de bár* kötőszóegyüttés

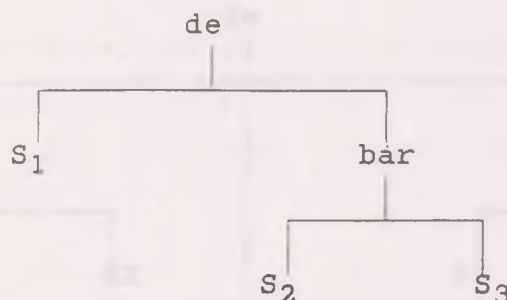
A *de bár*-ral viszonyított felszíni szerkezetből Johannes FRITSCHÉ csupán az explicit konstituensek viszonyait (*aber obwohl*) ábrázolja (Fritsche 1982. 38). Elemzésében mondatok, tagmondatok közti viszonyokról van szó, ezeket reprezentálja az S):

(150) példa: (S₁) *Mindig, amikor Károly iskolába megy, János otthon marad.*

(S₂) *De bár Károly iskolába megy,*

(S₃) *János nem marad otthon.*

A három mondat összefüggését FRITSCHÉ az alábbi gráffal ábrázolja:

Ez az ábra a példa szintaktikai tagolódásának megfelel, a jelentésszerkezet feltárásához azonban az implicit oki-okozati mozzanatokat rekonstruálni kell:

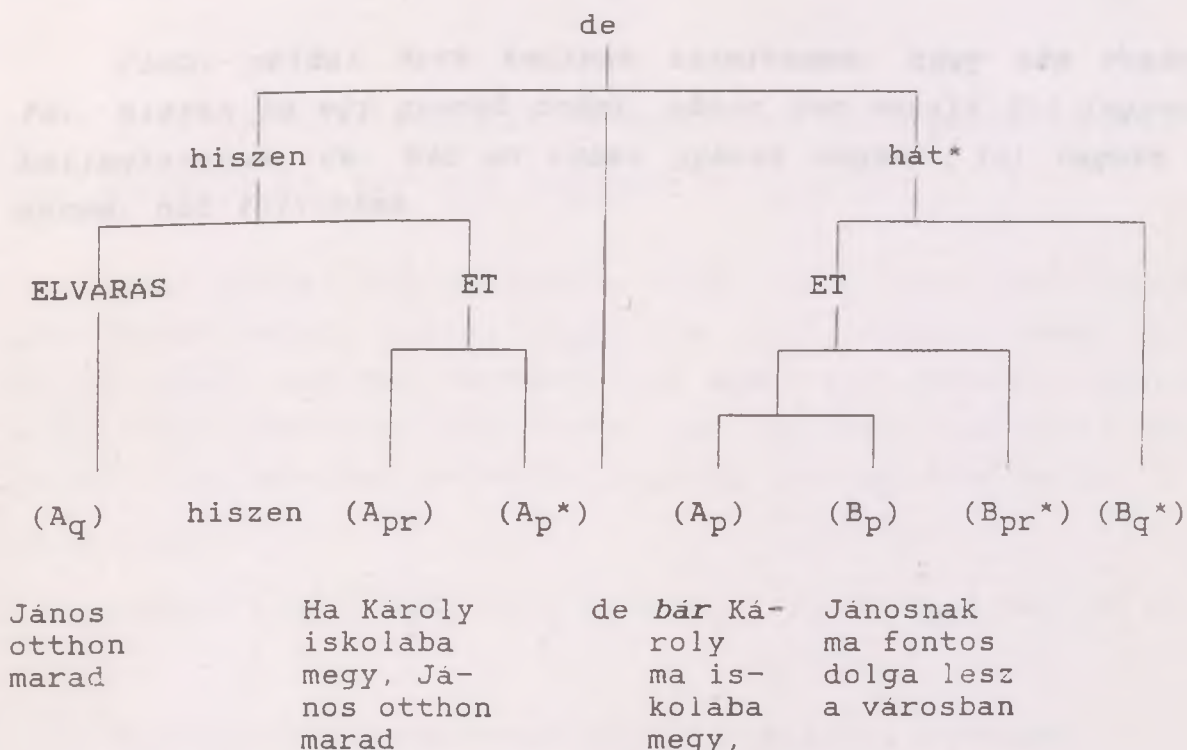
AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

A_{pr}^*	Mindig, amikor Károly iskolába megy, János otthon marad.	B_{pr}^*	Ha Jánosnak fontos dolga lesz a városban, nem marad otthon.
A_p	Károly ma iskolába megy.	B_p	Jánosnak ma fontos dolga lesz a városban.
A_q^*	Arra lehet számítani, hogy János otthon marad.	B_q^*	János ma nem marad otthon.

Egy lehetséges szöveg:

(150 a) példa: (A_q) Arra lehet számítani, hogy János ma otthon marad, hiszen (A_{pr}) mindig, amikor Károly iskolába megy, János otthon marad, de bár (A_p) Károly ma iskolába megy, (B_p) Jánosnak fontos dolga lesz a városban.

(150 a)

Ha a *de bár*-t összehasonlítjuk a *de hát*-kötőszóegyüttessel, látjuk, hogy

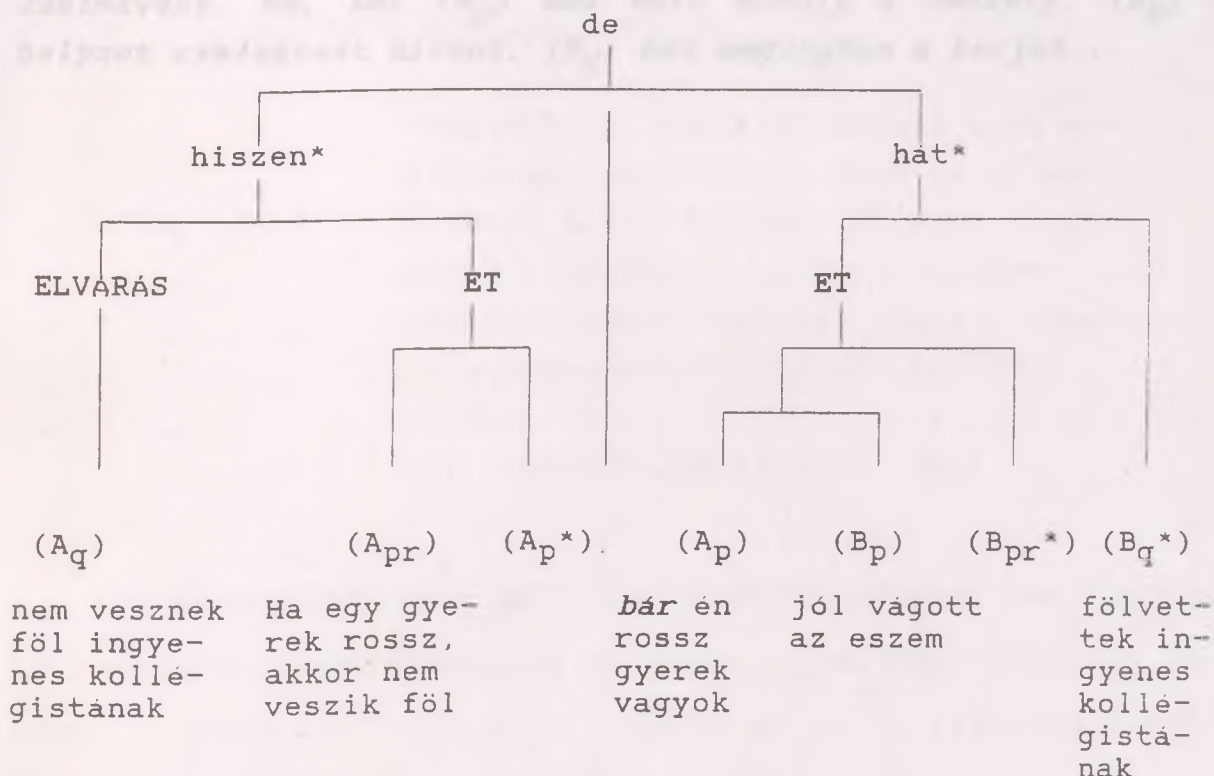
A *de, bár*-ral viszonyított felszíni szerkezetben is átvisszük az egyik komponenst, nevezetesen az (A_p)-t a (B) oldalra; mivel azonban ott a (B_p) pozíció ki van töltve, nyílt helyzetbe pedig (az alakulat végére) TÉNYmegállapító szerepe miatt aligha kerülhet, kénytelen *közbeékelődni*. Ennek egyetlen erre alkalmas helye a *de* után van. Az (150) példa sorrendi változatát legalábbis így lehetett a legvalószínűbben interpretálni.

Az (150) példa mintájára vegyük elő a *de hát*-ra hozott példákat!

(142) példa: Arra kellett számítanom, hogy nem vesznek föl, hiszen ha egy gyerek rossz, akkor nem veszik föl ingyenes kollégistának, *de, bár* én rossz gyerek vagyok, jól vagott az eszem, *hát* fölvettek.

AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

Ábrázolva:

A *de hát*-tal viszonyított másik két példa hasonlóképpen átalakítható *de, bár*-féle sorrendi változatra:

(31) példa: (A_Q) Elvárható lett volna, hogy Rózsi tehenke sok tejet adjon, hiszen (A_{Pr}) ha egy borjuból tehen lesz, akkor attól sok tej várható, *de bár* (A_P) Rózsiból tehenke lett, (B_P) mindig az igat húzta, így (B_Q) soha nem adott annyi tejet, hogy egyszeri fejésből a család jóllakhatott volna.

Ábrázolva:

((A_Q)hiszen*((A_{Pr})ET(A_P^{*}))de, bár((A_P),(B_P)ET(B_{Pr}^{*})hát*(B_Q))

Az ábrázolás a következő példára ugyanígy érvényes:

(141) példa: (A_q) Elvárható volt, hogy nem cselekszem semmit, (A_{pr}) hiszen ha nem komoly a veszély, akkor nem kíván cselekvést, de, bár (A_p) nem volt komoly a veszély, (B_p) a helyzet cselekvést kívánt, (B_q) hát megfogtam a karját...

1.3. A *mert...de*-típus, azaz

A megokolt előtagú ellentét

"Politika és gazdaság mindig csak segít magán valahogyan, mert ez az erkölcs: alkalmazkodni. De írók alig tudok elképzelni, hogy azt mondja:
>>Hát aztán? Olyan nagy baj az, hogyha a magyarság elpusztul? Leszünk németek!>>"

(Babits Mihály 1977. 128)

Az előzőekben tárgyalt konstrukciótípusokban nem kellett különösebben elgondolkoznunk az utótag továbbtagolódásának tényén: a magyarázat is, és a következtetés is egyforma természetességgel követte az ellentétes főkapcsolást. Kommunikációs természetesség ugyanis, hogy magyarázatot várunk a velünk szemben emelt, magyarázattal szolgálunk az általunk emelt ellentétre; illetőleg az emberi megismerés szokásos mozzanataként keresünk választ az ellentétként felismert összefüggésekre, s vonunk le belőlük valamiféle következtetést.

De miért okolunk meg egy kijelentést? Gyakran bizonyára azért, mert szokatlan összefüggése, váratlan hatása vagy nyilvánvaló általánossága miatt várakozást kelt a partnerünkben; nem ritkán azért is, mert a hamarosan következő ellentétnek szüksége lesz rá. A megokolt előtag ugyanis előkészíti, megnöveli az ellentét szerepét, vagy csak éppen ritmikailag alakítja kerekébbé a gondolategészt, amelynek fő alátámasztási pont-

ja az ellentét lesz. Szemiotikai szempontból pedig egyszerű a válasz. A szövegszerkezeti egység az [A] szillogizmus explicit konklúziójával kezdődik: $[A_Q]$, amely még az ellentétes főkapcsolás belépése előtt igényli explicit (vagy implicit) megokolását:

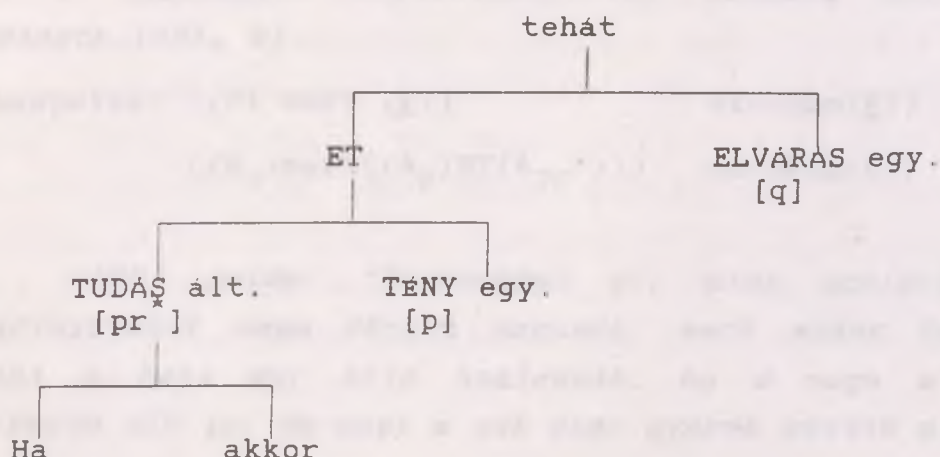
$((A_Q) \text{ mert } ((A_P) \text{ ET } (A_{Pr}^*)))$

(151) példa: [Hegedűs Gyula] "Nem utasíthatta el magától ezeket a sikereket, mert ilyen hazug sikereket hajszoló színházakhoz volt kötözve - de annál jobban vágyott az igazi sikerre, egyre kinzóbb szomjúsággal s utóbb már néma, lemondó melankóliával." (Illés 1972. 126)

A szillogisztikus jellegű összefüggés tételei:

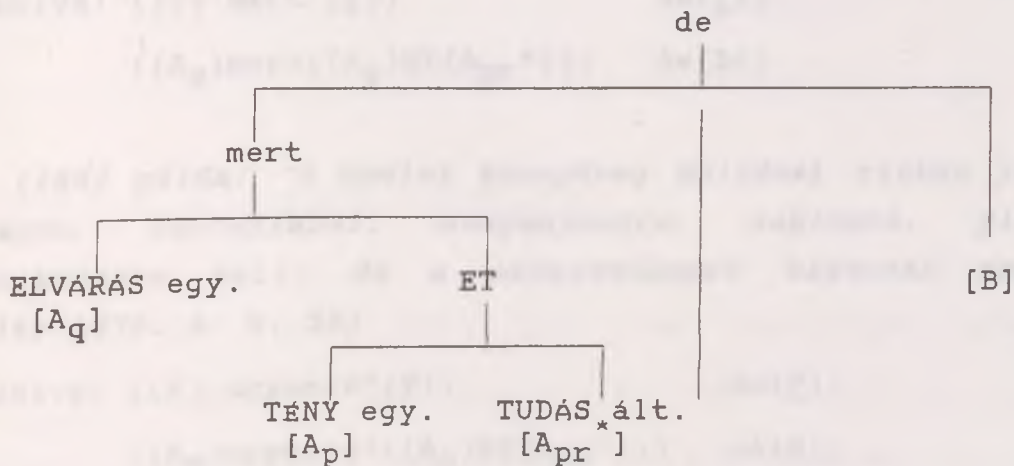
F - G* [pr]	Ha egy színész hazug sikereket hajszoló színházakhoz köti magát, akkor nem utasíthatja el magától a hazug sikereket
G - H [p]	Hegedűs Gyula hazug sikereket hajszoló színházakhoz volt kötözve
F - H [q]	Hegedűs Gyula nem utasíthatta el magától a hazug sikereket

Az invariáns sturktúra:

AZ OPPOZICIONALIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

A (151) példa jelen sorrendi változata:

((A_q) mert ((A_p) ET (A_{pr}*))) de (B))

((F) mert (F)) de (F))

1.3.1. A konstrukciótípus felépítettsége

1.3.1.1. Az elemi konstrukció

(152) példa: "frni-olvasni mindenki megtanul, mert a mindennapi élet megköveteli, az azonban, amit egy szenvedélyes pedagógus példákba s ismeretekben rátukmal, szétmorzsolódik, ha a társadalom követelményeivel szemben kell tartania." (Németh 1961. 9)

Ábrázolva: ((F) mert (F)) azonban(F))

((A_q)mert((A_p)ET(A_{pr}*))) azonban(B))

(153) példa: "Rosszabbul él, mint azelőtt, amikor a tarisznyabol maga főzött magának, mert akkor Sári odatette neki a heti egy kilo szalonnát, ha ő maga a gyerekekkel ciberen élt is, de most a sok éhes gyerek között nincs lelke

hozzá, hogy szalonnát egyen, és a gyerekeknek ne adjon." (Veres 1979. 1418)

Abrázolva: $((F) \text{ mert } (\underline{F})) \quad \text{de}(\underline{F})$
 $((A_Q) \text{ mert } ((A_P) \text{ ET } (A_{Pr}^*))) \quad \text{de}(B)$

(154) példa: "A nyelvi könnyűség költőnél ritkán jó jel: hígságra, fantáziabeli szegénységre, sablonos, plebejus gondolkodásra vall; de a népszerűséget biztosan segíti." (Babits 1978. 2. k. 55)

Abrázolva: $((F) \text{ ugyanis}^*(\underline{F})) \quad \text{de}(\underline{F})$
 $((A_Q) \text{ ugyanis}^*((A_P) \text{ ET } (A_{Pr}^*))) \quad \text{de}(B)$

(155) példa: "1Proust legnagyobb alakjaira alig lehet ráfogni, hogy erényesek: Swann sznob, Charlus a perverzitás áldozata, Françoise, a cseléd, kegyetlen és intrikus, ő maga naplopó. 2S e négy alakban mégis mennyi hűség: a természet tömör igazsága, melyet az ember erkölcsnek szeretne nevezni, minden közmegegyezés ellenére is." (Németh 1973. 336)

Abrázolva: $((1) \text{ hiszen}^*(\underline{1})) \quad \text{mégis}(2)$
 $((A_Q) \text{ hiszen}^*((A_P) \text{ ET } (A_{Pr}^*))) \quad \text{mégis}(B)$

(156) példa: "1Ahogy azon a százötven-kétszáz tanáron, akikkel életemben dolgom volt, végigtekintek, feltűnik, hogy bár a legtöbb viszonylag legalább, igen jóra való ember volt, milyen kevés köztük a tökéletes tanár. 2A különben közül az egyik heves, a másik túl nagy távolságot tartott, a harmadik elmulattatott, de nem vette komolyan a tárgyát. 3Akiiket azonban utólag igazán jó tanárnak érzek (első osztályfőnököm, akit a párizsi apacsok tüntettek el egy tanulmányuton, a budai reál egyik fiatalabb tanára, akivel mint egyetemista hallgató egy cserkész táborban

meg. 3Ne nevéssen őrajta.

[4Szekeres egyébként úgyis tudta, és magában azt gondolta: beletörök ebbe még neked az ásód, Dankó!]" (Veres 1979. 1406)

Abrázolva: $((2) \text{ mert}(2))$ $\text{de}(2-3)$

$((A_q) \text{ mert}((A_p) \text{ ET}(A_{pr}^*)))$ $\text{de}(B)$

(160) példa: "1Szabó Lőrinc sokkal közelebb állt Adyhoz, mint Babits, témái is, az életvágy, gátoltság érzése, a halálra való elernyedés, a nem lévő Isten hiánya is közösek. 2De művészi ösztöne Babitsban érzi a >>gyémántkemény<< törvényt, az igazi utat, amelyben a tökéletesség felé haladni kell, egy életen át hozzátapadva, vele lakva, vágyódva utána neveli rá magára mint szabályt és fegyelmet, ami a másikban a természetes környezet ajándéka volt." (Németh 1980. 378)

Abrázolva: $((1) \text{ hiszen}^*(1))$ $\text{De}(2)$

$((A_q) \text{ hiszen}^*((A_p) \text{ ET}(A_{pr}^*)))$ $\text{De}(B)$

Az alábbi példában nem az alsó tétellel okolja meg az író az előre vetett konklúziót, hanem az explicit, preszuppozíció szerepű felső tétellel:

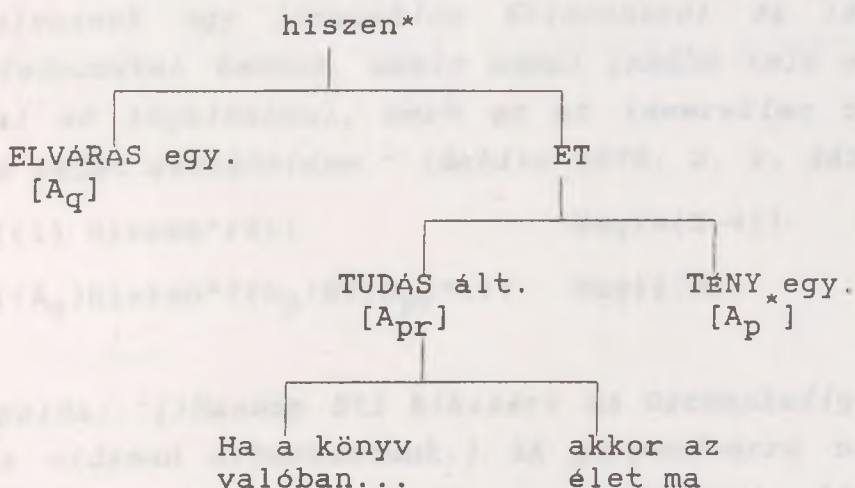
$((A_q) \text{ Hiszen}^*((A_{pr}) \text{ ET}(A_p)))$

(160) példa: "1Mi jól tudjuk, hogy a Könyvnek hatását és hatalmát az élet harcosai nagyon is túlbecsülik. 2Ha a Könyv valóban oly hatással van az életre, mint hiszik, akkor az élet ma, a XVIII. és XIX. század irodalma után, egészen másképp folya, mint ahogy foly.

3Az élet azonban megy a maga útján, a saját különös reakciói és komplikált lélektana szerint, és nemigen engedi magát befolyásoltatni a könyvektől." (Babits 1977. 124)

AZ OPPOZICIONALIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

Ágrajzzal ábrázolva:

Az utótag kibővülése - ebben a típusban - jobbra kapcsolatos mellérendeléssel történik:

(161) példa: "1L. Tesniere úr, a strasbourgi-i egyetem magántanára közli a statisztikákat, az ön tanítványa. 2Nemigen lehet megvádolni, hogy túlontúl cimboráskodik velünk. 3Gáncsaiból ennek ellenkezője tetszik ki. 4Mégis kénytelen a magyart az Európában beszélt százhusz nyelv között a tizenegyedik helyre állítani. 5Ezt is csak úgy eri el, hogy a hollandot egy kalap alá veszi a tőle merőben különböző flamanddal, ami által a holland a versenyen elénk jut a tizedik helyre, alig másfél millió "ajak"-kal." (Kosztolányi 1971. 106)

Ábrázolva: ((2) hiszen (3))

Mégis(4-5))

((A_q)hiszen*((A_p)ET(A_{pr}*))) Mégis(B))

(162) példa: "1En Illyés Gyulának félig-meddig földije vagyok. 2Gyermekei kalandozásaim nagyjában azon a vidéken folytak le, amely Illyés új könyvének, a Puszták népének is színhelye. 3Mégis úgy olvasom ezt a páratlanul gazdag és

hiteles élményekkel zsúfolt könyvet, mintha valami izgalmas útleírást olvasnék egy ismeretlen földrésről és lakóiról. 4Mintha felfedezőutat tennék, amely annál inkább tele számomra szenzációkkal és izgalmaival, mert ez az ismeretlen földrész véletlenül a saját szülőföldem." (Babits 1978. 2. k. 333)

Ábrázolva: ((1) hiszen*(2)) Mégis(3-4))

((A_q)hiszen*((A_p)ET(A_{pr}*))) Mégis(B))

(163) példa: "[1Másnap Eti kikisért az Ostbanhofig, s ott könnyedén és vidáman elbúcsúztunk.] 2A pályaudvarra nem jött be, mert ott adtunk találkozt a szüleimmel (apám is ugyanakkor jött meg Gasteinből), a véletlen azonban - mint később kiderült - úgy hozta magával, hogy velünk egyidőben érkeztek oda, s megláttak bennünket, engem a bécsi látogatásomat álcázó turistafelszerelésben, Etit a sárga kartonruhájában, amely bármilyen olcsó holmi volt is, mégis elárulta, hogy aligha egyenest a Raxról jött benne." (Vas 1967. 15)

Ábrázolva: ((2) mert(2)) azonban(2))

((A_q)mert((A_p)ET(A_{pr}*))) azonban(B))

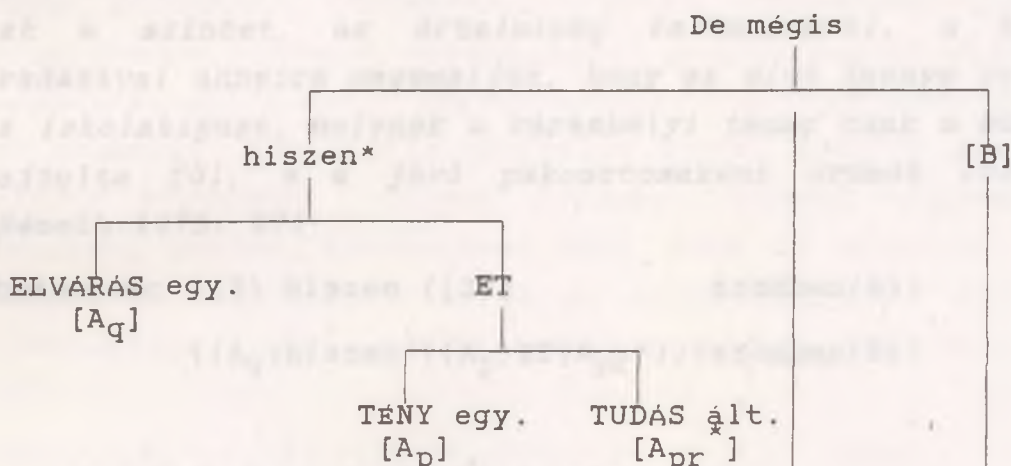
1.3.2. A konstrukciótípus beépítettsége

1.3.2.1. Viszonylag önálló (beépítetlen) konstrukció:

(164) példa: "1Tudom, jól tudom, hogy Petőfi és Arany levelezése inkább szorongató olvasmány. 2Mennyi minden zsúfolódik a levelekbe: a berekedt magány, a varatlan hírnév, az irodalmi élet orvlövésai, a szegénység, a barátság, a pénzgondok, a legforróbban mégis a két egymásba fonódó év: 48 és 49, a bizakodás s a háborús ide-oda vetettség.

AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

3De ritka pillanatokban mégis olvashatom úgy a leveleiket - hogy tréfálni is tudtak. 4Hogy hangoskodva, egymást hátba vágva sokat térfáltak." (Illés 1972. 91)

((A_Q) hiszen*((A_P) ET (A_{pr}*)))De mégis (B))

((((1) hiszen*(2)) De mégis(3-4))

(165) példa: "1A tizenhét üresen hagyott ütem helyét Bartók amerikai éveinek barátja, Serly Tibor töltötte meg kottafejekkel, s az aritmia nem ezért jelentkezik, mintha Serly ütemei különválnának a zongoraverseny fájdalmas bizakodásától, a harmadik tétel elcsendesedő, majd nyugtalanul magasba emelkedő szárnycsapásaitól - [hiszen] ez a tizenhét ütem is Bartóké, teljesen az övé, ahogyan egy elejtett tárgy gyorsulása az utolsó pillanatokban már elválaszthatatlan az elsőtől. 2Az egész úttól. 3A legelső pillanatok magasságától.

4De ezeken a befejező, lezáró zongorahangokon mindig átüt a haldokló Bartók mondata: >>Csak azt sajnálom, hogy tele bőrrönddel kell elmennem.<<" (Illés 1972. 216)

Ábrázolva: (((1) hiszen*(1-3)) De(4))

((A_Q) hiszen*((A_P)ET(A_{pr}*))) De(B))

(166) példa: "[1Egy hatórás tárgyan nem kétszer, de négyszer annyira kerítettem hatalmamba az osztályt, mint a háromórásban.] 2A kinti világ, az iskolántúli évek persze ellensúlyozhatják s még akkor is elnyomhatnák ezt a hatást, ha valamennyi tárgyat egy tervbe vonva, egy módszer szerint tanítanánk. 3Egy korszak iskolája nem lehet emeletekkel magasabb, mint szellemi életszintje. 4Ma azonban épp erről van szó, hogy ezt a szintet, az értelmiség feltörésével, a tudásszomj áradásával annyira megemeljük, hogy az élet igénye csikarja ki az iskolatípust, melynek a váráshelyi tanár csak a körvonalait rajzolta föl, s a jövő pákosztosaként örömet ízlelgette." (Németh 1975. 97)

Ábrázolva: ((2) hiszen ((3)) azonban(4))

((A_q)hiszen*((A_p)ET(A_{pr}*)))azonban(B))

1.3.2.2. Összetett konstrukció része

Összetett konstrukció utótagja:

(167) példa: "1Gyönyörű öregember. 2Szikár és egyenes vállú. 3Mellig erő fehér szakállában, mintha a napfény csorogna benne, sárga csikok. 4Olyan, akit akkor is megbámulunk, akkor is utána fordulunk, ha csak elmegy mellettünk az utcán. 5Hát még így, decemberre öltözve a június végi utcasarok katlanában, tiszta, verejték nélküli homlokkal.

6Annyira valószínűtlen, hogy találgatni se próbálok, ki lehet? 7Gondolom, nem céltalanul indult el, útja kell legyen, hiszen egy üres cekker lóg a kezében - mégis könnyű s közönséges gondolat volna azt hinni, azért áll itt, ki tudja, mióta, mert elfelejtette, mit akart vásárolni." (Zelk 1973. 251)

Ábrázolva: ((1-6) ((7) hiszen (7)) mégis (7))

((A_q)hiszen((A_p)ET(A_{pr}*)))mégis(B))

AZ OPPOZICIONALIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

(168) példa:

"- Mire gondolsz?

-[1Nem pandurkodásra. 2Nem holmi nevetséges megtorlásra. 3Nem kalodára, szájkosárra. 4Csak vezetésre, irányításra, elhárításra.] 5Eszem ágában sincs pénzbírsággal sújtani azt a sihedert, aki a nyelv gyalogjárójára köp vagy szemetel. 6Mind ez magánügy. 7De igenis hivatalos nyelvi védelem alá helyeznék minden hirdetést, minden fölírást, minden értesítést, mely falakon, boltok kirakatában vagy fönn az égbolton - hírverő lángbetűk alakjában - ezrek és ezrek figyelmet kelti föl, s gombatelepe lehet nyelvi járványoknak." (Kosztolányi 1971. 129)

Ábrázolva: ((1-4) (((5) mert*(6)) De(7))
 ((A_q) mert*((A_p)ET(A_{pr}*)))De(B))

Összetett konstrukció előtagja:

(169) példa: "1Az igazság: a közösség érdeke, hisz ez az a lámpás, melynek fényénél helyes irányba tud menni. 2Ezt a lámpást azonban nehéz, veszedelmes fenntartani. 3Tudja ezt a közmondás is. 4S mégis, a legegyszerűbb harmadosztályú utasban éppúgy, mint a világot felmérő bölcsben, sőt a társaság csapdáit kerülgető udvaroncban is ott dolgozik a veszedelmes kényszer, hogy az igazat, vagy amit ő annak érez - szakadjon ég, föld - ő kimondja." (Németh 1975. 243)

Ábrázolva: ((1) hisz(1)) azonban(2-4))
 ((A_q)hisz((A_p)ET(A_{pr}*)))azonban(B))

(170) példa: "1Gulyás Pal látszólag nem formabonto költő, hisz a megszokott időmértékes formákat használja. 2Verselésében mégis van valami, ami azokra a zeneköltőkre

emlékeztet, akik a szonáta vagy suite formát, az ütemjelölést megtartják, de a megszokott dūr-moll hangnemet közben valami ősisbb hangnemre cserélik. [3Akármennyire különbözik is Vörösmarty és Petőfi jambusa, Babits ideges verselése, de akár Ady formarobbantó verse is; van bennük valami közös, latin ívelés, amit a legegyszerűbben tán lendületnek lehetne nevezni. 4Gulyás Pál füle azonban ebben a lendületben is a sémát, a céhkonvenciót érezte, amitől ő annyira borzadt.]" (Németh 1975. 163)

Ábrázolva: ((1) hisz (1)) mégis(2-4))

((A_q)hisz((A_p)ET(A_{pr}*)))mégis(B))

(171) példa: "1Rettegve néztem a papírra meg a költőre. 2Most még belepacázik valamit ebbe a kivételes versbe. 3Ám - szinte hihetetlen - a vers még jobb lett. 4Hiszen jó volt az szakaszosan is, de így, egybeírva, még egy-két metert emelkedett, valahogy tökéletesen betöltötte a saját milyenségét. 5A költőnek igaza volt." (Nemes Nagy 1975. 52)

Ábrázolva: ((1) mert*(2)) viszont(4-5))

((A_q)mert*((A_p)ET(A_{pr}*)))viszont(B))

(172) példa: "1ők vitték a szót, a volt >>csillagosok<<. 2Túlszökkentünk persze hamarosan a Varjast illető megbeszélendőkön. 3Mert hisz vajon mit tudhattunk volna mi ott akkor még megbeszélni? - Jankáék nélkül.

4Viszont annyi hiedelem fűtötte itt még most a szíveket, hogy ha lett volna pontos vonala - s a vonal a/att alapja - a további megtárgyalandóknak, lezökkenünk mindenkepp arról. [5Akkor pedig majd sietnünk kell föl Jankáékhoz.]" (Illyes 1979. 81)

Ábrázolva: ((2) Mert hisz (3)) viszont(4-5))

((A_q)Mert hisz((A_p)ET(A_{pr}*)))viszont(B))

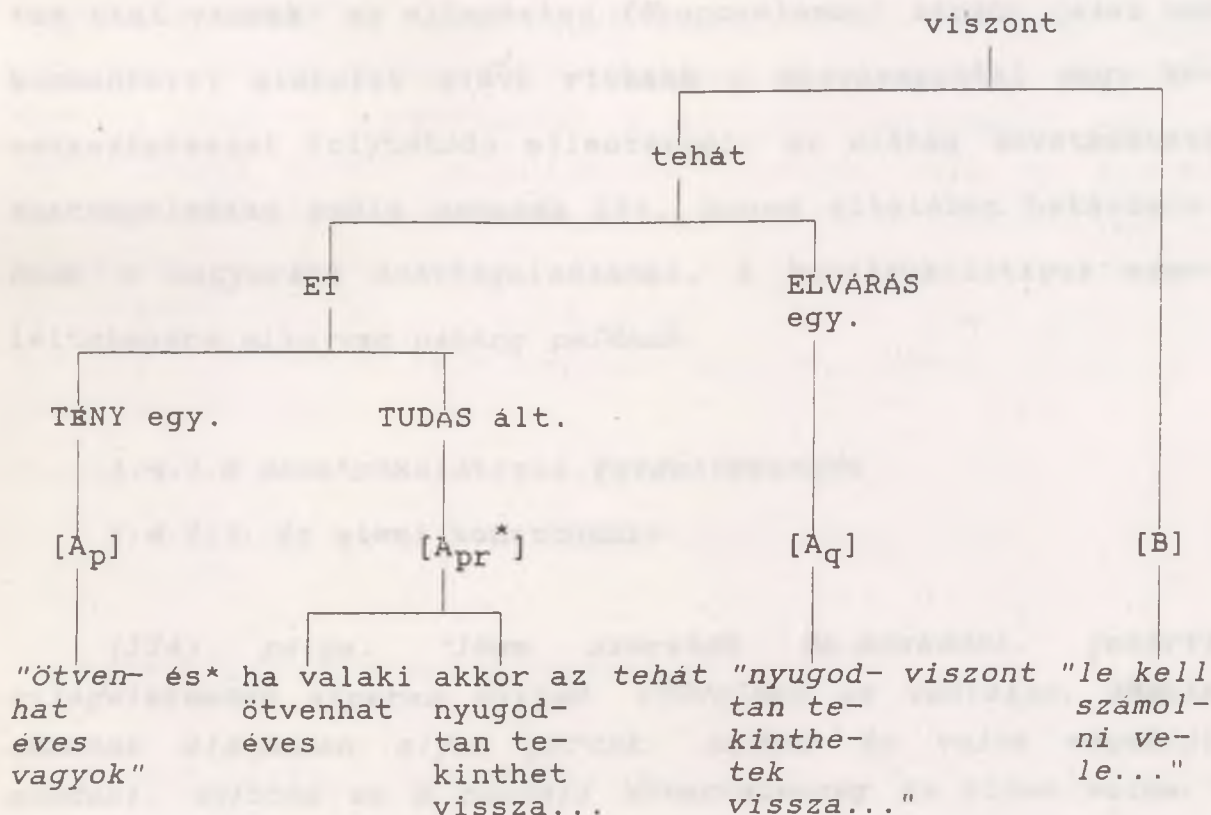
AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

1.4. A *tehát...de*-típus, azaz

A KÖVETKEZTETŐ ELÓTAGÚ ELLENTÉT

"ötvenhat éves vagyok: tehát nyugodtan tekinthetek vissza félszázadra. Viszont le kell számolni vele, hogy a következő félszázadra nem kell programot csinálnom."

(Móricz Zsigmond 1984. 326)

Ez a konstrukciótípus - elvileg - az előzőnek a sorrendi változata:

(173) példa: "Nyugodtan tekinthetek vissza félszázadra: [hisz] ötvenhat éves vagyok. Viszont le kell számolni vele, hogy a következő félszázadra nem kell programot csinálnom."

Ábácsolva: ((1 hisz 2) viszont 3)

((2 tehát 1) viszont 3).

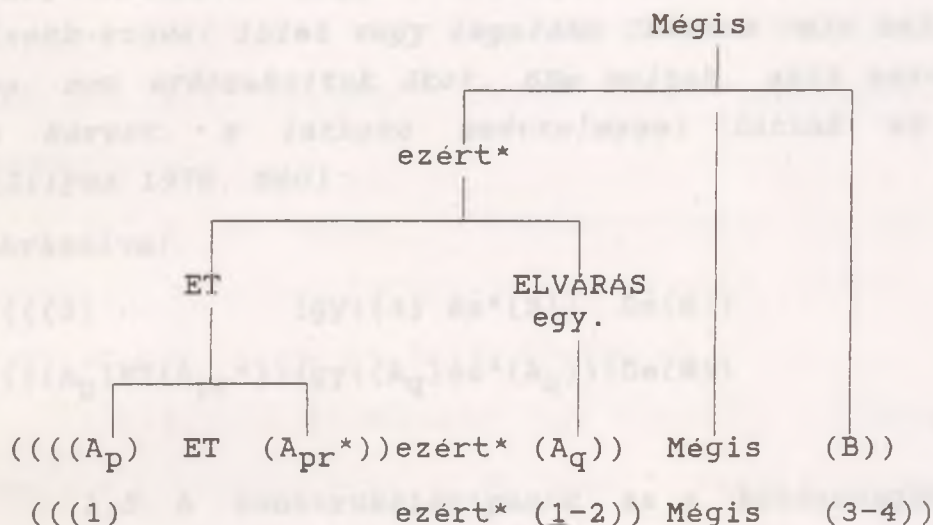
A következtető előtagú ellentét nem gyakori típus, s ezt nemcsak abból vonhatjuk le, hogy az esszében, illetőleg e munka anyaggyűjtésében gyéren fordul elő. Ritkaságának természetes okai vannak: az ellentétes főkapcsolással záródó (azaz nem kommentált) alakulat eleve ritkább a magyarázattal vagy következtetéssel folytatódó ellentétnél; az előtag következtető széttagolódása pedig nemcsak itt, hanem általában hatástalább a magyarázó széttagolódásnál. A konstrukciótípus szemléltetésére alig van néhány példánk.

1.4.1.A konstrukciótípus felépítettsége

1.4.1.1. Az elemi konstrukció

(174) példa: "1Nem szeretek költözködni, [ezért] világeletemben alperes voltam. 2Türelmes és védtelen. 3Mégis akadnak életemben olyan percek, amikor jó volna megálljt mondani. 4Mintha ez a pascali kétértelműség is ilyen volna." (Fejes 1977. 279)

AZ OPPOZICIONÁLIS KONSTRUKCIÓTÍPUSOK

(175) példa: "1Könyvem - legjobb tudomásom szerint - magyar nyelven az első olyan könyv, amely elejétől végig prózában írt költeményeket tartalmaz. 2Az a veszély fenyegeti tehát, hogy a szokatlannak kijáró kíváncsisággal vagy a szokatlannak kijáró viszolygással fogadja majd az olvasó. 3Mégis, azt szeretném remélni, hogy ehelyett inkább azzal az elfogulatlan érdeklődéssel veszik kezükbe, amely minden újdonságot megillet, s netán azzal a nyílt várakozással is, amelyet a költészet kelt bennünk, bármilyen formát öltson is." (Somlyó 1980. 430)

Ábrázolva: (((1) tehát (2)) Mégis (3))

(((A_p) ET (A_{pr}*)) tehát (A_q)) Mégis (B))

1.4.1.2. A bővített konstrukció:

(176) példa: "[1Alkotó tehetség nem minden bokrban születik. 3El voltunk készülve, hogy eredeti ötletre képes vagy merész elmét keveset találunk.] 3A nehézség valóban már ott jelentkezett, hogy a gyermekek alig értették meg azt, hogy most nem ismert mesét kell leírniuk, hanem a saját elképzelésüket. 4Így sokan nem is vállalkoztak a feladatra.

[ÉS] 5Ismerve, hogy a művészi alkotáshoz először is kedve, szebb szóval ihlet vagy legalább ihletre való hajlam szükség es, nem erőszakoltuk őket. 6De voltak, akik szívesen fogadták a kérést, s látható kedvteléssel láttak az alkotáshoz." (Illyés 1976. 560)

Ábrázolva:

((3) így((4) és*(5)) De(6))

((((A_p)ET(A_{pr}*))így((A_q)és*(A_q)))De(B))

1.5. A 'konstrukciótípusok' és a 'kötőszóegyettesek'

1.5.1. Miként a Bevezetésben említettem, az itteni 'konstrukciótípusok' mint nyelvhasználati alapszerkezetek egy korábban elvégzett tipológiai-gyakorisági vizsgálat során körvonalazódtak. E vizsgálatban az egyik típusalkotó jegy a konstituensek *explicit* jelenléte volt, pontosabban a jelentésszerkezet konstituenseinek explicit-implicit *arányai*. Eszerint az ellentétes jelentésszerkezet egyik tagjának (előtagjának vagy utótagjának) kifejtettebb-részletezettebb használata a másik tag kevésbé kifejtett voltával jár együtt. Azaz ha a *de* előtti tagban két explicit konstituens van: (1 *hiszen* 2), (2 *tehát* 1), akkor a *de* utáni szillogisztikus következtetésben várhatóan csak egy konstituens explicálódik:

((1 *hiszen* 2) *de* (3)),

((2 *tehát* 1) *de* (3)), ha viszont az efféle részleteződés az utótagban történik: (2 *hiszen* 3), (3 *tehát* 2), akkor az előtag nem (vagy kevésbé) részleteződik:

((1) *de* (2 *hiszen* 3)),

((1) *de* (3 *tehát* 2)).

Explicit használatú konstituensei révén az itt bemutatott 4 konstrukciótípus egy paradigmában rendezhető tehát; ez azonban nem elvi rendszert alkot, hanem használati gyakoriságot reprezentál.

1.5.2. Az egyes 'kötőszóegységek' - mint láttuk - a tárgyalt konstrukciótípusok megjelenési formái. Keletkezésük szerint két csoportra különíthetők el.

1.5.2.1. A *de hisz(en)* egy egyszerű, kihagyásos alakulat, amelybe - közvetlenül a *de* után - megbízhatóan vissza lehet helyezni a konvencionalitása/nyilvánvalósága miatt kihagyott 'konklúzió'-t.

1.5.2.2. A *de hát*, a *mert bár* és a *de, bár* olyan kötőszóegységek, amelyek a jelentéskonstituensek sorrendi cseréje által jönnek létre. E három alakulat egyaránt tárgyalható a *de...mert* és a *de...(t)hát* alatt, hiszen mélyszerkezetük - vizsgálataim megállapítása szerint - azonos. Ha valóban azonos, vagyis ha a 'kettős szillogizmus'-ként konstruált mélyszerkezet következetesen használható a *de...mert*, *de hisz*féle 'konstrukciótípusok'/'kötőszóegységek' interpretálására, akkor a jelen munkában vállalt feladat megoldottnak tekinthető.

1.5.3. A feladat megoldásától/megoldatlanságától függetlenül ezen értekezés maga egy lehetséges példát mutat be 'a szövegszervező explicit (és implicit) konnektív relációk' egy osztályának a tárgyalására.

2. A SZEMANTIKAI-PRAGMATIKAI INTERPRETÁCIÓS MODELL ALKALMAZÁSAI

2.0. A szemantikai-pragmatikai interpretációs modell alkalmazásai

Az itteni s az ehhez hasonló vizsgálatoknak, vagyis amelyek egy meghatározott nyelvhasználati alakulat jelentésszerkezetét egy konstruált mélyszerkezet segítségével interpretálják, természetes sajátjuk a zártság. Egy magyarázatot (mint egy lehetségest) adnak, így elsősorban önmagukban kell koherensnek lenniük. Ez az öntörvényűség nem zárja ugyan ki más területeken való alkalmazásukat, de annak széleskörűségét meg lehetőségen korlátozza.

A jelen esetben sincs sok kiterjesztési lehetőség, egy azonban, nevezetesen az 'összehasonlító szövegelemzés' természetes módon kínálkozik az előzőekben kifejtett szemantikai-pragmatikai interpretációs modell alkalmazására.

2.1. Az összehasonlító szövegvizsgálat egy lehetősége

Az összehasonlító szövegelemzések felszíni formákat hasonlítanak össze felszíni formákkal. Bizonyos tanulságokhoz így is hozzá lehet jutni, hisz - különösen a tárgyias szövegműfajokban - a jelentésszerkezet szövegszervező elemei (pl. témaszók, konnektívumok) jobbra explicit módon kapnak szerepet. Meggyőzőbb, eredményesebb lehet azonban az összehasonlítás, ha a vizsgált alakulat jelentésszerkezetének mélyszerkezeti reprezentációját tudjuk adni, s hozzá (rajta keresztül) viszonyítjuk egymáshoz mind a forrásnyelvi, mind pedig a célnyelvi megjelenési formákat mint a mélyszerkezet más-más manifesztációit.

2.1.1. Nem véletlenül került be a Bevezetésbe - egyetlen magyarra lefordított szövegrészletként - a (18) példa. Az érvelésnek azt a módját, amelyben a preszuppozíció szerepű felső tétel a végső érv, mind a magyar (RUBIN Péter), mind pedig a német fordító (Susanna ROTH) a legpontosabban követte:

(18) példa: "-Ne haragudj rám - mondta Markéta -, meg kellett mutatnom nekik.

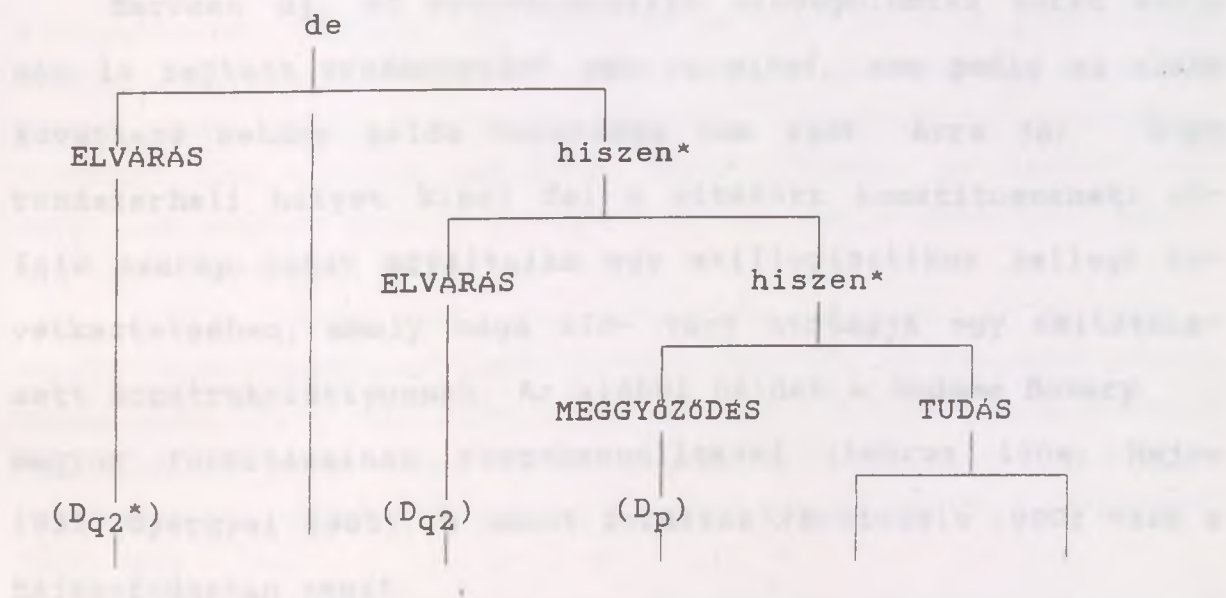
- Ne mentegetőzz - feleltem Markétának -, látták ők már, még mielőtt veled beszéltek, ha nem látták volna, nem is hívatnak." (Rubin 1989. 51)

(18 a) "Neřlouvej se," řekl jsem Markétě, "znali ji stejně ještě dřív, než s tebou mluvili; kdyby ji neznali, nebyli by si tě volali." (Kundera 1967a 39)

(18 b) "Du brauchst dich nicht zu rechtfertigen", sagte ich zu Marketa, "sie haben sie ohnehin gekannt, noch bevor sie mit dir redeten; hätten sie nicht gekannt, hätten sie dich gar nicht vorgeladen." (Roth 1967)

Ábrázolva:

(18) példa:

[Lehetne
okod men-
tegetőzni]

"Ne mente-
getőzz"

"Látták
ők már,
még mi-
előtt ve-
led be-
széltek"

"Ha nem
látták vol-
na,

nem is
hívatnak"

"Du brauchst
dich nicht
zu recht-
fertigen"

"sie haben
sie ohnehin
gekannt,
noch bevor
sie mit
dir redeten"

"hätten sie
sie nicht
gekannt,

hätten sie
dich gar
nicht vor-
geladen"

"Neomlouvej
se"

"znali ji
stejne
ještě dřív,
než s tebou
mluvili"

"kdyby ji
neznali,

nebyli by
si tě
volali"

Merőben új, az összehasonlító szövegelemzés terén eddig nem is sejtett eredményeket sem az előző, sem pedig az alább következő néhány példa tanulsága nem ígér. Arra jó, hogy rendszerbeli helyet kínál fel a vitatott konstituensnek: mi-féle szerep lehet egyáltalán egy szillogisztikus jellegű következtetésben, amely maga elő- vagy utótagja egy feltételezett konstrukciótípusnak. Az alábbi példák a *Madame Bovary* magyar fordításainak összehasonlításai (Ambrus 1904, Hajós 1933, Gyergyai 1963), a német fordítás (Schickele 1980) csak a tájékozódásban segít.

2.1.2. Az azonos mélyszerkezettel interpretált 4 konstrukciótípus a használatban különül egy egymástól, aszerint tehát, hogy az előtag és/vagy az utótag mely konstituensei nyernek/nem nyernek kifejezést.

Az explicitás-implicitás - mint az 1. pont elemzéseiben láthattuk - a beszélő világismeretétől/hiedelmeitől/elképzeléseitől: a megnyilatkozás *pragmatikai beágyazottságától* függ. Miként az alábbi, a *de...tehát*-típushoz tartozó (177) példán szemlélhetjük, a pragmatikai beágyazottságot mindegyik fordító akceptálja. Arról van a (177) példában szó, hogy ha valakinek valami "sehogy sem tetszik", s egyúttal olyan társadalmi helyzetben is van, hogy ezt megengedheti magának, akkor tőle a *de* kötőszó megokolását senki sem várja, a *de* után ilyenkor a konklúzió szokott következni:

(177) példa: Emmának az volt a vágya, hogy éjfélkor, fáklyafénynél tartsák meg az esküvőt; de az öreg Rouault-nak sehogy sem tetszett ez az ötlet. Ezért hát rendes lakodalom volt, annak rendje és módja szerint, negyvenhárom vendéggel; tizenhat óra hosszat maradtak, egyfolytában, az asztal mellett, sőt másnap megint újrakezdték, de még a következő napokban is." (Gyergyai 1963. 31)

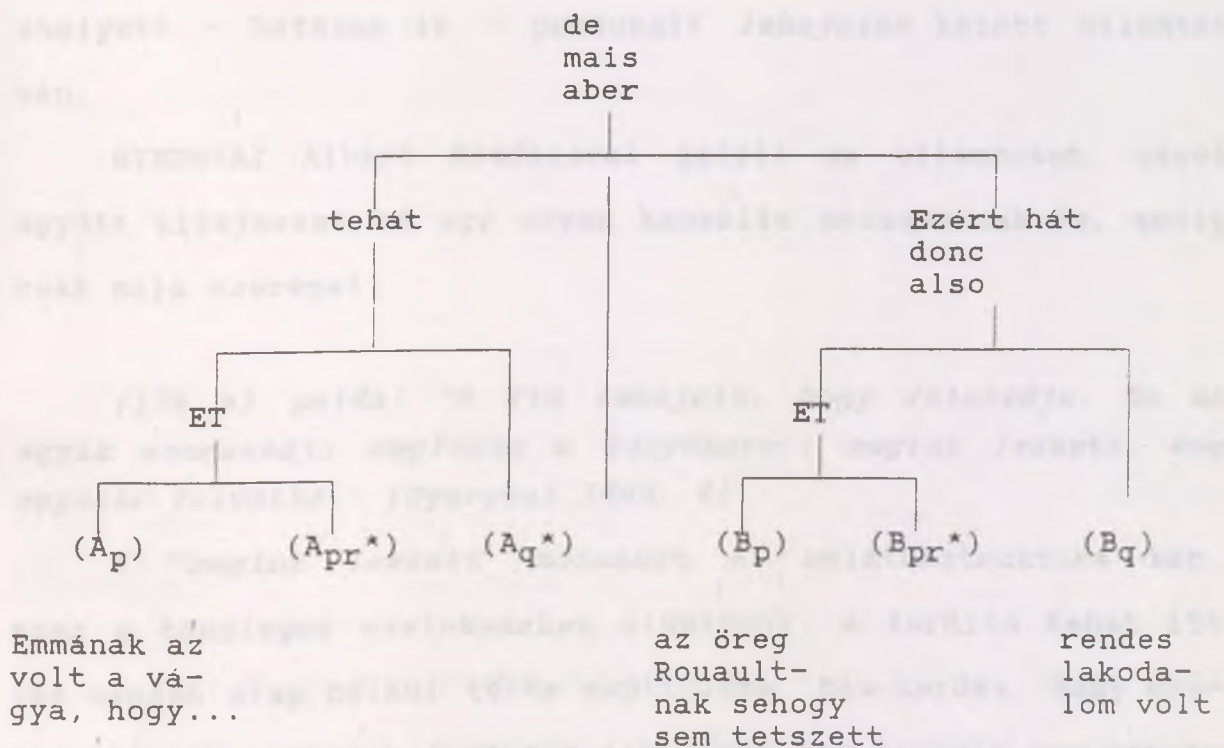
(177a) "Emma eût, au contraire, désiré se marier à minuit, aux flambeaux; mais le père Rouault ne comprit rien a cette idée. Il y eut donc une noce, où vinrent quarante-trois personnes où l'on resta seize heures à table, qui recommença le lendemain et quelque peu les jours suivants." (Flaubert 1963. 24)

(177 b) példa: "...De Roualt apó nem méltányolta ezt az ötletet. Így hát egészen közönséges lakzit tartottak..." (Ambrus 1904. 26)

(177 c) "Emma hätte sich am liebsten um Mitternacht bei Fackelschein vermählt; aber Vater Rouault hatte dafür nicht das geringste Verständnis. Es gab also eine Hochzeit, zu der dreiundvierzig Gäste kamen, bei der man sechzehn Stunden zu Tisch sass, die am andern Morgen von neuem begann und an den folgenden Tagen noch ein wenig weiterging." (Schickele 1980. 35)

Ábrázolva:

(177) példa:

2.1.3. A (178) példa azt a természetes elemzési gyakorlatot erősíti meg, amelyben a szövegrészlet 'vehiculumstruktúrája'-t a benne megjelenített (általá felidézett) 'relátumstruktúra'-val együtt vizsgáljuk.

(178) példa: "- Keljen föl - szólította a tanár úr. Fölkelt. A kalapja leesett. Az egész osztály röhögött. Lehajolt érte. Az egyik fiú könyökével kiütötte a kezéből. újra fölvette." (Hajós 1933. 10)

Az itt kiemelt rész lényegében megfelel a francia eredetinek: három mondategységre tagolódik, s a köztük lévő tartalmi-logikai viszonyt egyik helyen sem jelöli kötőszó, jöllehet a két cselekvés, azaz a tanár kívánta *felállás*, valamint az

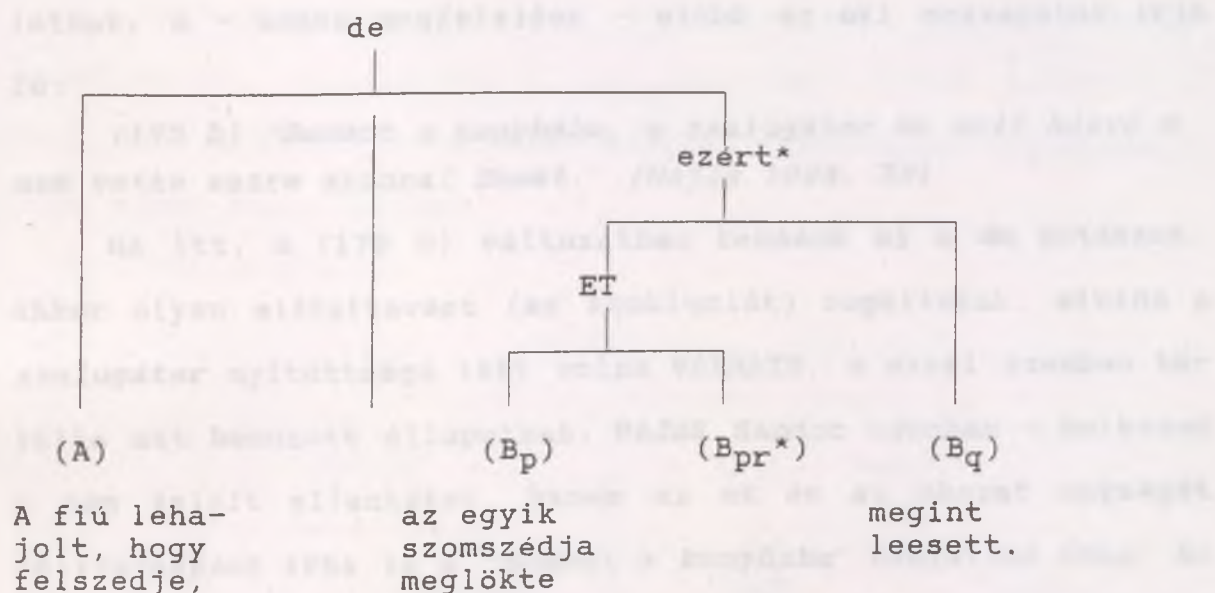
ehelyett - kétszer is - produkált *lehajolás* között ellentét van.

GYERGYAI Albert kötőszóval jelöli az ellentétet, ezzel együtt kifejezést ad egy olyan kauzális mozzanatnak is, amely csak nála szerepel:

(178 a) példa: "A fiú lehajolt, hogy felszedje. De az egyik szomszédja meglökte a könyökével: *megint leesett*, még egyszer felvette." (Gyergyai 1963. 6)

A "*megint leesett*" mozzanat a 'relátumstruktúra'-ban, azaz a tényleges cselekvésben elkülönül, a fordító tehát itt nem minden alap nélkül tette explicitté. Más kérdés, hogy csupán ezen az alapon a fordítók általában nem engedik meg maguknak (s különösen nem az igen pontosan dolgozó GYERGYAI), hogy beleírjanak a szövegbe. Ez az eset - a *de...mert*-féle konstrukciótípus tanulságaként - arra utal, hogy a kötőszóval jelölt ellentét után részletezettebb kauzalitás várható (főként, ha az előtag nincs részletezve):

AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ SZÖVEGVIZSGÁLAT

2.1.4. A konstituensek *sorrendje* (s a sorrend megváltoztathatósága) egyik domináns sajátsága (művelete) volt a konstrukciótípusok tárgyalásának. A sorrend összehasonlító vizsgálata megerősíti s árnyalja a róluk alkotott képet. A (179) példa a sorrend és a *de* kötőszó összefüggésére hívja fel a figyelmet. GYERGYAI Albert fordítása – az eredetihez híven – ellentétet jelöl az előtag, valamint a konklúzió szerepű utótag között:

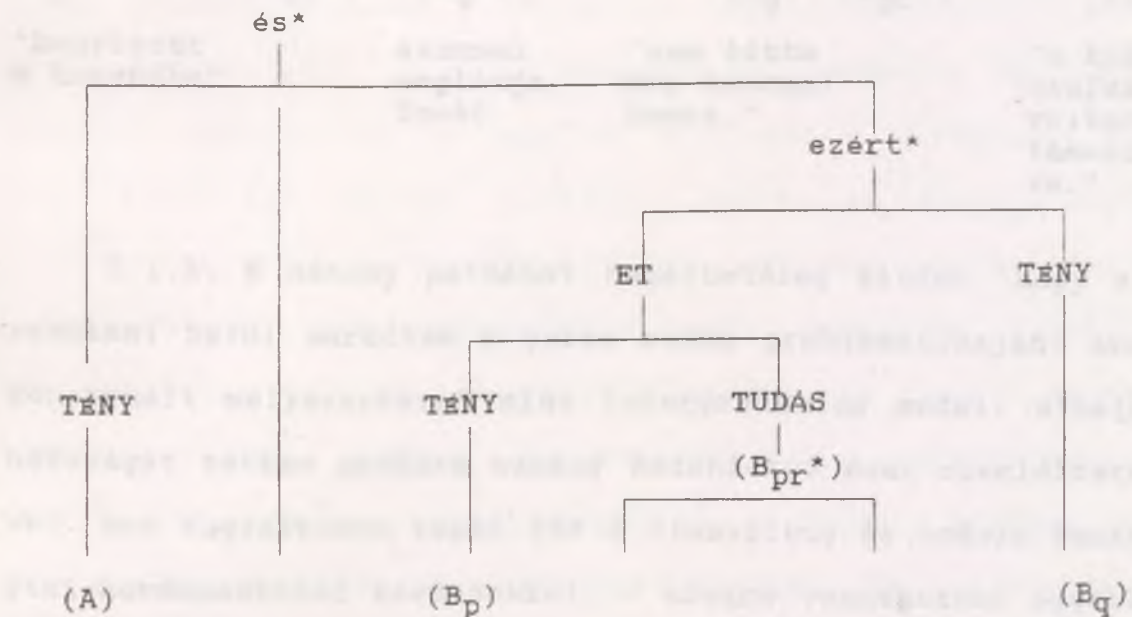
(179) példa: "...benyitott a konyhába, *de* nem látta meg azonnal Emmát; a külső zsaluk *be* voltak támasztva." (Gyergyai 1963. 26)

(179 a) "...il entra dans la cuisine, *mais* n'aperçut point d'abord Emma; les auvents étaient fermés." (Flaubert 1963. 20)

nem vette észre azonnal Emmát." (Hajós 1933. 28)

szerűen 'kauzális':

(179 b)

"Bement a
konyhába"

"a zsalu-
gáter be
velt húzva"

Ha egy zsalugáter be van húzva,

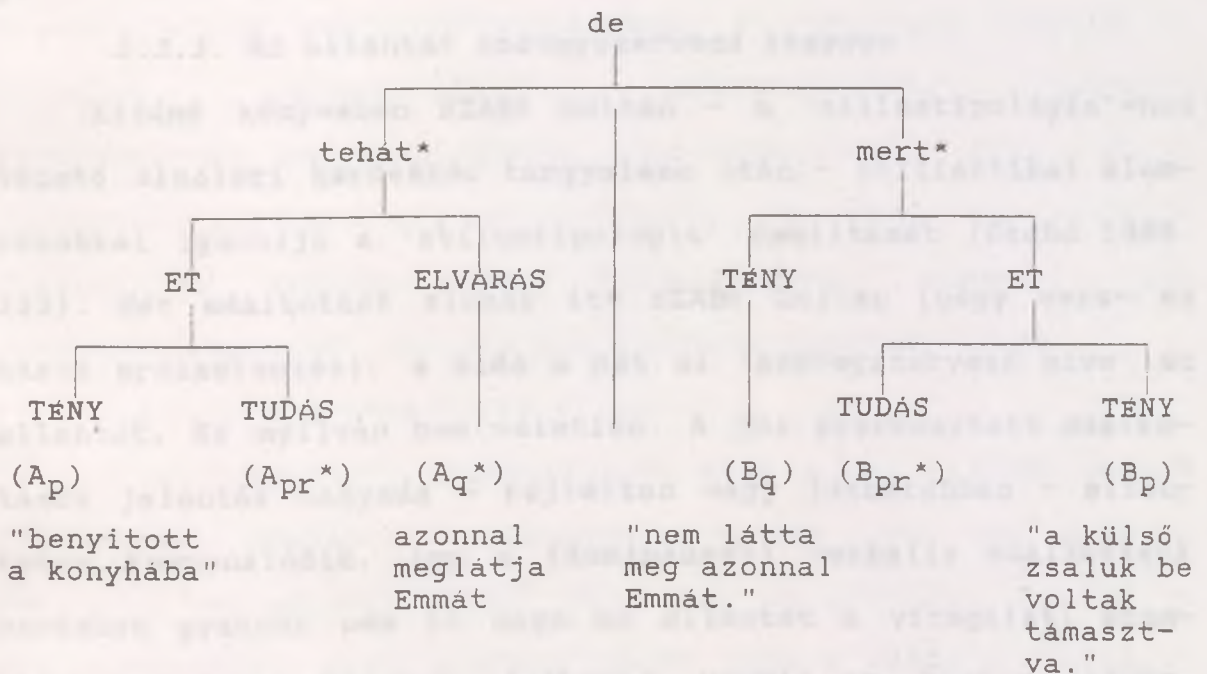
akkor
(várhatóan)
nem lehet
azonnal meg-
láttni a bent
tartózkodót

"nem vette észre azonnal - Emmát."

AZ ÖSSZEHAJONLÍTÓ SZÖVEGVIZSGÁLAT

Az itt ábrázolt (179 b) jelű változattal szemben az eredeti szövegben (és Gyergyai fordításában) 'opozicionális' konstrukciót, nevezetesen a *de...mert*-féle típust ismerhetjük fel (ahol a *mert* - a tartalmi-logikai összefüggés nyilvánvalósága miatt nincs kitéve:

(179) és (179 a)

2.1.5. E néhány példából remélhetőleg kitűnt, hogy elemzésükkel belül maradtam a jelen munka problematikáján; azaz a konstruált mélyszerkezet mint interpretációs modell alkalmazhatóságát tettem próbára néhány kézenfekvő eset szemléltetésével. Nem foglalkozom tehát itt a klasszikus és modern textológiai-hermeneutikai kérdésekkel, - ezekre vonatkozóan egyébként BENCZE Lóránt tanulmánya s a vele közölt bibliográfia megfelelő útbaigazítást ad (Bencze 1991). A jelen munka gondolatkörében elvégzett összehasonlító szövegszerkezeti elemzések az

ugyanis...azonban-típusról (Békési 1985, Békési-Valaczkay 1987), a *de...mert* típusról (Békési 1991c).

2.2. A modell szövegstilisztikai alkalmazásának lehetősége

2.2.1. Az ellentét szövegszervező szerepe

Kitűnő könyvében SZABÓ Zoltán - a 'stílustipológia'-hoz vezető elméleti kérdéskör tárgyalása után - stilisztikai elemzésekkel igazolja a 'stílustipológia' realitását (Szabó 1988. 133). Hét műalkotást elemez itt SZABÓ Zoltán (négy vers- és három prózaelemzés), s mind a hét mű 'szövegszervező elve' az ellentét. Ez nyilván nem véletlen. A jól szerkesztett műalkotások jelentős hányada - rejtetten vagy láthatóbban - ellentétre komponálódik, így a (dominánsan) verbális műalkotások esetében gyakran nem is maga az ellentét a vizsgálati szempont, hanem az ellentét 'fajtája', vagyis az, hogy a szövegszervező ellentét adott műalkotásban 'egyszerű szembeállítás', 'elvárástörlés'/'megengedés' vagy pedig 'kizárás'. Tudniillik nem egyedül a kötőszó, hanem vele együtt más nyelvi eszközök (lexikai elemek, sorrend, központosítás stb.) együttszereplése vezeti az olvasót a szövegszervező ellentét 'elvárástörlő' vagy pedig 'szembeállító' interpretálására; az interpretációs különbség lehetőségeivel tehát a műelemzőnek is számot kell vetnie.

Amennyire az ellentétfajtaikat tárgyaló szakirodalmat ismerem (Lakoff R. 1971; Lang 1977; Biasci 1981. 168; Dorfmüller-Karpusa 1982. 125; Bánréti 1983; Kiefer 1983 bizakodva állítom, hogy az oppozicionális konstrukciótípusok itt tárgyalt felfogása egy új szemponttal járul hozzá az ellentétfajtaik megkülönböztetéséhez. Vizsgálataim szerint az ellentét 'elvárás-törlő' interpretációja kauzális összefüggések tudomásulvételét (rekonstruálását) írja elő, a 'szembeállítás'-hoz ez nem szükséges. Ha mégis van kauzális viszony a 'szembeállítás' környezetében, akkor e két viszonyfajta együtt egészen más konstrukciótípust alkot.

2.2.1.1. A szembeállító ellentét

Az ellentétfajta szempontjából mind a hét - SZABÓ Zoltán elemezte - műalkotás a 'szembeállítás'-ra épül, ahol a szemben álló két végpont között fokozódás és centrális jelleg is megnyilvánulhat, mint például JÓZSEF Attila *Határ* c. költeményében (Szabó 1988. 232):

idill élet- kép	munkakeresés bizakodás	kilátástalanság
	távolodás az idill- tól	közeledés a kilátás- talansághoz

Egy olyan műalkotásban, mint például BRÓDY Sándornak *Az ezüst kecske* című regénye (ahol a szövegszervező elv: kettősség ellentéttel) a tartalomra jellemző ellentétes kettősségeket markánsabban lehet kiemelni (Szabó 1988. 263):

A MODELL ALKALMAZÁSAI

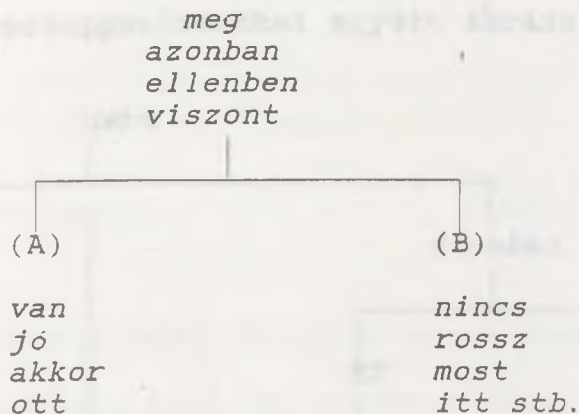
Ifjúság:
a karrier előtti helyzet
(nélkülözés, készülődés,
ábránd)

Az egykori múlt, a "lent"
tisztá szegénység
gyöngéd lelki szerelem
szerelmi házasság

Férfikor:
az elkezdett karrier
(anyagi javulás, siker,
csalódás, kudarc)

Az új élet, a "fent"
bűnös gazdagság
érzéki szerelem
érdekházasság stb.

A 'szembeállító' ellentét - miként a példákból is kitűnik
- *egyedül* szereplő szövegszervező elv is lehet, ábrázolása sem
feltételez implicit viszonyfajtaikat:

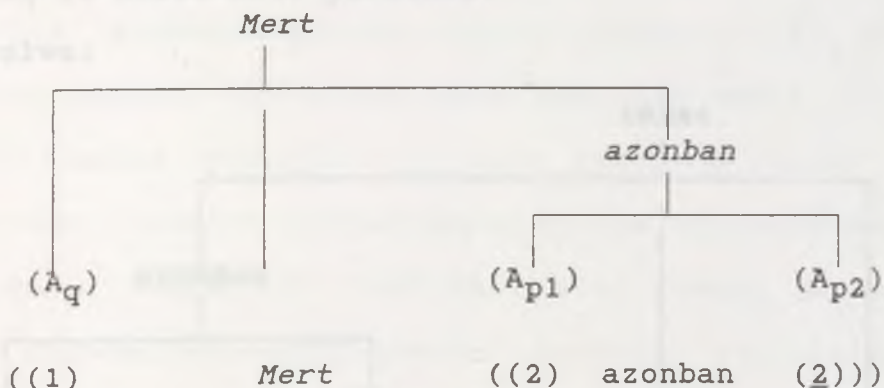

A szembeállító ellentét azonban nemcsak fő szövegszervező elv lehet, hanem - miként a (89), (90) stb. példákban korábban láthattuk - 'al' szövegszervező elv is. Tipikusan a 'magyarázó', illetőleg a 'következtető' szerepű 'fő' szövegszervező viszonyfajtaikkal alkot tipikus konstrukciót. Erre - mivel korábban már részletesen bemutattam (Békési 1986. 247-275) - most csak egyetlen példát hozok.

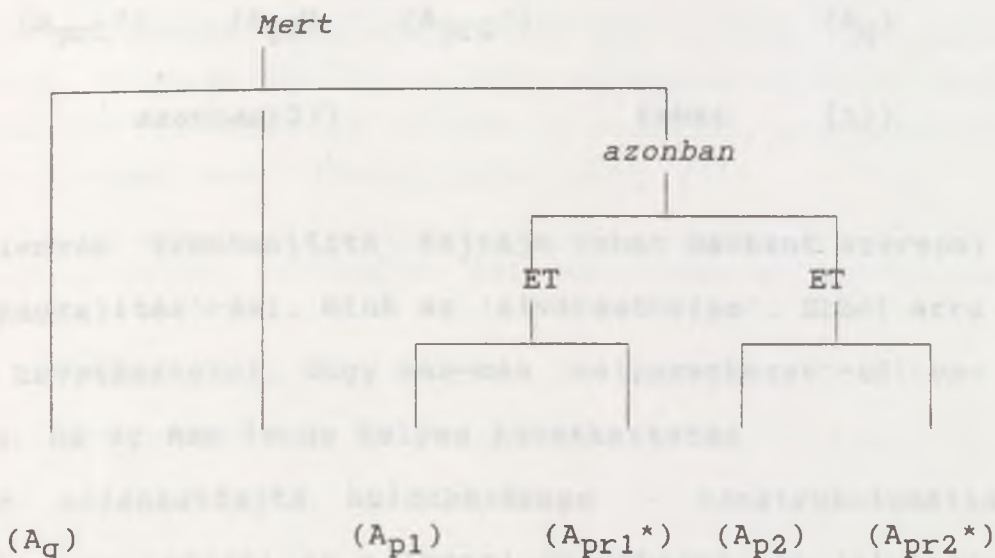
(180) példa: "1Az elgondolás tárgyához *meg* a letnek is hozzá kell járulnia. 2Mert az elképzelt aranyak csak az én

szürke agysejtjeimben vannak, a valóságosakat azonban mindenki megpendítheti egy márványlapon." (Illés Endre 1972. 372)

Vázlatosan ábrázolva:

Az implicit preszuppozíciókkal együtt ábrázolva:

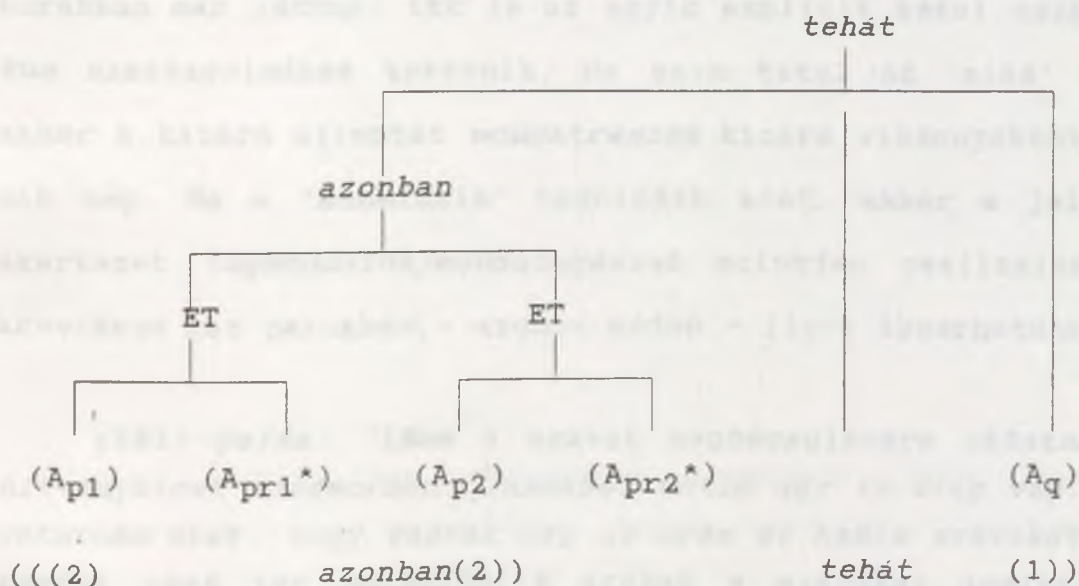

A tételmondatos szerkezetű (180) példát sorrendi cserével át lehet alakítani konklúziómondatossá. A 'szembeállítás' ez esetben is 'al' szövegszervező elv marad:

(180 a) példa: Az elképzelt aranyak csak az én szürke agysejtjeimben vannak, a valóságosakat *azonban* mindenki meg-

pendítheti egy márványlapon. 1Az elgondolás tárgyához *tehát* még a létnek is hozzá kell járulnia.

Ábrázolva:

Az ellentét 'szembeállító' fajtája tehát másként szerepel együtt a 'kauzalitás'-sal, mint az 'elvárástörlés'. Ebből arra is lehetne következtetni, hogy más-más 'mélyszerkezet'-ből vezethetők le, de ez nem lenne helyes következtetés.

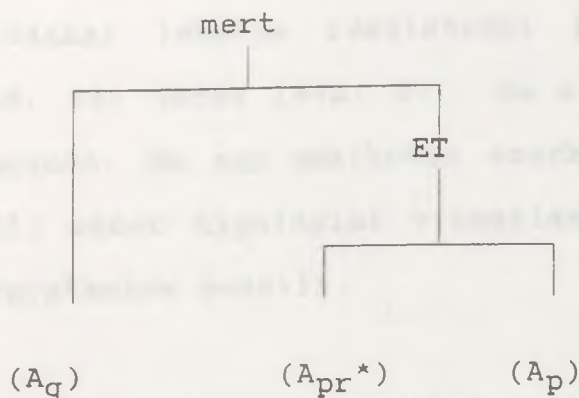
A két ellentétfajta különbözősége - konstrukcionális szempontból - az 'egész' és a 'rész' különbsége. Az 'elvárás-törlő' jelentésszerkezet reprezentálásához 'kettős szillogizmus'-t kellett feltételeznünk, a 'szembeállítás'-hoz viszont csak egy következtetési műveletet kell rekonstruálni, ahol a szemben álló jelentésmozzanatok az 'alsó tétel' ellentetes széttagolódásaként foghatók fel.

2.2.1.2. A kizáró ellentét

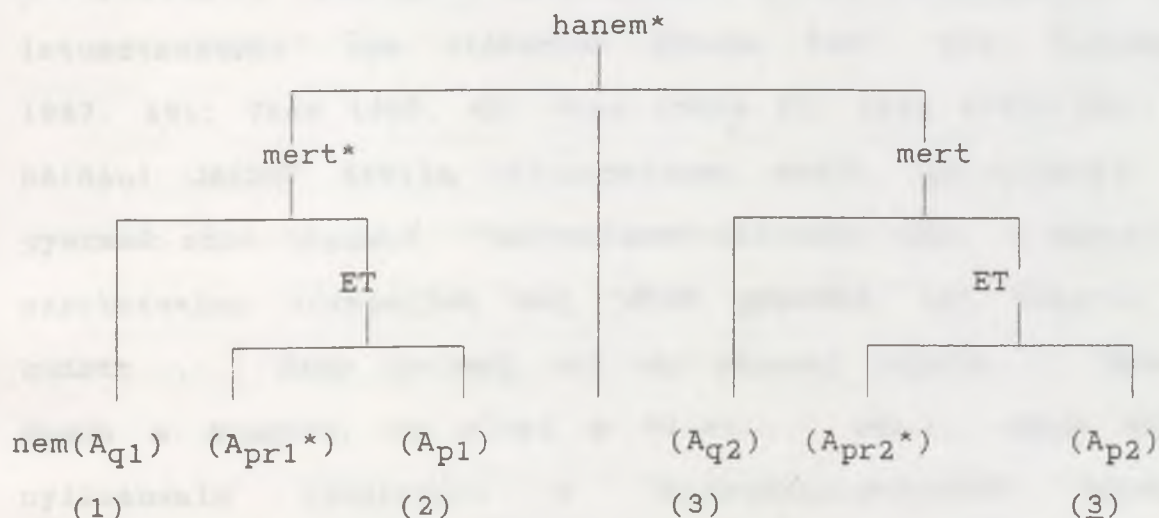
A 'kizáró' ellentét - konstrukcionális szempontból - a 'szembeállító' ellentétfajtaival rokon. Miként a (87) példában korábban már láttuk, itt is az egyik explicit tétel *szimmetrikus* széttagolódása történik. Ha ezen tétel az 'alsó' tétel, akkor a kizáró ellentét *mondatrészek* kizáró viszonyaként jelenik meg. Ha a 'konklúzió' tagolódik szét, akkor a jelentésszerkezet *tagmondatok/mondategészek* szintjén realizálódik. A következő két példában - azonos módon - ilyet ismerhetünk fel.

(181) példa: "1Nem a szavak megbecsülésére oktatnám tanítványaimat elsősorban. 2Azokból untig úgy is elég van. 3Arra oktatnám őket, hogy vessék meg az üres és hamis szavakat, mert később csak így becsülhetik azokat a szavakat amelyekben a tartalom és igazság van." (Kosztolányi 1971. 171)

A (181) példában az alábbi jelentésszerkezet kettőződik meg:

A (181) példa ábrázolása:

Ugyanígy:

(182) példa: "Nem a hiúságom szenvedett, hisz annak igen udvariasan vetettek táplálékot, hanem maguknak a gondolatoknak nem láttam eredményét. (Németh 1975. 347)

2.2.1.3. Az ellentétfajták konstrukcioalkotó különbözőségeit és hasonlóságait, így a 'kizáró' ellentétét is további példákkal lehetne részletezni (Békési 1986. 312-323; Török 1968. 54; Török 1982. 67), de a tanulsághoz magához ennyi is elegendő. Ha egy műalkotás szerkezet valamely ellentétfajtára épül, akkor tipológiai vizsgálatában alkalmazni lehet az interpretációs modellt.

2.2.2. Bizonyára alkalmazni lehet a modellt - miként a Bevezetésben a (55-56)--(57-58) példák kapcsán jeleztem - az 'intertextus'-ra, (szupertextusra, hyperszövegre stb.) irányuló, vagyis az olyan szövegtipológiai vizsgálatokban is,

amelyekben a 'kulcsszók'-ból (témaszókból) rekonstruált 'relatumstruktúra' van előtérben (Szabó 1967. 333; Szathmári 1987. 291; Vass 1990. 45; Vass 1991a 55; Vass 1991b 69). Ha például JÓZSEF Attila költészetének egyik 'kulcsszavát', a *gyermek* szót tipikus 'vehiculumstruktúrájában, a hasonlító szerkezetben vizsgáljuk meg "*Mint gyermek, aki bosszút esküdött...*", "*Mint gyermek, aki már pihenni vágyik...*" "*Mint a mezőn a kisfiút, ha eléri a vihar...*" stb.), akkor ennek nyilvánvaló tanulságai a 'konstrukciótípusok' hasonló lehetőségeire utalnak (Békési 1989. 43).

HIVATKOZÁSOK

ALLÉN, Sture (ed.)

1982 *Text Processing*. Proceedings of Nobel Symposium 51. (=Data Linguistica 16) Gothenburg

AUSTIN, Peter (ed.)

1988 *Complex sentence constructions in australian languages*. John Benjanmins, Amsterdam-Philadelphia

BALLMER, Thomas und KINDT, Walther (Hg.)

1980 *Zum Thema Sprache und Logik*. Ergebnisse einer interdisziplinären Diskussion. Papiere zur Textlinguistik 24. Helmut Buske Verlag, Hamburg

BÁNRETI Zoltán

1983 *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról*. NytudÉrt. 117. sz.

BÉKÉSI Imre

1973-1974. Tipológiai és gyakorisági adatok a bekezdésnyi beszédmű szerkezetéről: *NéprNytud.* XVIII, 9-18.

--- 1975 Egy konstrukciótípus megjelenési formái: *Nyr.* 99, 424-438.

--- 1976 A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének kísérleti vizsgálatáról: *Ált.Nyelv.Tan.* XI, 15-25.

--- 1982a *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest

--- 1982b A mellérendelő kapcsolás konstrukcionális szerepe egy Németh László-esszéiben: *Nyr.* 106, 88-100.

--- 1983a Typologische Häufigkeitsangaben über den Aufbau der kurzen Zeitungsnachrichten: *Acta Linguistica Scientiarum Hungaricae* Tomus 33 (1-4), pp. 257-271.

--- 1983b A sorrend szerepe a komponensek beszerkesztésében; in: RÁCZ--SZATHMARI (szerk.) 15-30.

--- 1984 Egy magyarázó konstrukciótípus Németh László esszéiben: *Nyr.* 108, 463-470.

- 1985 Die konfrontative Untersuchung eines Typus der Textkonstruktion: *AAPSz* 3-14, Szeged
- 1985-1986 Az aktuális tagolódás és a tartalmi-logikai kapcsolás: *NéprNytud.* XXIX-XXX, 27-35.
- 1986a *A gondolkodás grammatikája.* Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest
- 1986b Bestands- und Gebrauchsebene des Konstruktivstypus, in: HEYDRICH-Petőfi (Hg.) 163-173.
- A szöveg szintaktikai szerkezete, in: BOLLA (szerk.) 40-47.
- Egy adalék a történeti és a logikai viszonyához: *MNy.* LXXXV, 82-86.
- 1989b Der logische Hintergrund des konstruktionsbildenden Zusammenhangs der Gegensätzlichkeit und der Kausalität, in *AAPSz* 35-40. Szeged
- 1991a Konfrontative Untersuchung von elementaren Textstrukturen, in: MADÁCSY--GAÁL--BESSIÈRE (szerk.) 109-113. Szeged
- 1991b A kettős szillogizmus, in: PETŐFI--BÉKÉSI (szerk.) 38-54.
- 1991c A kettős szillogizmus tipikus 'világai', in: PETŐFI--BÉKÉSI (szerk.) 41-61.
- VALACZKAI László
1987-1988 Ein Argumentationstypus in der Rede eines humanistischen Orators, in: *AAPSz.* 15-21. Szeged
- BENCZE Lóránt
1991 Élő szónak súlyos volta. Egy putatív szövegvizsgálati modell és alkalmazásának kísérlete, in: PETŐFI--BÉKÉSI 1991b 13-40.
- BENKŐ László
1962 *A szépirodalmi stílus elemzése.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- BIASCI, Claudia:
1982 *Konnektive in Sätzen und Texten.* Eine sprachübergreifende pragmatisch-semantische Analyse. Papiere zur Textlinguistik 41. Helmut Buske Verlag, Hamburg

BIASCI, Caludia und FRITSCHÉ, Johannes (Hg.)

1978 *Texttheorie, Textrepräsentation*. Theoretische Grundlagen der kanonischen sinnsemantischen Repräsentation. Papiere zur Textlinguistik 18. Helmut Buske Verlag, Hamburg

BOLLA Kálmán (szerk.)

1988 *Tiszta beszéd*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 2., ELTE BTK, Budapest

COLE, Peter and MORGAN, L. Jerry (eds)

1975 *Syntax and Semantix*. Speech Acts. Academic Press New York, San Francisco, London

CSÜRI Károly:

1987 *Lehetséges világok*. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből. Tankönyvkiadó Vállalat Budapest

DEME László:

1965 A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben. *Nyr.* 89, 292-302.

--- 1966 Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. *Nyr.* 90. 392-404.

--- 1971 *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest

DORFMÜLLER-KARPUSA, Káti

1982 Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen, in: FRITSCHÉ (Hg.) 100-123.

FABRICZ Károly:

1986 *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi értekezés. Szeged

FILLMORE, Ch. and LANGENDOEN, D. T. (eds.)

1971 *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, Rinehart and Winston, New York

FRITSCHÉ, Johannes (Hg)

1982 *Konnektivausdrücke - Konnektiveinheiten*. Grundelemente der semantischen Struktur von Texten I. Papiere zur Textlinguistik 30. Helmut Buske Verlag, Hamburg

- GRICE, H. Paul
1975 *Logic and Conversation*, in: COLE--MORGAN (eds.)
41-58.
- GUENTHNER, Franz and SCHMIDT, J. Siegfried (eds.)
1978 *Formal Semantics and Pragmatics for Natural Languages*. Reidel, Dordrecht
- HALLIDAY, M.A.K.
1985 *An Introduction to Functional Grammar*.
E. Arnold,
- HENSCHELMANN, Kathe:
1977 *Kausalität im Satz und im Text*. Winter Verlag,
Heidelberg
- KAYSER, Hermann (Hg.)
1983 *Propositionen und Propositionskomplexe*.
Grundelemente der semantischen Struktur von Texten
II. Papiere zur Textlinguistik 40. Helmut Buske
Verlag, Hamburg
- KÁROLY Sándor:
1970 *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai
Kiadó, Budapest
- KIEFER Ferenc:
1983 *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó,
Budapest
--- 1984 *A tud segédige jelentéstanáról: Mny. LXXX*,
144-160.
--- 1985 *A -het/-het képző jelentéstanához. Az episztemi-
kus -hat/-het: Ált.Nyelv.Tan. XVI*, 131-153.
--- 1990 *Modalitás*. MTA Nyelvtudományi Intézete.
Budapest
- KINDERMANN, Jörg
1983 *Ein Kontrollalgorithmus zur Erzeugung bzw.
Analyse atomarer Texte*, in: KAYSER (Hg.) 24-68.
- KUMMER, Werner
1973 *Pragmatic Implication*, in: PETŐFI-RIESER
(eds.) 96-112.

- LAKOFF, Robin
- 1971 IFs, ANDs and BUTs about Conjunction, in: FILLMORE--LANGENDOEN 114-149
- LANG, Ewald
- 1977 Semantik der koordinativen Verknüpfung. Studia Grammatica XIV. Akademie Verlag Berlin
- MADÁCSY-SEBE Piroska--GAÁL Márta--BESSIERE Jean (szerk.):
- 1991 *Nouvelles tendances en littérature comparée*
- *Neue Tendenzen in der Komparatistik*. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged
- MEYER-HERMANN, R. (Hg.)
- 1976 *Sprechen - Handeln - Interaktion*. Aus Bielefelder Forschungsprojekten zu Texttheorie, Sprechakttheorie, Konversationsanalyse.) Niemeyer Verlag, Tübingen
- NAGY L. János:
- 1990 A megnyilatkozás nyelvi értékéről, in: PETŐFI--BÉKÉSI (szerk.) 29-34.
- PETŐFI S. János
- 1978a Structure and Function of the Grammatical Component of the Text-Structure World Structure Theory, in: GUENTHNER--SCHMIDT (eds.) 303-338.
- 1978b Die Lexikonkomponente der TeSWeST, in: BIASCI--FRITSCHÉ (Hg.) 193-205.
- 1980 Einige Grundfragen der pragmatisch-semantischen Interpretation von Texten, in: BALLMER--KINDT (Hg.) 149-190.
- 1982 Repräsentation Languages and Their Function in Text Interpretation, in: ALLÉN (ed.) 85-122.
- 1983 Text, Signification, Models, and Correlates (Some Aspects of Text Comprehension and Text Interpretation), in: RICKHEIT--BOCK (ed.)
- 1988 Explikative Interpretation - Interpretatives Wissen, in: PETŐFI--OLIVI (eds.)
- 1990a *Szöveg, szövegtan, műelemzés*. (Textológiai tanulmányok) Szerk. E. Benkes Zsuzsa. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest

- 1990b Szemiotikai textológia - Didaktika, in:
PETÖFI--BÉKESI (szerk.) 1990. 7-22.
- 1991a *A human kommunikáció szemiotikai elmélete felé/
/Towards a Semiotic Theory of the Human Communication.*
Szeged
- 1991b A szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása, in: BÉKESI-PETÖFI
(szerk.) 7-37.
- RIESER, Hannes (eds.)
1973 *Studies in Text Grammars.* Reidel, Dordrecht
- KAYSER, Hermann
1976 *Sprechhandlungen und semantische Interpretation.*
(Die Rolle der performativ-modalen, weltkonstitutiven
und deskriptiven Ausdrücke in der Textinterpretation),
in: MEYER-HERMAN (Hg.)
- BENKES Zsuzsa
1991 A versorganizáció anticipatorikus megközelítése,
in: PETÖFI--BÉKESI (szerk.) 78-104.
- OLIVI, Terry (Hg.)
1988 *Von der verbalen Konstitution zur symbolischen
Bedeutung - From verbal constitution to symbolic
meaning.* Papiere zur Textlinguistik 62. Helmut Buske
Verlag, Hamburg
- BÉKESI Imre (szerk.)
1990 *Szemiotikai szövegtan 1. A szövegtani kutatás
néhány alapkérdése*
- 1991a *Szemiotikai szövegtan 2. A magyar szövegtani
kutatás irodalmából (Első rész)*
- 1991b *Szemiotikai szövegtan 3. A magyar szövegtani
kutatás irodalmából (Második rész)*
- PLÉH Csaba
1986 *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák.*
Akadémiai Kiadó, Budapest
- RICKHEIT, Gert and BOCK, Michael (eds.)
1983 *Psycholinguistic studies in language processing.*
Research in Text Theory 7. de Gruyter, Berlin

RUDOLPH, Elisabeth

1982 Zur Problematik der Konnektive des kausalen Bereichs, in: FRITSCHÉ (Hg.) 146-244.

STEGMÜLLER, Wolfgang

1971 Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie Eine kritische Einführung. Band II, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart

SZABÓ Zoltán

1967 Az egyéni szépirói stílus jellemzéséről: *Nyr.* 91. 328-337.

--- 1988 *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest

SZATHMÁRI István

1987 Magyar stilisztika (Tervezet új egyetemi tankönyv kidolgozására): *MNy.* LXXXII, 284-297.

TÖRÖK Gábor

1968 *A líra: logika*. Magvető, Budapest

--- 1965 A költői mondat-összekapcsolás kérdéseihez: *NytudÉrt.* 46. sz. 128-138.

--- 1982 A szonett és Illyés Gyula: *Tiszatáj* 36. 11. sz. 67-74.

VASS László

1987 Szófaji frekvenciák és kulcsszók Nagy László lírájában: *AAPSz* 107-114. Szeged

--- 1990 Szupertextuális kohézió és stilisztika, in: PETÖFI--BÉKESI (szerk.) 45-56.

--- 1991a Szimbolikus kontextualizáció és intertextualitás, in: PETÖFI--BÉKESI (szerk.) 55-66.

--- 1991b Szupertextus, stíluselemzés- és tipológia, in: PETÖFI--BÉKESI (szerk.) 62-68.

VELDE, Roger G. van de

1981 *Interpretation Kohärenz und Inferenz*. Papiere zur Textlinguistik 31. Helmut Buske Verlag, Hamburg

--- 1984 *Prologomena to Inferential Discourse Processing*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia

WRIGHT, Georg H. von

1983 *Practical Reason*. Philosophical Papers, vol I.
Cornell University Press, Ithaca, New York

ZSILKA János (tudományos vezető)

1985 *Jelentésszerkezet és szintaxis*. A "Nyelvi mozgás-
formák dialektikája" kutatócsoport munkái 3. ELTE
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, Budapest
--- 1987 *Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében*.
A "Nyelvi mozgásformák dialektikája" kutatócsoport
munkái 6. ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti
Tanszéke, Budapest

AZ IDÉZETT MŰVEK JEGYZÉKE

- AMBRUS 1904 = AMBRUS ZOLTÁN fordítása: *Bovaryné. Irta*
Flaubert. Révai Testvérek, Budapest
- BABITS 1977 = BABITS MIHÁLY: *Arcképek és tanulmányok.*
Szépirodalmi K., Bp., 1977.
- BABITS 1978 = BABITS MIHÁLY: *Esszék, tanulmányok.*
I-II. Szépirodalmi K., Bp., 1978.
- BÁLINT 1966 = BÁLINT GYÖRGY: *A toronyőr visszapil-*
lant. I-II. Cikkek, tanulmányok, kriti-
kák. Magvető K., Bp., 1966.
- CSATH 1982 = CSATH GÉZA: *A varázsló halála.* Szépiro-
dalmi K., Bp., 1982.
- CSOÓRI 1978 = CSOÓRI SÁNDOR: *Nomád napló.* Magvető K.,
Bp., 1978.
- CSOÓRI 1987 = CSOÓRI SÁNDOR: *Készülődés a számadás-*
ra. Magvető K., Bp.,
- DÉRY 1982 = DÉRY TIBOR: *A napok hordaléka.* Szépiro-
dalmi K., Bp., 1982.
- ERDEI 1983 = ERDEI FERENC vitazáró beszéde. In:
Szárszó 1943 (főszerk. Pintér István).
Kossuth K., Bp., 1983. 246-249.
- ESTERHAZY 1988 = ESTERHAZY PÉTER: *A kitömött hattyú.*
Magvető K., Bp.,
- FEJES 1977 = FEJES ENDRE: *Gondolta a fene.* Magvető
K., Bp., 1977.
- FLAUBERT 1963 = FLAUBERT, GUSTAVE: *Madame Bovary.*
Garnier Classics (1945), Paris
- FODOR 1986 = FODOR ANDRÁS: *Ezer este Fülep Lajossal.*
Magvető K., Bp.
- FÜST 1968 = FÜST MILÁN: *A feleségem története.*
Magvető K., Bp., 1968.
- GERELYES 1973 = GERELYES ENDRE: *Isten veled, Lancelot!*
Regény. Szépirodalmi K., Bp., 1973.
- GYERGYAI 1963 = GYERGYAI ALBERT fordítása: Gustave
Flaubert: *Bovaryné.* Magyar Helikon, Bp.

- HAJÓS 1935 = HAJÓS SÁNDOR fordítása: Gustave Flaubert: *Bovaryné. Est Lapok*, Bp.
- HALÁSZ 1959 = HALÁSZ GÁBOR: *Válogatott írásai*. (Szerk.: Véber Károly) Magvető K., Bp., 1959.
- ILLÉS 1972 = ILLÉS ENDRE: *Arnyékrajzok*. Magvető K., Bp., 1972.
- ILLYÉS 1975 = ILLYÉS GYULA: *Iránytűvel*. I-II. Szépirodalmi K., Bp., 1975.
- ILLYÉS 1976 = ILLYÉS GYULA: *Itt élned kell*. I-II. Szépirodalmi K., Bp., 1976.
- ILLYÉS 1979 = ILLYÉS GYULA: *Beatrice apródjai*. Regény. Szépirodalmi K., Bp., 1979.
- ILLYÉS 1986 = *A költő felel*. Beszélgetések Illyés Gyulával. Szépirodalmi K., Bp.
- ILLYÉS 1987 = ILLYÉS GYULA: *Naplójegyzetek 1946-1960*. Szépirodalmi K., Bp.
- JÉKELY 1981 = JÉKELY ZOLTÁN: *A Bárány Vére*. Szépirodalmi K., Bp., 1981.
- KARINTHY 1981 = KARINTHY FRIGYES: *Idomított világ*. Szépirodalmi K., Bp., 1981.
- KERTÉSZ 1978 = KERTÉSZ ÁKOS: *Makra*. Szépirodalmi K., Bp.
- KOLOZSVÁRI GRAND-PIERRE 1981 = KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: *Az utolsó hullám*. Hullámtörők. Béklyók és barátok. Magvető K., Bp., 1981.
- KOSZTOLÁNYI 1971 = KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi K., Bp., 1971.
- KOSZTOLÁNYI 1981 = KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Esti Kornél*. Szépirodalmi K., Bp., 1981.
- KUNDERA 1967 = KUNDERA, MILAN: *Žert*. Československý Spisovatel, Praha
- LAKATOS 1989 = LAKATOS ISTVÁN: *Farsang*. Fejezetek egy önéletrajzból. Újhold-Evkönyv 1989/2.
- LENGYEL 1989 = LENGYEL JÓZSEF noteszeiből 1955-1975. Magvető K., Bp.

- MÉSZÖLY 1978 = MÉSZÖLY DEZSŐ: *Esszék és asszók*. Szépirodalmi K., Bp., 1978.
- MÁRAI 1990 = Márai Sándor: *Napló 1945-1957*. Akadémiai-Helikon, Bp.
- MÓRICZ 1984 = MÓRICZ ZSIGMOND: *A tizenkettedik órában*. Tanulmányok III. Szépirodalmi K., Bp., 1984.
- NAGY 1959 = NAGY LAJOS: *író, könyv, olvasó*. 1-2. k. Szépirodalmi K., Bp., 1959.
- NAGY 1968 = NAGY LAJOS: *Kiskunhalom*. Szépirodalmi K., Bp., 1968.
- NEMES NAGY 1975 = NEMES NAGY ÁGNES: *64 hattyú*. Tanulmányok. Magvető K., Bp., 1975.
- NEMES NAGY 1982 = NEMES NAGY ÁGNES: *Metszetek*. Esszék, tanulmányok. Magvető K., Bp., 1982.
- NEMES NAGY 1987 = NEMES NAGY ÁGNES: *Látkép gesztenyefával*. Magvető K., Bp.
- NÉMETH 1961 = NÉMETH LÁSZLÓ: *Sajkodi esték*. Tanulmányok, előadások. Magvető K., Bp., 1961.
- NÉMETH 1973 = NÉMETH LÁSZLÓ: *Európai utas*. Tanulmányok. Magvető és Szépirodalmi K., Bp., 1973.
- NÉMETH 1975 = NÉMETH LÁSZLÓ: *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi K., Bp., 1975.
- NÉMETH 1980 = NÉMETH LÁSZLÓ: *Utolsó széttekintés*. Életrajzi írások, esszék, drámák, műhelyvallomások. Magvető és Szépirodalmi K., Bp., 1980.
- OTTLIK 1980 = OTTLIK GÉZA: *Próza*. Magvető K., Bp., 1980.
- ÖRKÉNY 1981 = *Párbeszéd a groteszkről*. Beszélgetések ÖRKÉNY ISTVÁNNal. (Vál.: Radnóti Zsuzsa.) Magvető K., Bp., 1981.
- ROTH 1967 = ROTH, SUSANNA (überz.): Milan Kundera: *Der Scherz*.
- RUBIN 1989 = RUBIN PETER fordítása: Milan Kundera: *Tréfa*. Európa K., Bp.

- SCHICKELE 1980 = SCHICKELE, RENÉ (überz.)
Gustave Flaubert: *Madame Bovary*.
Diogenes Taschenbuch, Zürich
- SOMLYÓ 1980 = SOMLYÓ GYÖRGY: *Szerelőszőnyeg*. Szép-
irodalmi K., Bp., 1980.
- CS.SZABÓ 1982 = CS. SZABÓ LÁSZLÓ: *Alkalom*. Esszék
irodalomról, művészetről. Gondolat
K., Bp., 1982.
- SZÉKELY 1978 = SZÉKELY JÁNOS: *Egy rögeszme története*.
Kriterion K., Bukarest, 1978.
- SZERB 1958 = SZERB ANTAL: *A magyar irodalom törté-
nete*. Magvető K., Bp., 1958.
- SZILÁGYI 1990 = SZILÁGYI DOMOKOS: *Élnem adjakatok*.
Kriterion, Bukarest
- VAS 1967 = VAS ISTVÁN: *A félbeszakadt nyomozás*.
Szépirodalmi K., Bp., 1967.
- VERES 1973 = VERES PÉTER: *Válogatott művei*. Szép-
irodalmi K., Bp., 1973.
- ZELK 1973 = ZELK ZOLTÁN: *Féktávolságon belül*.
Szépirodalmi K., Bp., 1973.
- ÉI = Élet és Irodalom

